

Acta Neerlandica, 9 (2012)

ACTA NEERLANDICA

BIJDRAGEN TOT DE NEERLANDISTIEK
DEBRECEN

Beeldvorming

9/2012

**A DEBRECENI EGYETEM
NÉDERLANDISZTIKA TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA**

**UITGAVE VAN DE VAKGROEP NEDERLANDS
VAN DE UNIVERSITEIT DEBRECEN**

Redactie: Gábor Pusztai
Réka Bozzay
Gert Loosen
Márta Kántor-Faragó
Zsuzsa Tóth

Redactieraad: Júlia Albertné Balácsi (KRE Boedapest)
Judit Gera (ELTE Boedapest)
Michiel van Kempen
(Universiteit van Amsterdam)
Ferenc Postma (VU Amsterdam)
Gerard Termorshuizen (KITLV Leiden)
Herbert Van Uffelen (Universiteit Wenen)

Technische redactie: Marianna Fekete-Balogh

Redactieadres: Universiteit Debrecen
Vakgroep Nederlands
H-4032 Debrecen
Egyetem tér 1.

ACTA NEERLANDICA is een peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift op het gebied van de Nederlandse taal- en letterkunde en cultuur. In *ACTA NEERLANDICA* presenteren neerlandici van binnen en buiten Hongarije hun onderzoeksresultaten. *ACTA NEERLANDICA* verschijnt onregelmatig.

ISSN 1585-7948

ISSN 1587-8171

Debreceni Egyetemi Kiadó
Felelős kiadó: Virágos Márta
Felelős szerkesztő: Pusztai Gábor
Technikai szerkesztő: Feketéné Balogh Marianna
Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében

ACTA NEERLANDICA

BIJDRAGEN TOT DE NEERLANDISTIEK
DEBRECEN

Beeldvorming

9/2012

INHOUD

Woord vooraf	5
<i>Gábor Pusztai</i>	
Interview met Gerard Termorshuizen	7
<i>Réka Bozzay</i>	
Het beeld van Hongaarse protestantse intellectuelen in de vroegmoderne tijd op grond van berichten over hun reis naar de Noordelijke Nederlanden	17
<i>László Zsigmond Bujtás</i>	
Voorgescreven norm en persoonlijke keuze. Het beeld van Nederland vastgelegd door Hongaren in een lijst van bezienswaardigheden, ontstaan tijdens de overgang van de 17 ^{de} naar de 18 ^{de} eeuw..	31
<i>Réka Eszenyi</i>	
Beeldvorming met vertaaloperaties in literair vertalen: <i>lost and found</i> in translation	67
<i>Judit Gera</i>	
<i>De stille kracht</i> van Couperus als roman van hybridisatie	87
<i>Ferenc Postma</i>	
In tantis mundi tumultibus... De vroegste albumbijdragen van Hongaren uit Franeker: vijf inscripties in het Album Amicorum van Michaël Corvinus (1624)	97
<i>Gábor Pusztai</i>	
“Deli op z’n kop” Kritiek op de kolonie in de tekeningen van László Székely	115
<i>Kees Teszelszky</i>	
Hongaren, Bataven en Saksen. De rol van Hongaren en Hongarije in de ontwikkeling van een vroegmoderne nationale identiteit in de Nederlanden	135
<i>Zsuzsa Tóth</i>	
De receptie van Nederlandse literatuur in het tijdschrift <i>Nyugat</i> (1908-1941)	155
Over de auteurs	175

WOORD VOORAF

In de herfst van 2009 vond de jaarlijks georganiseerde studiedag van Hongaarse neerlandici in Debrecen plaats.

Dit was de 11de in de geschiedenis van de studiedagen: het initiatief werd voor het eerst in 1998 aan de Eötvös Loránd Universiteit in Boedapest genomen. Het succes van de studiedag in Debrecen maakte voor de redactie van Acta Neerlandica duidelijk: de lezingen zouden in een volgende bundel van de reeks opgenomen moeten worden.

Centraal stond het thema “Beeldvorming” dat uit verschillende invalshoeken werd benaderd. Beeldvorming kent namelijk niet alleen een literair-culturele interpretatie, maar we vinden haar ook in de taalkunde en ook in de didactiek terug. De lezingen van de studiedag groepeerden zich rond deze drie gebieden.

De redactie wilde niet alleen de lezingen van de studiedag bundelen in voorliggende uitgave, maar ook anderen een forum bieden die in hun onderzoek verschillende aspecten van beeldvorming behandelen.

Bovendien is nummer 9 van Acta Neerlandica ook nog een speciaal nummer voor dr. Gerard Termorshuizen. Hij is tussen 1995 en 2011 vijftien keer gastdocent geweest aan de Vakgroep Nederlands in Debrecen. De bundel begint met een interview met Gerard Termorshuizen, we hopen op deze manier onze dank te kunnen uitspreken voor de werkzaamheden van Gerard bij ons op de Vakgroep.

Dan zijn de bijdragen alfabetisch gerangschikt. De auteurs van Acta Neerlandica 9 zijn Réka Bozzay, László Bujtás, Réka Eszenyi, Judit Gera, Ferenc Postma, Gábor Pusztai, Kees Teszelszky en Zsuzsa Tóth.

Wij denken dat we een interessante bundel hebben kunnen samenstellen en wensen u veel leesplezier.

dr. Márta Kántor-Faragó red.

Gábor Pusztai

Interview met Gerard Termorshuizen

Al enige tijd voordat dit interview plaatsvond, nam Gerard Termorshuizen afscheid van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (het KITLV) in Leiden. Dat gebeurde eind mei 2011 ter gelegenheid van de presentatie van het tweede deel van zijn opus magnum over de Indische persgeschiedenis: *Realisten en reactionairen; Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942*. Voor zijn werk kreeg hij een hoge onderscheiding: hij werd Officier in de Orde van Oranje Nassau.

Gerard is voor de vijftiende keer in Debrecen. Ondertussen heeft hij zo'n speciale band met Hongarije dat hij moeite heeft om er een punt achter te zetten. “Ik voel me in die vijftien jaar verbonden aan deze vakgroep.” Niet alleen vanwege de colleges die hij gegeven heeft, maar ook omdat hij de vakgroep Nederlands heeft zien groeien. “Ik kan enthousiast raken over zulke zaken.”

Ook omdat hij zijn eigen kennis dankzij zijn bezoeken aan Debrecen heeft verrijkt, maakt het niet makkelijk afscheid te nemen. “Ik houd mij bezig met koloniale literatuur; dankzij de vakgroep in Debrecen ben ik mij gaan verdiepen in het leven van Hongaren die in Indië werkten en over hun verblijf daar schreven. Ik had vroeger wel eens *Van Oerwoud tot Plantage* en *Rimboe* van László Székely gelezen, maar daar bleef het bij.”

De afgelopen jaren heeft hij veel met mij samengewerkt. “We hebben samen een paar artikelen geschreven en ook samen de verhalen van Szé-

kely vertaald. Die ervaring heeft ten slotte een heel interessant boekje – *Dit altijd alleen zijn* – opgeleverd waar ik heel trots op ben.” Volgens Gerard is de Hongaarse koloniale literatuur speciaal, omdat er zulke grote verschillen zijn met het werk van Nederlanders die over Indië schreven. “Nederlanders waren patriottistisch, terwijl de buitenlandse schrijvers over de kolonie, zoals Hongaren, objectiever en helderder tegen de dingen aankeken. Vandaar ook dat je die getuigenissen kunt beschouwen als een uitbreiding van onze kennis over de kolonie. Je moet er rekening mee houden dat de Nederlanders vaak met oogkleppen op schreven; dan kun je hun geschriften vergelijken met die van buitenlanders over dezelfde gebeurtenissen. Die ervaring met Hongaarse schrijvers is belangrijk.” Toch is de vraag of men daar oog voor heeft in het Nederlandse literaire circuit moeilijk te beantwoorden. “Als je schrijft, ken je de effecten van datgene wat je schrijft nog niet. Je hoopt dat het wordt gelezen, maar een heel concreet antwoord op de vraag of het iets heeft opgeleverd, heb je niet.”

Zelfs na 65 jaar onafhankelijkheid van Indonesië is er tegenwoordig nog steeds interesse in publicaties over Nederlands-Indië. Als voorbeeld haalt Gerard het prachtige proefschrift en de latere boeken van Roelof van Gelder aan. “We kunnen de al gekende dagboeken van Nederlanders vergelijken met die welke door Duitsers werden geschreven en die door Van Gelder gevonden werden, al is die vergelijking nog niet gebeurd.” Een vergelijkende studie tussen getuigenissen van Nederlanders en die van buitenlanders is er dus nog niet geweest. “Van Gelder heeft louter weergegeven wat de Duitsers in hun dagboeken hebben geschreven.”

In Indië woonden veel verschillende Europeanen, de meesten van hen waren natuurlijk Nederlanders, maar behalve hen waren er Duitsers, Zweden, Polen, Denen, Zwitsers en Hongaren. Wij kennen nu alleen maar het onderzoek van Van Gelder naar de Duitsers uit de VOC-periode; daarnaast zijn er nu ook enkele dingen geschreven over de Hongaren. Over de Polen, Denen of Zweden lijkt er echter niets geschreven te zijn. Dat blijkt nog min of meer onontgonnen gebied. “We zijn sinds Rob Nieuwenhuis met zijn *Oost-Indische spiegel* (1971) wetenschappelijk bezig met de koloniale literatuur, dat is pas zo'n veertig jaar. Ik moet zeggen dat we in die periode al heel wat hebben gedaan.” Toch is het relatief weinig in vergelijking met wat er nog moet gebeuren. “Het ligt allemaal nog te wachten. Laten we blij zijn dat er een tijdschrift zoals *Indische Letteren* is gekomen, dat onderzoekers motiveert.”

Gerard Termorshuizen op verkenning in Hortobágy bij zijn laatste werkbezoek aan de Vakgroep Nederlands in Debrecen. (foto © Gert Loosen)

Een serieus onderzoek naar Duitse, Poolse, Hongaarse en Zweedse teksten over Indië zou volgens Gerard zeker de Nederlandse koloniale literatuurgeschiedschrijving beïnvloeden. Hijzelf heeft het bijvoorbeeld over Indisch-Britse en Indisch-Hongaarse literatuur. “Terwijl je die Engelsen en Hongaren in hun eigen taalgebied houdt, kun je er subcategorieën van de koloniale literatuur van maken. Via die schrijvers kun je bijvoorbeeld laten zien dat racisme iets heel algemeen was onder veel Nederlanders. Buitenlanders die in Indië werkten, waren meestal minder racistisch omdat het hun kolonie niet was. Zoiets kun je incorporeren, ze met andere woorden als subcategorieën onderbrengen in de geschiedenis van de Indisch-Nederlandse letterkunde.”

Gerard is niet alleen een expert op het terrein van de Nederlandse koloniale literatuur, maar is ook een kenner van de persgeschiedenis van Nederlands-Indië, waarover zijn publicaties *Journalisten en heethoofden* (2001) en *Realisten en reactionairen* (2011) gaan. “Bijna onmiddellijk na de publicatie van het eerste deel in 2001 heb ik onderzoek gedaan naar de periode erna, samen met mijn assistente Anneke Scholte. Zij heeft ongelooflijk veel werk verricht, zonder haar was het nog lang niet klaar geweest.” De twee delen beslaan de periode van 1744 tot het (inofficiële) einde van de koloniale periode in 1942.

Gerard heeft meer dan twintig jaar aan zijn twee delen Indische persgeschiedenis gewerkt. “In feite is het een handboek over de koloniale pers. Als ik op voorhand had geweten dat ik er zo’n lange periode aan zou werken, had ik het misschien niet gedaan. Misschien maar goed dat je zulke dingen niet van tevoren weet.”

Gerard begon zich voor het onderwerp te interesseren toen hij bezig was met zijn proefschrift over de bekende Indische journalist en romancier P.A. Daum. “Aan dat proefschrift – *P.A. Daum, journalist en romancier van tempo doeloe* (1988) – heb ik tien jaar gewerkt.” Gerard legt uit hoe de romancier Daum is voortgekomen uit zijn bestaan als journalist. “Hij kocht een krant, maar had geen geld om een goed feuilleton te kopen, dat erg belangrijk was voor Indische dagbladen. Vanuit journalistieke noodzaak begon hij zelf feuilletons te schrijven. Hij was inmiddels helemaal onder invloed van Zola en het naturalisme gekomen.” Ook zijn manier van schrijven is karakteristiek. “Een journalist hoort zich puntig uit te drukken en dat zie je terug in Daums romans. Daarin verschillen ze van andere negentiende-eeuwse romans.”

“Dat proefschrift is de aanleiding geweest voor het schrijven van de geschiedenis van de koloniale pers. Ik heb sinds mijn studententijd altijd veel belangstelling gehad voor journalistiek. Ik denk ook dat vrijwel niemand aan zo'n onderwerp durfde te beginnen. Daarvoor moet je Ausdauer en veel discipline hebben, net iets voor mij.”

Nog even terugkomend op Daum, merkt Gerard op dat het niet dankzij hem is dat deze romancier in de Nederlandse literaire wereld terecht is gekomen. “Ik zit niet aan het begin; dat was E. du Perron. Hij had Daum gelezen en vond hem geweldig. In 1935 – mijn geboortjaar – zorgde hij voor een herdruk van *Goena-goena*. De promotie van Daums werk is later overgenomen door Rob Nieuwenhuis. Hij heeft op zijn beurt mij weer warm gemaakt. Zo is het gegaan.” Er is in feite sprake van een Du Perron-Nieuwenhuis-Termorshuizen-lijn. “Leuk hoe belangrijk vriendschappen kunnen zijn. Rob Nieuwenhuis was bevriend met Eddy Du Perron en ik was bevriend met Rob Nieuwenhuis. De ene vriend raadt de andere aan iets te lezen. Dat deed ik en hoewel ik eerst een ander onderwerp in mijn hoofd had voor een proefschrift, koos ik uiteindelijk toch voor Daum.”

Het onderzoek van Gerard zorgt ervoor dat er meer interesse voor de Indische pers komt. “Kranten zijn ongelooflijk belangrijk, omdat ze op een heel directe manier weerspiegelen wat er gebeurt. Een historicus die bijvoorbeeld bezig is met Midden-Java, kan in mijn boek kijken welke kranten in aanmerking komen voor zijn onderzoek. Ook in dit opzicht is mijn boek al intensief gebruikt. Ik maak mij sterk dat er in de toekomst mensen zullen zijn die zeggen: ‘God, hij heeft een interessant verhaal geschreven over de periode van *De Locomotief* in Semarang’ of ‘Hij heeft toch een leuk verhaal geschreven over de interessante journalist D.M.G. Koch.’ In het boek staan ook biografische profielen van mensen, die aanleiding geven voor verder onderzoek.”

Koch bijvoorbeeld was een sociaal-democraat die aanvankelijk aan de Technische Universiteit in Delft studeerde, maar daar mislukte. “Zijn vader stuurde hem naar de kolonie. Hij heeft niet zo zeer carrière gemaakt in de journalistiek, maar was iemand van de grote beschouwing. In feite wilden de mensen helemaal geen beschouwingen in de krant en verveelden zijn stukken hen, maar voor de sociaal-democratie in Indië heeft hij veel betekend.”

Gerard uit zijn bewondering voor figuren als Koch, die tegen de stroming ingingen en bij hun eigen mening bleven. “Daar was moed voor nodig. Er was een aantal van die mensen die ondanks alles gewoon hun weg

gingen, terwijl ze dagelijks voor rotte vis of zelfs voor landverrader werden uitgescholden.”

Ook Hongaren hebben een rol gespeeld in de koloniale persgeschiedenis. “Er is een Hongaarse journalist, J.P.J. Kosak, geweest die in de jaren dertig en veertig in Batavia heeft gewerkt.” Gerard is van plan om verder onderzoek naar deze journalist te doen. Via een bevriende relatie is hij in het bezit van veel documenten over hem.

Gerards interesse voor Indië is begonnen in zijn jeugd. “Er zit een klein beetje Indische traditie in mijn familie; ik had familieleden in de zending en het onderwijs. We waren gereformeerd en de zending was voor ons heel belangrijk.” Gerard vertelt hoe hij als kind elke week een cent van zijn weinige zakgeld in een potje op de schoorsteenmantel moest gooien voor de zendelingen, hoewel ze bij hem thuis niet breed hadden. “Dat was heel gewoon. Er was een potje voor de VU, de universiteit van de gereformeerden, en een potje voor de zending.”

Maar ook jongensboeken over Indië stonden aan het prille begin: “Indië is tropen en de tropen zijn spannend en geheimzinnig.” Ook de Verkade-plaatjes speelden een rol. “Verkade is een grote fabrikant van koek, beschuit en chocola en bestond al toen ik nog klein was. Om de verkoop van beschuit te stimuleren, zat er bij elke rol een mooi plaatje. Je kon ook een boek kopen waar je de plaatjes in kon plakken. Ik heb zo’n boek altijd bewaard. Het bestaat uit drie delen die gaan over een arm Amsterdams jongetje dat een leeftijdgenoot van de verdrinkingsdood redt. De vader blijkt een rijke Amsterdammer te zijn die zakenrelaties met Indië heeft. De arme jongen mag mee naar Indië en beleeft daar allerlei avonturen.”

Gerard was van kleins af aan eveneens geïnteresseerd in politiek. “De onafhankelijkheidsstrijd, de dekolonisatieoorlog, dat hield mij als jongetje bezig. Bij ons thuis werd er verschrikkelijk veel over gepraat. Mijn vader was niet conservatief, maar wel gereformeerd. Dat hij behoorde tot de groep mensen die geloofde in het ‘Indië verloren, rampspoed geboren’, was ook van belang.” Enkele familieleden van Gerard waren direct betrokken bij de dekolonisatieoorlog. “Een oom en neef van mij vochten in Indië tijdens de politionele acties. Mijn neef is gesneuveld, mijn oom is met zware malaria thuisgekomen. Later is hij geëmigreerd naar Canada. Dit alles bij elkaar maakte Indië tot iets heel reëls.”

Tijdens zijn studies Nederlands en Geschiedenis werd Gerard al in zijn tweede jaar leraar, dankzij zijn onderwijservaring. “Eerst was ik onderwijzer, later werd ik leraar op een middelbare school in Amsterdam. Daar

ontmoette ik Rob Nieuwenhuis, die uit Indië kwam. Rob heeft in een Japans kamp gezeten en het overleefd; zijn vrouw en een zoon vond hij terug; zijn andere zoon had minder geluk. We hebben samen zijn graf bezocht in Jakarta, toen ik daar werkte en hij bij mij logeerde. Na de kamp-tijd heeft hij nog vrij lang in Indonesië gewerkt, tot hij in 1956 repatrieerde. Hij werd leraar Nederlands op een middelbare school.” Gerard vertelt hoe hij Rob altijd over Indië hoorde praten. “Ik luisterde naar zijn verhalen en stelde hem vragen. Zo is de stimulerende vriendschap met Rob Nieuwenhuis begonnen. Toen ik aan het eind van mijn studie een doctoraalscriptie moest schrijven, ging ze over een Indisch onderwerp.”

Voordat Indië in 1942 door Japan werd bezet, doceerde Rob Nieuwenhuis aan de Universiteit van Batavia Nederlandse literatuur. “Ik ben ten slotte in 1970, toen de vakgroep Nederlands aan de Universiteit van Indonesië werd heropend, zijn eerste opvolger geworden.”

Nadat Gerard leraar op de middelbare school geweest was, volgden er vijf jaren in Jakarta. “Toen de wetenschappelijke samenwerking met Indonesië van start ging, in 1969, werden er commissies benoemd en Rob Nieuwenhuis zat daarin. Toen hij hoorde dat de richting Nederlands in Jakarta zou worden heropend, berichtte hij mij dat.” Dat was niet het enige waardoor Gerard opeens directer in contact met Indonesië kwam. “Ik kreeg een telefoontje van een zekere meneer Jan de Vries. Hij vertelde mij dat hij eind 1969 naar Indonesië zou gaan om mee te werken aan de heroprichting van de studie Nederlands.” Gerard had mooi materiaal dat De Vries, die nog moest afstuderen, kon helpen bij het schrijven van zijn doctoraalscriptie. “Hij kwam op bezoek en ik gaf hem mijn materiaal. Toen merkte hij dat ik het fantastisch vond dat hij naar Indonesië ging.

Rob Nieuwenhuis zat in de commissie, De Vries kwam op het Ministerie van Onderwijs, dat hem uitzond, en vertelde dat hij kennis had gemaakt met mij. Ik was vijfendertig, niet zo jong meer, maar wel ervaren. Toen kreeg ik een telefoontje van het ministerie met de vraag of ik eens wilde komen praten. Er moest naast een docent taalkunde ook een docent geschiedenis, cultuur en letterkunde worden uitgezonden. Ik werd benoemd. De Vries is iets eerder naar Jakarta gegaan dan ik, in december 1969, ik een maand later. We moesten nog beginnen met college geven, aangezien de eerstejaars nog moesten komen. Zo zijn we begonnen met de richting Nederlands.”

Nederlanders werden in Indonesië met veel minder argwaan behandeld dan we tevoren hadden gedacht. “Dat viel reusachtig mee. Omdat het Indonesische onderwijs slecht was, wisten de jonge Indonesiërs weinig over

hun eigen geschiedenis.” Indonesië was op dat moment een dictatuur. Het leger had de macht. “Er was geen persvrijheid en de gemiddelde Indonesiër had het niet makkelijk. In 1969 werden de contacten tussen Nederland en Indonesië hersteld en moesten er een paar projecten komen die de nieuwe samenwerking vorm zouden moeten geven. Zo’n project was de heroprichting van de afdeling Nederlands. Van vijandschap jegens die richting was geen sprake van de kant van de Indonesiërs. Ze vonden het wel mooi.

“Toen wij kwamen, waren er nog geen studenten. Het propaganda-apparaat werd in werking gesteld en jonge mensen die nog geen plaats hadden gekregen op de universiteit werden aangetrokken. Van de ouderen spraken er toen nog heel veel Nederlands.” Er werd ook uitgebreid reclame gemaakt voor de richting. “Zo kregen wij vijftientig studenten en daar begonnen we mee. Het cursusjaar liep van januari tot december vanwege de revolutie van 1965 toen Sukarno plaats moest maken voor Suharto. Alles was toen zo chaotisch dat de universiteiten gesloten werden en pas weer opengingen in januari. Daarom hebben we een aantal jaren de cursus van januari tot december gegeven, maar nu is dat weer zoals vroeger: van september tot juni.”

Het was begin 1970 toen Gerard in Jakarta begon te werken. “Ik was gescheiden van mijn vrouw; vanaf 1971 had ik een Indonesische vriendin.” Hij vertelt hoe het eerste jaar zowel professioneel als emotioneel zwaar was. “Het is een land waar je, als je alleen bent, eenzaam wordt. Toen ik een vriendin kreeg, werd alles makkelijker, ook omdat ze veel voor mij regelde thuis, met de bedienden bijvoorbeeld. Ik heb vier jaar met haar samengeleefd. De verhouding was niet gemakkelijk, maar ze heeft heel veel voor mij betekend.”

“De contracten waren voor drie jaar, maar konden worden verlengd. Het werk op de universiteit was niet zo leuk, maar wat ik daarnaast deed wel. In het land der blinden is een oog koning. Ik was al gauw een zogenaamde ‘expert’, al vond ik dat zelf helemaal niet. Ik hield lezingen en ging schrijven, bijvoorbeeld over Nederlandse literatoren die invloed hebben gehad op de Indonesische literatuur. Ik reisde veel. Indonesië beviel me, het klimaat, mijn huis; ik had bediendes, ik had een vriendin. Maar ik had ook twee kinderen in Nederland; daarnaast was er de wens om te promoveren. Ik verkeerde in twijfel wat ik zou doen.”

“Eén keer heb ik mijn contract verlengd. Tijdens die tweede contractperiode kwam de eerste groep studenten klaar met de studie. Ze mochten voor een jaar in Nederland studeren. In Leiden zocht men iemand die

alles kon coördineren, organiseren, college geven, docenten zoeken, het hele curriculum verzorgen. Ik kreeg een uitnodiging van het Ministerie van Onderwijs om met dienstverlof naar Nederland te komen. Ik ging naar Den Haag en kreeg die baan aangeboden. Zo ben ik na vijf jaar teruggekomen naar Nederland, terwijl het contract niet helemaal was uitgediend. Het was een moeilijke beslissing, want er was veel dat mij in Indonesië vasthield. Belangrijk was daarom dat ik wist dat ik voor mijn werk regelmatig terug zou komen in Indonesië.” En zo is het ook gegaan. Het was geen echte breuk. Gerard kwam nog vaak in Indonesië. “Gemiddeld ging ik eens in de twee jaar terug om colleges en lezingen te geven, maar vooral ook voor onderzoek in het Nationaal Archief voor mijn proefschrift.”

In de verhouding tussen Nederland en Indonesië is er in de laatste veertig jaar enorm veel gebeurd. Ook op het gebied van het onderwijs. “Vanaf 1970 zijn er heel veel “upgrading courses” georganiseerd voor neerlandici, cultureel antropologen, historici en politicologen, voor wie speciale programma’s gemaakt werden in Leiden. Dat heeft ten slotte geleid tot behoorlijk wat promoties op die vakgebieden. Problemen zijn er nog genoeg, aangezien het onderwijs in Indonesië nog steeds onder de maat is. Indonesiërs die in hun eigen land waren afgestudeerd, kwamen naar Leiden maar konden het niveau van kennis daar in de verste verte niet aan. Daar waren dan die speciale programma’s voor. Kortom, er is heel veel gebeurd in de afgelopen decennia.”

22-10-2011

Met dank aan Saskia Creten voor de bewerking van deze tekst.

Réka Bozzay

Het beeld van Hongaarse protestantse intellectuelen in de vroegmoderne tijd op grond van berichten over hun reis naar de Noordelijke Nederlanden

Peter Burke stelt in zijn handleiding over de reisgeschiedenis verschillende factoren vast die we moeten onderzoeken als we over een reisgeschiedenis schrijven. Als tweede factor noemt hij daar de typologie van de reizigers.¹ Als eerste benadering van deze typologie kan de maatschappelijke stand van de reizigers genoemd worden. Burke somt hier verschillende maatschappelijke categorieën op, zoals handelaars, handwerkers, pelgrims, studenten, etc.

Volgens hem worden de reisverslagen en ook de waarneming van de vreemde omgeving door de maatschappelijke stand van de reizigers beïnvloed. In mijn bijdrage probeer ik erachter te komen of we de vraag andersom kunnen stellen: of de vreemde omgeving de vorming van een bijzondere groep van de maatschappij kon stimuleren?

Wat betekent “een Hongaarse, protestantse intellectueel in de vroegmoderne tijd”?

In het Nederlands wordt er geen verschil gemaakt tussen Hongaren die vanwege hun etniciteit Hongaren worden genoemd (*magyar* in het Hongaars, *Ungar* in het Duits) en tussen mensen van verschillende etnische

achtergrond die in het gebied van het Koninkrijk Hongarije² leefden (*magyarországi*, resp. *ungarländisch*). In dit artikel wordt deze tweede, bredere betekenis gebruikt.

De reis van Hongaren naar buitenlandse academies is geen specifiek verschijnsel van de vroegmoderne tijd, maar in de 17de en 18de eeuw reisden vooral protestantse studenten in groten getale naar de Noord-Nederlandse universiteiten. Daarom heb ik mijn onderzoek alleen tot deze periode beperkt en daarbij uitsluitend reisverslagen van protestanten (vooral calvinisten) betrokken.

Veel moeilijker is het om het begrip *intellectuelen* te definiëren. De Hongaarse samenleving van de vroegmoderne tijd was nog een standenmaatschappij die uit de drie traditionele standen van clerus, adel en burgerij bestond. De burgers waren slechts in kleinen getale aanwezig, bovendien waren er verschillende geprivilegieerde groepen in de Hongaarse maatschappij die collectieve vrijheden genoten (bv. De seklers (Hongaars: *székelyek*), de jasigen (Hongaars: *jászok*) etc.).

Het artikel van Burke suggereert dat het begrip *studenten* in de vroegmoderne tijd als *eigen maatschappelijke categorie* gebruikt kan worden. Zoals de inschrijvingslijsten van de Hongaarse protestantse collegia bewijzen, vormden de studenten geen homogene groep, maar waren ze afkomstig uit de verschillende lagen van de maatschappij.³ Naar de buitenlandse academies werden niet alleen zonen van edelen, maar ook kinderen van boeren gestuurd.⁴

Kunnen we alle studenten intellectuelen noemen? Zelfs Hongaarse historici zijn het er niet over eens hoe we het begrip *intellectueel* kunnen definiëren. Volgens Domokos Kosáry moet er een verschil gemaakt worden tussen de culturele elite en de intellectuelen, omdat de intellectuelen van hun intellectueel werk konden leven, terwijl bv. een aristocraat die aan (buitenlandse) universiteiten studeerde, maar later niet van intellectueel werk leefde, tot de culturele elite behoorde.⁵ Het begrip *intellectuelen* wordt echter door Zevenburgse historici veel breder geformuleerd. Volgens hen zijn de voorwaarden om tot de intellectuelen/intelligentsia te behoren de opleiding, het regelmatige intellectuele werk (ongeacht of men hiervan kon leven), de intellectuele levenswijze en het doorgeven van de behoefte aan intellectuele vorming aan hun kinderen.⁶

In dit artikel wordt over intellectuelen overeenkomstig met deze laatste opvatting geschreven en studenten worden tot de intellectuelen gerekend. Als verklaring wil ik hier twee redenen noemen. Allereerst wist men tijdens de studiereis naar het buitenland nog niet altijd waarvan men in de

toekomst zou leven, alleen de hoogopgeleiden hadden kans op een intellectueel leven. De *peregrinatio academica* naar de Noordelijke Nederlanden diende in eerste instantie als opleidingsreis en zo als voorbereiding op een toekomstige intellectuele levenswijze. Ook in het geval van de aristocratie, die echter weinig vertegenwoordigd was, betekende de reis naar Nederland vooral geen cavalierstour, maar een echte opleidingsreis.⁷ De studenten waren dus een soort van “intellectuals in progress”, die door hun buitenlandse studie een aansporing tot het intellectuele leven hebben gekregen.

De tweede reden is dat op grond van het beroep van de vaders van de peregrini een tendens in de beroepskeuze vastgesteld kan worden: degenen die uit een intellectueel gezin kwamen, wilden zelf ook graag het beroep van hun vader uitoefenen. Bij de vaders telden we 77 theologen, 8 ambtenaren (in de stad of in de provincie), 7 artsen of apothekers, 5 juristen.⁸ De behoefte aan en het belang van opleiding hebben de vaders dus inderdaad aan hun zonen doorgegeven.

Om misverstanden te vermijden moet hier nog een begrip nader verklaard worden. In Hongaarse protestantse kringen van de vroegmoderne tijd werd een verschil gemaakt tussen de intellectuelen: dominees die (ook) in het buitenland hadden gestudeerd werden *academici* genoemd, zij die alleen Hongaarse protestantse collegia bezocht hadden *domi docti* (“die thuis studeerden”). Hoewel in het Nederlands het begrip *academici* in het algemeen ook naar intellectuelen kan verwijzen, wordt in deze bijdrage het begrip *intellectueel* gebruikt in plaats van *academici*.

Het corpus van mijn onderzoek werd gevormd door reisberichten van studenten, bv. dagboeken, autobiografieën, brieven, opgaven van onkosten. Hoewel de maatschappelijke achtergrond en hun interesses grote verschillen vertonen, wordt er bovenal aandacht besteed aan de gemeenschappelijke kenmerken bij de intellectuelen die in de Noordelijke Nederlanden studeerden. Maar omdat het hier om een maatschappelijk heterogene groep gaat, kunnen de verschillen ook niet buiten beschouwing blijven.

Reisadviezen van de vroegmoderne tijd

Wie je bent geworden, is beïnvloed door alles wat je hebt gezien en beleefd. Wat de reizigers van de vroegmoderne tijd te zien kregen, werd niet door het toeval bepaald. Tot de voorbereiding van de buitenlandse reis

behoorde niet alleen het inzamelen van geld en het verkrijgen van een paspoort, maar ook het kennis nemen van de bestaande reisliteratuur in die tijd. Deze boeken schreven namelijk voor wat een intellectuele reiziger tijdens zijn reis moest zien. Er waren dus “verplichte” bezienswaardigheden die tot de vorming van de intellectuelen bijdroegen.

Hier moet de naam van Justus Lipsius genoemd worden, die benadrukte dat de reis niet alleen nuttig (*utilis*) moest zijn, maar de reiziger ook in verrukking (*delectatio, voluptatio*) moest brengen. De eerste Hongaarse auteur op dit terrein was Mihály Forgách, de correspondent van Justus Lipsius, die in zijn oratie aan de universiteit van Wittenberg de Hongaarse jeugd tot reizen aanspoorde. Ook Dávid Fröhlich, rector van de school te Kézsmárk (Kežmarok, Slowakije), heeft de Hongaarse reiziger van nuttige adviezen voorzien. Hij reisde 12 jaar lang en in zijn geografieboek (*Medulla geographiae practicae*) heeft hij zijn ervaringen verzameld: niet alleen wat de bezienswaardigheden betreft, maar ook hoe men zich tijdens de reis moest gedragen.⁹

Hongaarse peregrini van de vroegmoderne tijd die naar de Noordelijke Nederlanden reisden, kenden deze reisadviezen, vooral de *Medulla* van Fröhlich was heel populair. Dit blijkt tenminste uit reisbeschrijvingen van die tijd, die deze handleiding vaak nauwkeurig hebben gevolgd. De adviezen dienden tot de veelzijdige ontwikkeling van de toekomstige academici. Van hen werd verlangd en verwacht de belangrijkste bezienswaardigheden (kerken, bibliotheken, privéverzamelingen, ziekenhuizen, etc.) te kennen en bijvoorbeeld met professoren en belangrijke persoonlijkheden kennis te maken.

Het effect van de reis naar de Noordelijke Nederlanden op de vorming van Hongaarse intellectuelen

In reisliteratuur kan men veronderstellen dat wat men beschreef altijd vanuit het eigen perspectief werd gezien en hierdoor zegt ze meer over de beschrijver dan over het geziene.¹⁰ Als we van deze veronderstelling uitgaan, kunnen we door de beschrijving van de bezienswaardigheden van een land meer over de beschrijvende groep zelf te weten komen. Deze analyse probeert eigenlijk een indirecte beeldvorming te beschrijven. Hier gaat het niet gewoon om wat men in het buitenland gezien heeft, maar we proberen erachter komen op welke manier alles wat zij in het buitenland hebben gezien en beleefd de vorming van de Hongaarse intellectuelen

beïnvloed heeft en hoe deze effecten in de reisberichten van de studenten terug te vinden zijn.

De belangrijkste bedoeling van de buitenlandse peregrinatio academica, en dus het allerbelangrijkste effect op de vorming van de intellectuele elite, was de *studie* zelf.¹¹ Reisverslagen berichten nauwkeurig over het volgen van verschillende colleges. De studenten lieten zich aan verschillende faculteiten van de academies inschrijven, daarom is het begrijpelijk dat zij in hun reisberichten van belangstelling voor verschillende wetenschappelijke terreinen blijk geven.

“Wij zijn aan tafel telkens begonnen een ethische of een politieke kwestie te bespreken”¹², bericht Gábor Haller in zijn dagboek. Mihály Bethlen schreef: “11. 9bris Wij zitten in Amsterdam. Vannacht gaan we voor het aanbreken van de dag naar Leiden en ’s ochtends gaan we naar het hoorcollege van meneer Volder. Na het hoorcollege spreken wij met hem. Daarna drinken wij koffie bij meneer Szaniszló en gaan we naar het hoorcollege van meneer Spanhem...”¹³ György Vízaknai Bereck bericht: “6 mei. De heer Bidlo is met het anatomische hoorcollege begonnen...”¹⁴ Sámuel Teleki prees de hoorcolleges van Wesseling: “’s Ochtends om 9 uur ging ik naar meneer Wesselingius om universalis historica te volgen [...] Ik heb nooit slimmere en beter uitgewerkte hoorcolleges gehoord dan die van meneer Wesseling.”¹⁵ “5a ’s Ochtends was ik bij de les van Albinus, die ik al voor de derde keer bijwoonde. Ik luisterde graag naar deze grote anatomicus.”¹⁶

Naast het bezoeken van hoorcolleges vormden de academische *disputen* en *promoties* een belangrijk onderdeel van de studies.¹⁷ Hoewel de studenten tijdens de disputen de standpunten van de professoren verdedigden en er dus geen ruimte was voor eigen opvattingen, waren deze disputen toch heel belangrijk in de vorming van de intellectuelen. Men leerde tijdens de disputen de basis van de discussie en het logisch denken, bovendien leerde men de standpunten van een professor door en door kennen. György Vízaknai Bereck berichtte: “Ik disputeerde publiekelijk. Voor mijn disputatio heb ik 11 fl. en 7 st. uitgegeven.”¹⁸ Het eigen wetenschappelijke werk werd getoond in de promoties. Toch werd de doctors-titel niet in alle disciplines van Hongaren verwacht.¹⁹ De eerder genoemde Vízaknai promoveerde toch in geneeskunde in Franeker.²⁰

Tot de vorming van de elite behoorde naast de studie ook de kennis van verschillende *vreemde talen*. “Ik ben met het leren van de Franse taal begonnen”²¹, schreef Gábor Haller. Miklós Bethlen leerde Frans en Engels.²² “De jonge heer [Pál Teleki] [...] gaat in de winter naar Hassia om

Duits te leren.”²³ Sámuel Teleki heeft in het Duits met de prins van Wolfenbüttel gesproken en tijdens zijn verblijf in Frankrijk zijn dagboek in het Duits geschreven.²⁴ József Teleki heeft tijdens zijn studiereis een boek in het Frans geschreven en in Leiden uitgegeven.²⁵ Verder heeft Sámuel Csehszombati zijn dagboek in het Duits geschreven.²⁶ Bovendien weten we ook dat Hongaren zelfs het Nederlands op een hoog niveau beheersten en teksten uit het Nederlands in het Hongaars vertaalden.²⁷

Zoals eerder al geschreven, kon het geziene net zoveel invloed op de vorming van intellectuelen uitoefenen als het geleerde. Hier mag men niet vergeten dat het van persoon tot persoon kon verschillen wat men zoal beschreef, maar op grond van de bestaande reisadviezen koos een intellectuele reiziger voor bepaalde bezienswaardigheden.

Het reisadvies van David Fröhlich somt de belangrijkste bezienswaardigheden tijdens de reis op: onder andere bibliotheken, tuinen, huizen, kerken en zeeën staan op de lijst.²⁸ Sámuel Teleki bericht tijdens zijn bezoek aan de universiteitsbibliotheek van Utrecht dat zij “niet groot is, je kunt haar niet met die van Basel vergelijken, maar verder is zij in orde.”²⁹ Een veel positiever beeld kreeg hij van de privébibliotheek van professor Weiss [Bernhardus Albinus Sigfried]: “[de bibliotheek] is heel mooi en hij heeft heel goede boeken, vooral ad jus publicum Germaniae.”³⁰ József Teleki kon onder begeleiding van professor Gronovius de bibliotheek van de Leidse universiteit bekijken, “die klein is, maar desondanks veel dure en zeldzame manuscripten bevat.”³¹

Ook tuinen werden bezocht. Sámuel Teleki berichtte tijdens zijn reis naar Leiden: “Ik ben ook niet vergeten wat voor mooie tuinen er tussen Den Haag en Leiden zijn.”³² Ook József Teleki prees de botanische tuin in Leiden, “die volgens velen zijn gelijke niet heeft.”³³ In zijn brieven aan zijn mecenas, Sándor Teleki, beschrijft András Ajtai de tuinen die hij heeft gezien veel nauwkeuriger: “de schoonheid van de tuinen betekent het planten van dennenbomen, haagbeuken en dergelijke bomen in een mooie orde, het snoeien ervan en het door elkaar vlechten.”³⁴

Sámuel Teleki wilde tijdens zijn verblijf in Den Haag ook de zee bekijken, “maar de dagen waren zo nevelig dat ik niets heb kunnen zien.”³⁵ József Teleki bewondert liever de oorlogsschepen in Rotterdam: “ik heb ’s ochtends een oorlogsschip met 14 kanonnen bekeken, het is een vreselijke machine. De man die er ons alle delen van heeft laten zien, zei dat het 160 en nog wat voet lang is. [...] ’s Middags heb ik gezien dat een ander oorlogsschip in het kanaal te water werd gelaten.”³⁶ József Teleki heeft verder ook het gemeentehuis met zijn toren en klok bekeken,³⁷

bovendien heeft hij de kerken van de remonstranten en de hernhutters bezocht.³⁸

Tot de vorming van de intellectuele elite behoorde ook het observeren en bekijken van *curiositeiten*. Een deel hiervan werd ook al in de reisadviezen vermeld als bezienswaardigheden, maar een ander deel is daadwerkelijk door de eigen waarneming als verschillend van de gewone (in dit geval inheemse) cultuur gezien en als “curiositeit” opgevat. De beschrijving van deze curiositeiten is belangrijk omdat de elite hierdoor als cultuurbemiddelaar optrad, die over “bijzondere” verschijnselen en gewoontes berichtte die van de inheemse cultuur verschilden.

Een deel van deze curiositeiten was verbonden met de studie van de peregrini. Hoewel een anatomisch theater tegenwoordig niet tot de curiositeiten zou behoren, heeft József Teleki bericht dat hij in Utrecht “’s middags het theatrum anatomicum” heeft gezien, “dat heel mooi is”.³⁹ Men zou het tegenwoordig bizar vinden om een operatie of een lijk-schouwing te beschrijven, maar dit soort berichten vinden we bij György Vizaknai Bereck: “de beroemde Cyprianus, lieve dokter te Franeker, uniek chirurg van het hele België [hij bedoelt Nederland], heeft een vrouw, die ziende blind was, van haar staar bevrijd”⁴⁰ en iets dergelijks lezen we ook bij Sámuel Pataki: “bij hem [Bernhardus Albinus Siegfried] heb ik bij een vrouwelijk lijk gezien dat de nier vanuit de natuurlijke positie in de heup is neergedaald en de pancreas vanuit zijn plaats opzij is geschoven.”⁴¹ Voor Sámuel Csehszombati was de bezichtiging van ziekenhuizen voor zijn toekomstige medische praktijk in Hongarije van belang. In zijn dagboek, geschreven tijdens zijn studiereis via Duitsland naar Nederland, heeft hij behalve zijn onkosten ook een precieze beschrijving van ziekenhuizen, medische faculteiten, medische hoorcolleges en natuurhistorische verzamelingen genoteerd.⁴² József Teleki heeft verder over het Rasphuis, het Tolhuis en het Spinhuis als bijzondere instellingen in de Nederlandse samenleving bericht.⁴³

Van de intellectuelen werd ook al in die tijd verwacht niet alleen te studeren, maar hun kennis thuis ook aan anderen door te geven, bv. als docent of professor aan de protestantse collegia. De peregrini hebben ook de functie gehad tussen *culturen te bemiddelen*. Hier moet men toch opmerken dat deze bemiddeling eenzijdig was: alles wat ze zich in Nederland konden aanschaffen, hebben ze naar Hongarije gebracht, maar andersom was de culturele uitwisseling – tenminste gelet op hun reisberichten – veel minder waarneembaar. Eerder werden al de intellectuele niet-materiële zaken genoemd die door bemiddeling van de intellectuelen naar Honga-

rije zijn gebracht, maar uit de bronnen blijkt dat tijdens de reis naar huis ook materiële zaken, bijvoorbeeld boeken, in de bagage zaten. In de vroegmoderne tijd was er in Hongarije geen sprake van instellingen die zich met de handel in boeken bezighielden, en het aanbod van rondtrekkende boekhandelaren bestond niet uit wetenschappelijke boeken. De peregrini hebben boeken met zich naar huis meegenomen. Na de afsluiting van hun studie in het buitenland hebben ze nog zelden de mogelijkheid gehad hun collectie verder uit te breiden.⁴⁴ Er waren natuurlijk uitzonderingen zoals Sámuel Teleki die middels een netwerk van boekhandelaren en antiquaren zijn privéverzameling kon uitbreiden. Pál Teleki heeft een lijst van zijn uitgaven opgesteld, waaruit blijkt dat hij in 1697 in Utrecht, in Leiden en in Amsterdam boeken heeft gekocht, en alleen al in Leiden in totaal 55 gulden en 14 stuivers aan boeken heeft uitgegeven. In deze lijst vinden wij werken van Puffendorf, Burmannus, Wittichius, Leusden, Grotius, belangrijke wetenschappers uit de vroegmoderne tijd.⁴⁵ Bijna een halve eeuw later heeft József Teleki, eveneens in Leiden, het volgende in zijn dagboek geschreven: “Ik ging door met het kopen van boeken, en in totaal heb ik voor honderd drie of honderd vier florijn boeken gekocht.”⁴⁶ Boeken werden ook door de niet bijzonder rijke studenten gekocht. Sámuel Bagolts heeft in zijn dagboek genoteerd dat hij zijn kist vol met boeken in Hamburg voor het gemeentehuis heeft laten staan.⁴⁷ Teleki Sámuel schreef: “ik heb in Leiden en in Utrecht aanwijzingen gegeven aan de boekhandelaren Luchtmans en Paddenburg om voor mij boeken te kopen”.⁴⁸ (NB Uit de boekenverzameling van Sámuel Teleki is aan het begin van de 19de eeuw (1802) de Teleki-Téka, de eerste openbare bibliotheek te Marosvásárhely (Târgu Mures, Roemenië), ontstaan.)⁴⁹

Naast boeken hebben intellectuelen ook technische gereedschappen, die voor de collegia in de natuurwetenschappen werden gebruikt, meegebracht. Hier moet vooral de verzameling instrumenten van het Gereformeerd College te Sárospatak genoemd worden, die door Pál Szathmári Paksi in Leiden werd gekocht.⁵⁰ Soms hebben de peregrini in opdracht van hun weldoeners gehandeld: Ferenc Pápai Páriz heeft in zijn brief aan Teleki het volgende geschreven: “het vervoer van Indische bomen en bloemen en hun planten naar huis is onmogelijk [...] het aanschaffen van bonte en geurende anjers die de namen van koningen, vorsten, graven en van grote en beroemde dames dragen, zal ik niet vergeten”.⁵¹

Verder werd van de peregrini verwacht dat zij tussen hun patronen en de professoren aan de universiteiten contact zouden leggen en onderhouden. Van Boerhave heeft Sándor Teleki door bemiddeling van István

Enyedi een recept voor een medicijn gekregen, waarvan Teleki elk derde uur een kopje moest innemen.⁵² Bovendien werden door de bemiddeling van de peregrini tussen graaf Teleki en de curatoren van de universiteit Leiden ook studiebeurzen aan Zevenburgse studenten gegeven.⁵³

De in het buitenland studerende intellectuelen zijn ook de eerste waarnemers geweest van de verschillen tussen de Hongaarse en de Nederlandse maatschappelijke structuur. Vooral in het dagboek van de aristocraat József Teleki kunnen we opmerkingen terugvinden over elementen van de burgerlijke samenleving, bovenal over de handel: “In Rotterdam zijn we vroeg aangekomen. De handel hier heeft me heel erg verbaasd. [...] Voor ieders huis kunnen de handelsschepen in- en uitgeladen worden. Er is hier ook een heel groot aantal rijke mensen.”⁵⁴

Levenswijze van de intellectuelen in het buitenland

Een groep in de maatschappij kan zich ook door zijn bijzondere levenswijze van andere groepen onderscheiden. Die voor iedereen (of althans voor de meerderheid) geldende kenmerken kunnen het samenhorigheidsgevoel binnen een groep versterken. In de levenswijze komen de grootste verschillen binnen deze maatschappelijk heterogene groep naar voren. Wat voor vele peregrini gold, was *het tekort aan geld*. In een gezamenlijke brief van István Rimaszombati, Gáspár Szepesi en Tamás Görgey aan Tamás Debreczeni schreven ze, dat ze geld vroegen “om in onze dingen vrolijk verder te kunnen gaan.”⁵⁵ Ook bijna een eeuw later schreef Dániel Csernátoni Gajdó aan zijn mecenas Sándor Teleki brieven waarin hij om geld smeekte.⁵⁶ Trouwens, ook bij de hoge adel kon het geld een probleem betekenen, Gábor Haller bv. heeft van zijn medestudenten vaak geld moeten lenen.⁵⁷ Voor de meeste Zevenburgse aristocraten was geld echter geen probleem. József Teleki heeft zelf een lijst van zijn onkosten samengesteld, waaruit blijkt dat zijn algemene uitgaven per maand ongeveer tussen de 500 en 1200 forint beliepen. Bovendien heeft hij vele boeken gekocht. Een te uitbundig leven konden zij zich niet permitteren. Sámuel Teleki heeft dat zo geformuleerd: “Met Den Haag was ik heel tevreden, en ik had daar heel graag langer verbleven, [...] maar mijn levenswijze daar, het dagelijks naar de conversaties gaan, had ik niet met mijn geldbeurs in overeenstemming kunnen brengen.”⁵⁸

Een ander verschil binnen de groep intellectuelen is de manier van *omgaan met de hoogste intellectuele en politieke kringen*. Vanuit de ge-

schriften van de peregrini weten wij dat ze vaak in persoonlijk contact zijn getreden met hun professoren, die voor de getalenteerden aanbevelingen hebben geschreven. Péter Bod heeft na de afronding van zijn studie in Leiden van Albertus Schultens, Johannes van den Honert en Johannes Alberti referenties gekregen.⁵⁹ Toch was het zeer uitzonderlijk dat een professor een student op zijn kamer bezocht. Maar dit gebeurde zowel bij Sámuel als bij József Teleki.⁶⁰ Gábor Haller heeft met de Boheemse koning (Frederik V van de Palts), die toen in Den Haag in ballingschap was, kennisgemaakt, en de koning heeft in zijn album geschreven.⁶¹ Pál Teleki heeft zich in Den Haag aan de koning van Engeland, tevens de stadhouder van Nederland, voorgesteld.⁶² De graven Teleki hebben met de ambassadeur van Oostenrijk, baron Reischach, en door hem ook met gezanten van andere landen kennisgemaakt. Sámuel werd eveneens aan de Hollandse stadhouder voorgesteld.⁶³

Ondanks de maatschappelijke verschillen binnen de groep heeft het contact en de omgang met andere Hongaarse peregrini *het samenhorighedsgevoel* van de intellectuele groep versterkt. Voor de graven Teleki was het geen punt dat ze na aankomst in een stad meteen met andere Hongaren kennis wilden maken, hoewel deze anderen vaak uit lagere maatschappelijke kringen afkomstig waren. Sámuel Teleki heeft Sándor Kovásznai, László Kováts en de hele Hongaarse studentencompagnie in Utrecht leren kennen.⁶⁴ József Teleki heeft een hele middag met zijn Hongaarse medestudenten in Leiden doorgebracht.⁶⁵ Hier moet opgemerkt worden dat de Zevenburgse samenleving een kleinere maatschappelijke afstand kende dan de westerse. Hieraan is het te danken dat tussen de Zevenburgse aristocratie en de hoog opgeleide dominees al in het buitenland een hartelijk contact ontstond dat na thuiskomst aan hun carrière wezenlijk bijdroeg.⁶⁶

Samenvattend kunnen we zeggen dat Hongaarse protestantse intellectuelen een aparte groep van de vroegmoderne samenleving vormden. Zij verschilden van de leden van de andere lagen van de standenmaatschappij, niet door geboorte maar door opleiding. Deze verschillen zijn ook tijdens hun buitenlandse studies al duidelijk te zien: zij hebben gestudeerd, hebben met vreemde landen en culturen kennisgemaakt en hebben hun buitenlandse (materiële en niet-materiële) bagage met zich meegenomen. Er is al tijdens de studie een sterk samenhorighedsgevoel binnen deze groep ontstaan en ook door hun levenswijze onderscheidden zij zich van andere groepen binnen de Hongaarse maatschappij.

Noten

- ¹ Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. In: *Korall*, 2006. november, p. 5-7.
- ² Hiermee wordt in de Hongaarse geschiedschrijving het Hongarije van voor Trianon (1920) bedoeld, toen na W.O. I het land gereduceerd werd tot een derde van zijn oppervlakte, en gebieden zoals Zevenburgen, Boven-Hongarije, Voivodina etc. verloren gingen.
- ³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595-1918* [Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten 1595-1918], Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. Bd. 15., Budapest, 2007, p. 23-24.
- ⁴ Geld kregen ze van hun weldoeners. Een belangrijk feit is dat Zevenburgse dominees de adelstitel van vorst Gábor Bethlen kregen. De maatschappelijke promotie was dus indirect te danken aan de studie. Szabó Miklós: Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Red. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk, Sándor. Bukarest, 1980, p. 158.
- ⁵ Kosáry Domokos: Magyarországi és európai értelmiség a XVIII. század első felében. In: *A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században*. Red. István Zombori, Szeged, 1984, p. 111.
- ⁶ Kovács András – Sipos Gábor-Tonk Sándor – Wolf Rudolf: Értelmiség és Erdély magyar társadalma a fejedelemség korában. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület budapesti bemutatkozása*. Budapest, 1995. január. 13-18., p. 13.
- ⁷ Vorst Gábor Bethlen gaf instructies aan de medereizigers van zijn neef, waarin hij voorschreef wat zijn neef Péter in het buitenland moest leren. Lukinich Imre: Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához. In: *Századok*, 1911, p. 717.
- ⁸ In totaal weten we in 113 gevallen wat het beroep van de vader was. Bozzay – Ladányi, *Magyarországi diákok*, p. 23.
- ⁹ Bitskey István: Utazások szervezése a barokk kori Magyarországon. *Agria XXXVIII. Annales Musei Agriensis*, Eger, 2001, p. 207-209.
- ¹⁰ Kármán Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. In: *Korall*, 2006. november, p. 72.
- ¹¹ Voor een overzicht van de inschrijvingen zie Bozzay – Ladányi, *Magyarországi diákok*, p. 19.
- ¹² “Kezdetünk az asztalnál egy egy ethica avvagy politica kérdést proponálni”. Haller Gábor naplója és iratai. In: *Erdélyi Történelmi Adatok*, IV. kötet (Szerk. Szabó, Károly), Kolozsvár, 1862. IX-XIV., p. 9.
- ¹³ “11. 9bris Amsterdamban ülünk. Azon éjszaka virradatig jövünk Lejdában, és reggel megyünk Volder uram leckéjére, és lecke után beszélgetünk vele, azután Szaniszló Uraméknál mi kofizunk és megyünk Spanhem Uram leckéjére...”. *Bethlen Mihály útinaplója: 1691-1695*. Red. /nawoord: József Jankovics, vertaald door Péter Kulcsár, Budapest, 1981, p. 84.
- ¹⁴ „Május 6. Kezdé el az Anatomicum Collegiumot T. Bidlo uram...” Vízaknai Briccius György naplója. In: *Utazások a régi Európában*. Red. Pál Binder. Bukarest, 1976, p. 134.
- ¹⁵ “Reggel elmentem 9 órakor professor Wesselingius uramhoz universalis historica [...]. Soha tudósabb s jobban kidolgozott leckékeket az Wesseling urméinál nem

- hallottam.” *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759-1763*. Red. Biás István. Marosvásárhely, 1908, p. 83.
- ¹⁶ “Sa Reggel az Albinus uram leckéjén voltam, mely már harmadszor esett meg. Szerettem ezt a nagy anatomikust hallgatni.” *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759-1761)*. Red. Tolnai Gábor, Budapest, 1987, p. 126.
- ¹⁷ Over de methode van disputen en promoties zie: *Disputationes exercitii gratia: Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus prof. theol te Franeker, 1585-1625. Samengesteld en bewerkt door Ferenc Postma, Amsterdam, 1985. en Ferenc Postma: Magyarok és a franekeri egyetemi oktatás. In: *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Red. Gábor Pusztai en Réka Bozzay, Debrecen, 2010, p. 126-134.*
- ¹⁸ “Disputáltam publica, a disputatióra költöttem fl. 11. stif. 7.” Utazások a régi Európában, p. 137. De disputatie in kwestie zie: Ferenc Postma – Jacob van Sluis: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995, 100/1695.1.
- ¹⁹ Hierover zie Réka Bozzay: *Die Peregrination ngarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595-1796*. Budapest, 2009, p. 169.
- ²⁰ *Utazások a régi Európában*, p. 137. De dissertatie in kwestie zie: Postma – Van Sluis: *Auditorium*, G/1695.13.
- ²¹ “Kezdettem el az francia nyelvet tanulni”. Haller Gábor, p. 10.
- ²² *Bethlen Miklós önéletírása*. Band I. Magyar századok sorozat. Red. Gábor Tolnai, verwerkt door V. Windisch Éva. Budapest, 1955, p. 183, 188.
- ²³ “[...] az vrfí [...] telre megjen Hassiaban a Nemet nyelv kedviert.” De brief van Boldizsár Zalányi aan Judit Vér, Amsterdam, 14 oktober 1697 – Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok, 1695-1700. Uitgegeven door Zsuzsa Font. *Fontes Rerum Scholasticarum III*. Szeged, 1989, p. 195.
- ²⁴ Teleki Sámuel, p. 89, 105-113.
- ²⁵ Teleki József, p. 147.
- ²⁶ *Csehszombati Sámuel peregrinációs albuma*. Debreceni Református Kollégium Könyvtára (verder DRKK), R 695.
- ²⁷ Over het vertaalwerk van Hongaren zie: Péter Eredics: *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit* (Debrecener Studien zur Literatur 14. uitgegeven door Tamás Lichtmann). Frankfurt am Main, 2008.
- ²⁸ *Magyar utazási irodalom a 15-18. században*. Budapest, 1990, p. 92-100.
- ²⁹ “... nem nagy, a baselihez nem is hasonlítható, másképpen jó rendben vagyon.” Teleki Sámuel, p. 84.
- ³⁰ “[a könyvtár] igen szép és jó könyvei vadnak, kiváltképpen ad jus publicum Germaniae”. Teleki Sámuel, p. 89.
- ³¹ “mely éppen csekély; hanem sok ritka és drága manuscriptumok vagynak benne.” Teleki József, p. 125.
- ³² “Szintén el is felejttem vala, mely kies szép kertek vagynak Hága és Leyda között.” Teleki Sámuel, p. 80.
- ³³ “amelynek, amint sokan tartják, párja nincs”. Teleki József, p. 126.

- ³⁴ “az kertek szépsége áll az fenyő, zádok gjertyán és ezekhez hasonló fáknak igen szép rendel való ültetésekben, nyiretésekben, öszve fonásokban.” *Peregrinuslevelek*, p. 85.
- ³⁵ “de mind olyan vastag ködös napok voltak, hogy semmit sem láhattam volna.” Teleki Sámuel, p. 90
- ³⁶ “Megnéztem reggel egy 14 ágyús hadihajót, szörnyű machina az 160 és egynehány lábniynak mondotta a hosszát az az ember, aki mutatta minden részit. [...] Délután láttam, amikor a másik hadihajót a kanálisba bocsátották.” Teleki József, p. 124.
- ³⁷ Teleki József, p. 127.
- ³⁸ Teleki József, p. 128, 134.
- ³⁹ Teleki József, p. 134.
- ⁴⁰ “Cyprianus Franequerának kedves doktora, az egész Belgiumnak hozzá foghatatlan chirurgusa, egy belső hályogtól egészen megvakított asszonyt megszabadítá.” Utazások a régi Európában, p. 136.
- ⁴¹ “Nála láttam egy női hullán, hogy a vese természetes fekvéséből kilépve leszállott a medencébe s a pancreast helyéről félretolta.” Pataki Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúr-történetéből*, p. 189.
- ⁴² Csehszombati Sámuel, zonder paginering.
- ⁴³ Teleki József, p. 127-128.
- ⁴⁴ Monok István: Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17-18. század fordulóján. In: “*Nem sűlyed az emberiség!*”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Hoofred. József Jankovics. Budapest, 2007, p. 1026.
- ⁴⁵ Teleki Pál, p. 291-293.
- ⁴⁶ “A könyvvevést kontinuuáltam, s mindöszve mintegy százhárom vagy négy forint árát vettem.” Teleki József, p. 135. Over de boekaankopen van Teleki zie nog: Ferenc Postma: Franekeri akadémiai nyomtatványok nyomában (Negyedik erdélyi tanulmányutam emlékei, 1994). In: *Könyv és Könyvtár*, 1999, p. 241.
- ⁴⁷ *Bagolts Sámuel naplója* – DRKK, R. 2753., zonder paginering.
- ⁴⁸ “commissiot hagytam Leydában s Utrechtben Luchtmanns és Padenburg (sic!) nevű bibliopoláknak, hogy számomra vásároljanak.” Teleki Sámuel, p. 91.
- ⁴⁹ *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*. Red. Deé Nagy Anikó, Bukarest, 1976, zie nog: Anikó Deé Nagy: *Dutch cultural remains in Marosvásárhely*, p. 74-79 en Ferenc Postma: *De Teleki-Bolyai Bibliothek in Tîrgu Mureş/ Marosvásárhely*, p. 81-84. Allebei verschenen in: Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis. Red. Margriet Gosker, Amstelveen, 1995. Ferenc Postma: *Frustula Telekiana* In: *Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802-2002*. Red. Deé Nagy Anikó et al., Marosvásárhely, 2002., p. 215-230.
- ⁵⁰ Réka Bozzay: *Die Peregrination*, p. 177-181.
- ⁵¹ “az Indiai fáknak és virágoknak transpositioja, annál inkább otthon való culturája impracticabile [...] a Királyi, Fejedelmi és Grófi nevet viselő, ugy nagy és hires Dámák nevével kevélykedő ritka, tarka barka szagos szekfüveket el nem felejtem.” *Peregrinuslevelek*, p. 47-48.
- ⁵² Idem, p. 174.
- ⁵³ Idem, p. 51, 96, 99, 104, 164, 287.

- ⁵⁴ “Rotterdamba megérkeztünk jókor. Elhültem nagyon az itt való kommerciumon. [...] a háza előtt rakodhatik meg és rakodhatik ki kinek-kinek a kereskedő hajó. Szörnyű gazdagságú emberek is vannak itt sok számmal.” Teleki József, p. 124.
- ⁵⁵ “dolgainkban mehecsünk boldogabbul elől”. Magyar alumnusok levelei, gepubliceerd door Sándor Szilágyi. In: *Protestáns Közlöny*, 1974, p. 421.
- ⁵⁶ *Peregrinuslevelek*, p. 189-194.
- ⁵⁷ Haller Gábor, p. 13. Van Márton Tállyai heeft hij bv. 3 daalder geleend.
- ⁵⁸ “Hágában bizony nagy contentummal voltam, s örömet ottan többet is mulattam volna, [...] az ott való életmódja s mindennapi conversatioban való járás, kártyázás az erszényemmel sokáig meg nem egyezhetett volna.” Teleki Sámuel, p. 91.
- ⁵⁹ Elemér Jancsó: *Felsőcsernátoni Bod Péter önéletírása*. Kolozsvár, 1940, p. 96-99.
- ⁶⁰ Professor Hahn heeft Sámuel Teleki bezocht. Teleki Sámuel, p. 84. Professor Hahn kwam bij József Teleki langs. Teleki József, p. 148.
- ⁶¹ Haller Gábor, p. 11.
- ⁶² Teleki Pál, p. 192, 194.
- ⁶³ Teleki Sámuel, p. 76-77, 85-86, Teleki József, p. 129-130.
- ⁶⁴ Teleki Sámuel, p. 74.
- ⁶⁵ Teleki József, p. 131.
- ⁶⁶ Sipos Gábor: Értelmiségi életforma a 17. századi Erdélyben. In: *Limes*, 1996/3. p. 21, 23.

László Zsigmond Bujtás

Voorgescreven norm en persoonlijke keuze

Het beeld van Nederland vastgelegd door Hongaren in een lijst van bezienswaardigheden, ontstaan tijdens de overgang van de 17de naar de 18de eeuw*

Tot de onmisbare reisbagage van de Hongaarse studenten die in de 17de-18de eeuw in het buitenland gingen studeren (*peregrini*) behoorde niet alleen het reisjournaal (diarium) en het album amicorum, dat bedoeld was voor inscripties van beroemde personen die men tijdens de reis ontmoette dan wel bezocht, maar ook de zogenaamde reisinstructie, een verzameling voorschriften betreffende het reizen, die met inachtneming van de sinds de tweede helft van de 16de eeuw ontstane zogenaamde apodemische literatuur¹ de algemene doelstellingen van het reizen samenvatte, praktische adviezen voor onderweg gaf, alsmede de tijdens de reis te volgen ge-

---

* Dit artikel maakt deel uit van een bredere Hongaarstalige studie. Vgl. Bujtás, László Zsigmond: Instrukció Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között) [Nuttige reisadviezen voor een Hongaarse peregrinus op bezoek in de Nederlanden, uit de jaren 1689-1702]. In: *Lymbus*. Magyarságtudományi Közlemények, 9 (2011), 208–243. De hier voorliggende tekst is aangepast aan de thematiek van de bundel en enigszins bewerkt en uitgebreid ten behoeve van de Nederlandse lezer. De studie is tot stand gekomen met steun van de Klebelsberg Kunó Onderzoekbeurs en van MASZRE (Reprografische vereniging van Hongaarse auteurs en uitgevers op het gebied van vakliteratuur en belletristiek). Ook ben ik dank verschuldigd aan dhr. J.H.A. Kammer, oud-medewerker van de afdeling Finoeegriscbe Talen van de Rijksuniversiteit Groningen, die zo welwillend was de Nederlandse vertaling van dit artikel te controleren en waar nodig te verbeteren. Mijn dank gaat eveneens uit naar Lesley Monfils (Universiteitsbibliotheek Amsterdam) voor zijn waardevolle suggesties.

dragsregels voorschreef. Hoewel de reisinstructie als genre dankzij enkele toevallig ontdekte voorbeelden een internationaal fenomeen lijkt te zijn,² heeft de internationale vakliteratuur er duidelijk minder aandacht aan besteed dan de Hongaarse.

Aangezien er van de zes tot nu toe bekende Hongaarse reisinstructies uit de 17de eeuw vijf in een adellijke omgeving tot stand zijn gekomen, en slechts één in een niet-adellijke, leek het er aanvankelijk op dat de reisinstructie vooral een hulpmiddel voor de adellijke peregrinatie was. De hieronder te behandelen lijst van bezienswaardigheden, die het aanhangsel vormt van een eveneens uit een niet-adellijke, dat wil zeggen burgerlijke, omgeving (namelijk op een van de hervormde colleges)³ stammende reisinstructie, levert opnieuw bewijs voor de stelling dat de reisinstructie als genre in Hongarije en Zevenburgen ook in niet-adellijke kringen voorkwam.

Deze reisinstructie, die uitdrukkelijk ten behoeve van studenten was opgesteld die in het buitenland gingen studeren (de Latijnse benaming is *academica instructio*), is tot op heden ongepubliceerd gebleven.⁴ Toch is zij in vakkringen niet onbekend.⁵ Daarentegen heeft het aanhangsel met de lijst van de bezienswaardigheden⁶ tot nu toe nog helemaal geen nadere aandacht gekregen, hoewel het een belangrijke bijdrage levert aan het beeld van Nederland in Hongarije en Zevenburgen tijdens de overgang van de 17de naar de 18de eeuw.

De reisinstructie maakt deel uit van een handgeschreven bundel die grotendeels preken bevat.⁷ In een andere tekst, getiteld *Observandum et notandum* (Aanwijzingen en opmerkingen), die in de bundel (niet onmiddellijk) voorafgaat aan de reisinstructie⁸ en door dezelfde hand is geschreven als de genoemde teksten, worden de waarde van de Nederlandse munteenheden en die van de in Hongarije en Duitsland gebruikte munten ten opzichte van elkaar vermeld. Ook worden hier de beurzen vermeld die voor Hongaarse studenten in Nederland verkrijgbaar zijn. De auteur van de tekst vermeldt hier tevens enkele malen dat aan het medegedeelde zijn eigen ervaringen ten grondslag liggen, wat impliceert dat hij persoonlijk Nederland heeft bezocht. Omdat we weten dat de in de tekst genoemde Utrechtse studiebeurs sinds 1725 werd verstrekt⁹ en dat het uitkeerde bedrag toen overeenkwam met het door de auteur genoemde bedrag, is de conclusie gerechtvaardigd dat de betrokken persoon Nederland in 1725 of iets later heeft bezocht.

Op grond van de kenmerken van een eedformulier uit 1738, dat aan het eind van de bundel is opgenomen,¹⁰ en die van het handschrift zelf

kan vastgesteld worden dat de lijst van bezienswaardigheden door een zekere János N. Sárói moet zijn neergeschreven. Sárói heeft zich in de eerste maanden van 1724 bij de universiteit van Franeker laten inschrijven¹¹ en hij hield zich kennelijk ook nog in 1725 in deze stad op, omdat hij toen een lofgedicht heeft geschreven ter gelegenheid van een disputatie van een andere Hongaarse student, György Verestói.¹² In 1726 wordt hij vermeld als *neoacademicus* (d.w.z. een persoon die na een buitenlandse studie onlangs naar het eigen land is teruggekeerd), die in het dorp Garamkissalló¹³ het predikantsambt zal gaan uitoefenen.

Uit de tekst van de reisinstructie blijkt niet haar ontstaansdatum, maar toch worden er enkele gegevens vermeld van deze onmiddellijk na de reisinstructie opgenomen, in Hongarije unieke lijst van Nederlandse bezienswaardigheden, die een aanknopingspunt vormen voor een ruwe datering. In de tekst komen namelijk de namen van verscheidene personen voor (de Amsterdamse herbergier Jansz Iversche, de Amsterdamse arts en letterkundige Abraham van Poot en de uit Frankrijk afkomstige mysticustheoloog Pierre Poiret, welke laatste dicht bij Amsterdam, in Rijnsburg woonde) die de moeite waard werden geacht om door de studenten bezocht te worden. Uitgaande van de overweging dat deze personen alleen bezocht konden worden als ze nog in leven waren, moeten we het tijdstip waarop de tekst is ontstaan tussen 1688 (het jaar waarin Poiret naar Rijnsburg verhuisde) en 1707 (het jaar waarin Van Poot stierf)¹⁴ plaatsen. Dankzij de vermelding van een beroemd gebouw kunnen we echter nog meer zeggen. Het aanhangsel van de reisinstructie noemt onder de te bezichtigen bezienswaardigheden van Den Haag namelijk het paleis van de Engelse koning – niemand anders dan stadhouder Willem III, die van 1689 tot aan zijn dood in 1702 onder de naam William III koning van Engeland, Ierland en Schotland is geweest.

Op grond van de bovenstaande gegevens kunnen we stellen dat de reisinstructie met de bijbehorende lijst van bezienswaardigheden tussen 1689 en 1702 is ontstaan. Dit betekent tevens dat Sárói niet de auteur kan zijn geweest van de genoemde teksten, maar dat hij die enkel heeft *overgeschreven*, want als hij zich in 1724 in Franeker heeft laten inschrijven, moet hij, gezien de toenmalige gewoonten, daaraan voorafgaand 6 à 8 jaar op een Hongaarse school zijn opgeleid. Hij zal dus vanaf 1716 of 1718 aan een van de Hongaarse hervormde colleges hebben gestudeerd.¹⁵

De reisinstructie wordt in de bundel ook nog voorafgegaan door een gedeelte met Latijnse spreuken,¹⁶ waarvan talrijke van Latijnse auteurs stammen, terwijl andere algemeen bekende gezegden zijn.

De volgorde waarin de teksten zijn neergeschreven en hun ontstaansdatum duiden erop dat de handgeschreven bundel een soort omniarium is, waarin de eigenaar niet alleen preken en citaten van Latijnse auteurs heeft genoteerd, maar ook zijn eigen ervaringen, waarna hij nog afschriften van diverse voor de peregrinatie noodzakelijke teksten heeft toegevoegd, zoals de verzameling Latijnse spreuken, de reisinstructie en de lijst van bezienswaardigheden. Het feit dat de bundel alleen de laatstgenoemde teksten bevat, maar niet de routebeschrijving en het feitelijke reisverslag van Sarói zelf, duidt erop dat hij deze elementen van het tekstcorpus pas achteraf, na zijn terugkeer, op papier heeft gezet. En uit de omstandigheid dat hij het de moeite waard achtte deze teksten pas na zijn terugkeer, los van het reisjournaal, maar in hetzelfde aantekenboek, neer te schrijven, kunnen we afleiden dat hij ze als belangrijke informatie ten behoeve van de reis beschouwde – informatie die hij vermoedelijk niet alleen voor eigen herinnering in het omniarium vastlegde, maar ook aan anderen wilde doorgeven.

Als we het uit vier elementen bestaande tekstcorpus¹⁷ nader bekijken, is het niet moeilijk vast te stellen dat de samensteller van de bundel eraan hechtte, dat de afzonderlijke gedeelten ervan in gecomprimeerde vorm de voornaamste elementen van de toenmalige apodemische literatuur weer spiegelden. In dit verband – om slechts vanuit Hongaars oogpunt het meest voor de hand liggende op te merken – is een werk van de uit Hongarije afkomstige auteur David Frölich vermeldenswaard, dat in 1643 en 1644 te Ulm verscheen onder de titel *Bibliotheca, seu cynosura peregrinantium* (Bibliotheek of leidraad voor reizigers), een boek dat, als compleet hulpmiddel voor de reis, eveneens de tijdens de reis in acht te nemen gedragsregels, stedelijke bezienswaardigheden, zinspreuken en een koerslijst omvat.¹⁸

Wat de lijst van bezienswaardigheden betreft: deze bevat – vooral ten aanzien van Amsterdam – zulke nauwkeurige details dat de veronderstelling voor de hand ligt dat hij met behulp van één of meer bronnen is opgesteld. Al vanaf de tweede helft van de 16de eeuw hielden talrijke werken zich bezig met de geschiedenis en de bezienswaardigheden van Nederland, waaronder land-¹⁹ en reisbeschrijvingen,²⁰ maar ook reisgidsen²¹ in de huidige zin van het woord. Wat later, in de loop van de 17de en aan het begin van de 18de eeuw, verschenen boeken waarin de geschiedenis en de bezienswaardigheden van alle belangrijke Nederlandse steden uitgebreid werden behandeld.²² Er is in die tijd zelfs een landbeschrijving gepubliceerd van de hand van een Duitse auteur, die de bezienswaardigheden van

Nederland en de op dat land betrekking hebbende theologische wetenswaardigheden expliciet voor studenten in de theologie samenvat.²³ Een vergelijking van dergelijke werken met de hier behandelde Hongaarse reisinstructie toont echter aan dat deze laatste hoofdzakelijk op basis van *persoonlijke ervaringen* is samengesteld.

De samensteller van de lijst moet persoonlijk in Nederland zijn geweest omdat hij in verscheidene steden bezienswaardigheden vermeldt (bijvoorbeeld het vat van Diogenes dat op de binnenplaats van een herberg in Amsterdam te zien was en waarin spijzen genuttigd konden worden en het psalmfragment bij de walviskaak in de kerk van Scheveningen)²⁴ die zelfs in de meest uitgebreide reisgidsen en stadsbeschrijvingen ongenoemd blijven. Ook andere gegevens duiden erop dat er van persoonlijke indrukken sprake is, zoals het in de tekst voorkomen van de Nederlandse benamingen van enkele Amsterdamse bezienswaardigheden, de namen van de aldaar te bezoeken personen, het logeeradres in deze stad voor de Hongaren en de naam van de herbergier.

Een ander bewijs dat de lijst op persoonlijke ervaringen is gegrond, is dat de auteur van de tekst talrijke bezienswaardigheden niet bij naam noemt, maar ze enkel omschrijft door een bijzonderheid ervan te noemen. Zo vermeldt hij bijvoorbeeld de naam van de Nieuwe Kerk te Amsterdam niet, maar hij heeft het alleen over een kerk waarvan het orgel de menselijke stem imiteert.²⁵ Dit is alleen mogelijk als de betreffende persoon deze bezienswaardigheid wel aanschouwd, respectievelijk beluisterd heeft, maar bij die gelegenheid niet de naam ervan in zijn reisjournaal heeft opgenomen. In plaats daarvan heeft hij zijn indrukken achteraf, zijn geheugen raadplegend, genoteerd.

Ook de beschrijving van de kerk in Haarlem duidt erop dat er persoonlijke observaties, en niet de toentertijd bestaande stadsbeschrijvingen en reisgidsen, aan de lijst ten grondslag liggen. Volgens de tekst hebben de scheepjes die daar zijn opgehangen dezelfde vorm als de schepen “waarmee de Nederlanders Denemarken (!) en Peleusium zijn binnengedrongen”.²⁶ Dit fragment komt zelfs in de meest uitgebreide landbeschrijvingen en reisgidsen niet voor, en zo dit wel het geval is, wordt slechts een van de beide namen genoemd,²⁷ gezamenlijk komen ze alleen in beschrijvingen van de stad Haarlem voor.²⁸ Omdat in de toenmalige particuliere en openbare bibliotheken van Hongarije en Zevenburgen uitsluitend werken te vinden waren die de geschiedenis en de bezienswaardigheden van geheel Nederland samenvatten,²⁹ kunnen we uitsluiten dat de auteur van de tekst gebruik heeft gemaakt van de stadsbeschrijvingen van Haar-

lem die op dit bijzondere detail ingaan. Een tweede aanwijzing voor persoonlijke observaties is, dat in het tekstfragment abusievelijk Denemarken wordt vermeld in plaats van de Egyptische stad Damiate, wat waarschijnlijker maakt dat de auteur deze naam verkeerd verstaan heeft dan dat hij deze foutief uit een of ander boek zou hebben overgeschreven. Had de opsteller van de lijst gebruik gemaakt van de genoemde stadsbeschrijvingen, dan was hem hieruit immers duidelijk geworden dat Damiate en Peleusium twee verschillende namen zijn voor dezelfde Egyptische stad.

Nog een argument voor de theorie dat aan de lijst, waarin bij het optekenen hier en daar onnauwkeurigheden zijn geslopen, persoonlijke observaties ten grondslag liggen, zijn de bezienswaardigheden die in de lijst van Amsterdam als *Armamentarium terrestre* (arsenaal voor het landleger) en *Armamentarium nauticum* (arsenaal voor de marine) worden aangeduid. Deze naamsvermeldingen zijn uniek omdat ze in teksten uit die tijd niet voorkomen, zodat het onduidelijk is welke van de twee grote wapenmagazijnen van de stad hier bedoeld wordt: dat van de Admiraliteit of dat van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Had de auteur bij het opstellen van de lijst gebruik gemaakt van gedrukte bronnen, dan zou deze slordigheid evenmin als de al eerder genoemde in de tekst gehandhaafd zijn.

Wat er eveneens voor pleit dat de lijst berust op persoonlijke ervaringen is de feitelijke kennis van de auteur, die ten aanzien van sommige bezienswaardigheden verrassend nauwkeurig is. Hij weet precies dat de lutheranen in Amsterdam meerdere (twee) kerken hadden en ook is hij ervan op de hoogte dat het Delftse Armamentarium het wapenmagazijn van de provincie Holland (en West-Friesland) was. Ook weet hij dat de leden van het Huis Nassau(-Dietz) in Leeuwarden zetelden.

Opvallend is dat in tegenstelling tot de uitgebreide behandeling van de bezienswaardigheden van bepaalde steden en dorpen, die van andere plaatsen, zoals Leiden en Utrecht, slechts kort, puntsgewijs en zonder verdere toelichting worden opgesomd. Bij deze laatste categorie kunnen we veronderstellen dat de opsteller van de lijst na zijn reis een van de toentertijd bestaande landbeschrijvingen of reisgidsen heeft geraadpleegd, deels vanwege de grote hoeveelheid te vermelden bezienswaardigheden, deels vanwege het ontbreken van persoonlijke observaties. We weten immers dat er in de toenmalige particuliere en openbare bibliotheken van Hongarije en Zevenburgen dergelijke werken aanwezig waren. Wat precies de bron is geweest, valt echter, gezien de beknoptheid van de verwijzingen, die beperkt blijven tot opsommingen, moeilijk vast te stellen. Omdat ech-

ter ook in dit geval details worden vermeld (bijvoorbeeld de aanwezigheid van brokken toetssteen³⁰ voor en op de voorgevel van het stadhuis) die in reisbeschrijvingen en reisgidsen niet voorkomen, is het zeker dat ook aan deze te boek gestelde gegevens persoonlijke observaties ten grondslag liggen.

De volgorde van de steden weerspiegelt ook een oordeel betreffende de wenselijkheid om de daar aanwezige bezienswaardigheden te gaan bekijken. Franeker, dat uit Hongaars oogpunt een van de belangrijkste universiteitssteden was, staat aan het einde van de lijst, en deze vermeldt van deze stad, in tegenstelling tot de beschrijving van andere steden, geen bezienswaardigheden maar enkel wetenswaardigheden betreffende de aldaar mogelijke studies. Groningen is van de genoemde kwalificering duidelijk de dupe geworden, aangezien deze stad noch uit toeristisch oogpunt noch uit het oogpunt van studiemogelijkheden voor Hongaren kon wedijveren met andere steden en dorpen, zelfs niet met Franeker.

Het is zinvol de vraag te stellen of de lijst van Nederlandse bezienswaardigheden die aan de Hongaarse studenten werd meegegeven, d.w.z. *het van tevoren (vóór de reis) aangeboden beeld van Nederland*, afwijkingen bevat ten opzichte van de bezienswaardigheden die personen van andere nationaliteiten plachten te bezoeken.³¹ Uit de literatuur over bezoeken van Engelsen, Fransen en Duitsers aan Nederland³² blijkt dat er geen wezenlijk verschil tussen de bezochte bezienswaardigheden was, hetgeen wel begrijpelijk is, immers de bezienswaardigheden van een stad zijn een vast gegeven, dat van geslacht op geslacht wordt doorgegeven.³³ Dit geldt ook voor de eerder genoemde beschrijving van Nederland voor studenten in de theologie: ook de hun aangeraden bezienswaardigheden verschillen niet noemenswaard van de in de traditie waardevol geachte.³⁴

Onderzoekers van de Hongaarse *peregrinatio academica* huldigden tot nu toe twee standpunten ten aanzien van de vraag om welke reden de Hongaarse *peregrini* de voorhanden bezienswaardigheden bezochten. Volgens het ene standpunt duiden de reisjournalen van de Hongaarse studenten erop dat ze tijdens hun reis van reisgidsen gebruik maakten,³⁵ terwijl het andere standpunt inhoudt dat de Hongaarse *peregrini* in het buitenland allerlei zaken gingen aanschouwen, omdat zij openstonden voor nieuwe indrukken en omdat zij belangstelling hadden voor al datgene wat in hun eigen land niet aanwezig of anders was.³⁶

Het lijkt erop dat deze kwestie genuanceerder moet worden benaderd. Het bronnencorpus betreffende de buitenlandse studiereis van bijvoorbeeld Pál Teleki levert gegevens op waaruit blijkt dat zijn docenten van

hem *verwachtten* dat hij bepaalde bezienswaardigheden en rariteiten zou bezichtigen,³⁷ en de hier gepresenteerde lijst van bezienswaardigheden duidt erop dat de Hongaarse *peregrini* met een uitdrukkelijk *van tevoren* vastgelegd “sightseeingprogramma” vertrokken, op basis waarvan zij conform de voorschriften of, om het anders uit te drukken, plichtmatig, of nog beter gezegd: *routineus* bepaalde bezienswaardigheden bezichtigden.³⁸ Dit betekent ook dat de “uitzenders” van de studenten het onvoldoende achtten dat zij de bezienswaardigheden enkel volgens de traditie door verhalen van voormalige *peregrini* bezochten, maar dat zij de studenten voor de aanvang van hun reis een lijst van te bezichtigen zaken in handen stelden. Dit bewijst indirect tevens dat het bezichtigen van bezienswaardigheden in andere landen een zeer belangrijke rol speelde in hun opvatting over de doelstellingen van de *peregrinatio academica*.

De lijst van bezienswaardigheden, die de studenten een compleet overzicht van de mogelijkheden presenteerde, kondigde duidelijk een zo breed mogelijk opgezet programma aan, en wel zo breed dat de totaliteit van de opgesomde bezienswaardigheden, gezien het grote aantal steden en de talrijke aldaar te bezichtigen zaken, hoogstwaarschijnlijk niet op basis van de ervaringen van één, maar op basis van de reiservaringen van meerdere personen, is samengesteld. Het doel van deze activiteit was, zoals eerder betoogd, de bezienswaardigheden en daardoor het beeld van Nederland, zoals men dit zelf had waargenomen, achteraf *op papier te brengen, door te geven* en uiteindelijk *als norm vast te leggen*, zodat nieuw-vertrekkenden bij de aanvang van hun reis over voldoende informatie beschikten.

Ondanks het streven naar volledigheid bevatte de lijst noodzakelijkerwijs ook *vereenvoudigingen*, hij was immers slechts het aanhangstel van de reisinstructie en diende als hulpmiddel om tijdens de reis te raadplegen. Omdat de lijst een beknopte opsomming van de bezienswaardigheden moest zijn, vermeldt hij slechts één weeshuis, één bejaardenhuis en één doolhof in Amsterdam, hoewel er meer waren. Dit streven naar beknoptheid moet de oorzaak ervan zijn dat dit soort instellingen alleen in Amsterdam en Leiden worden genoemd, hoewel zij ook in andere steden aanwezig waren.

Ten slotte valt nog het volgende op te merken: al legt de lijst duidelijk de nadruk op de bezienswaardigheden van Amsterdam, ook de Amsterdamse boekhandelaren³⁹ en de botanische tuin in deze stad zijn de dupe geworden van het streven naar beknoptheid.

Natuurlijk zullen slechts weinigen van de studenten alle bezienswaardigheden hebben bezocht – het volstaat om in dit verband op de temporele en financiële beperkingen te wijzen. Een summiere vergelijking van de lijst van te bezichtigen bezienswaardigheden met de Hongaarse reisjournalen uit die tijd⁴⁰ maakt duidelijk dat, hoe belangrijk de uitzenders van de studenten het ook vonden dat laatstgenoemden de bezienswaardigheden bekeken, de theorie en de praktijk van het reizen slechts zelden met elkaar overeenstemden.⁴¹ Bovendien hing de omvang en de frequentie van de gemaakte reizen, alsmede de hoeveelheid bezochte bezienswaardigheden niet alleen af van de financiële mogelijkheden van de betreffende personen, maar ook van hun persoonlijke belangstelling en geaardheid.⁴²

Voor degenen die niet alle op de lijst voorkomende bezienswaardigheden wilden of konden bekijken, bleef het gemiste passieve kennis, maar kennis die, zij het ook in *compacte* vorm, toch bijdroeg aan de vorming van een beeld van Nederland. Sterker nog, omdat Sárói, zoals betoogd, eigenhandig een afschrift van de lijst heeft gemaakt, kunnen we aannemen dat er meer exemplaren hiervan in omloop waren, zodat ook degenen die thuis bleven hierdoor een zeker beeld van Nederland kregen, ook al bevatte dat beeld, zoals we gezien hebben, onnauwkeurigheden en vergissingen en was het vereenvoudigd.

Het bestaan van de lijst van bezienswaardigheden bewijst dat er in die tijd in Hongarije en Zevenburgen twee beelden van Nederland naast elkaar bestonden: een van tevoren vastgelegd, als norm bedoeld beeld, en een beeld, vastgelegd in de reisjournalen van de studenten en reizigers die Nederland hadden bezocht, welk laatste beeld ook *subjectieve* indrukken bevatte en aldus het normatieve beeld met persoonlijke ervaringen aanvulde.

Als er nieuwe lijsten van Nederlandse bezienswaardigheden mochten ontdekt worden, kan antwoord worden gegeven op de vraag of er ook kortere of juist meer gedetailleerde opsommingen bestonden en of er verschillen zijn aan te wijzen tussen de in Hongarije opgestelde lijsten van Nederlandse bezienswaardigheden en de inventarisaties in andere landen.

Juist hierin is het belang van de gepresenteerde lijst van bezienswaardigheden gelegen – hij kan als uitgangspunt en grondslag dienen bij de interpretatie van vergelijkbare teksten die in andere landen aan het licht komen.

Aanhangsel

Speciales notationes

Belgium ingresso primum tibi peregrino occurret:

Amstelodamum. Hic curiose perambula et observas:

1. *Curiam*, ubi hemispherium, coeleste, terrestre et marinum, nec non atlantem coelum humeris, sustententem videre est.
2. *Bursam mercatoriam*, ubi hora XII. omnes nationes ex omnibus fere Europae partibus congregatas videre datur.
3. *Domum Indiae* Orientalis et Occidentalis, in qua aromatum ingentes acervi, suavissimum spirant odorem.
4. *Armamentarium terrestre*, ubi ingens copia armorum ad stuporem praeparatorum, in admirationem rapit spectatorem.
5. *Armamentarium nauticum*, in quo naves bellicae, apparatus nautici, et fabri instrumentorum nauticorum bellicorum visu digna sunt.
6. *Hic ferrum exercent vasto cyclopes in antro, Brontes Steropesque.*⁴³
7. Templum, signanter templum in quo organum musicum humanam vocem imitari solitum, epitaphia, denique templa Lutheranorum.
8. Turre musicae, et ex illis una, quae omnis generis instrumenta musica complectetur.
9. Athenaeum Amsterodamense, in quo audiendi et adeundi singuli professores, ac notitia concilianda.
10. Gymnasium, ubi salutandus rector, et rogandus, ut res visu dignas ostendere dignetur.
11. Domus disciplinaris virorum, cujus, haec est inscriptio
*Virtutis est domare, quae cuncti*⁴⁴ *pavent.*⁴⁵
12. Domus disciplinaris foeminarum, Belgice *Spin hűszsz* ubi foeminarum immorigerarum variae disciplinae.
13. Domus maniacorum, ubi videbis, quomodo insani ad sanam mentem per curam magistratus revocentur.
14. Theatrum anatomicum, ubi raritates anatomicae observatu dignae, aliaque occurrunt.
15. Gerontotrophium ÷ receptaculum senum, pro senibus honeste sustentandis, visu dignum.
16. Orphanotrophium pro pupillis asservandis, quorum ibi singularis cura habetur.
17. Synagoga Judaeorum Portugallorum, cui vix parem habet Europa, hic eorum mores, ritus in orando et discendo docendoque notentur.

17. Synagoga Judaeorum Germanorum, quae licet dignitate inferior, digna tamen visu censetur.
  18. Dolium Diogenis in quodam diversorio asservatum, capax aliquot convivarum, pro quibus et mensa ibidem asservatur.
  19. Hospitium Vngarorum, in quo et tu tibi quaere hospitium. Titulus est: *In Gevele Leu*. Versus portam Vltrajectinam. Nomen est *Jansz Iversche*.
  20. Quaerendus etiam Cel[eberrimus] Medicus D[ominus] Abrahamus vann Pott, multum inservire valens.
  21. Perlustrandum, etiam hospitium Petri Poiret famosi philosophi extra urbem.
  22. Quaerendum diversorium Dolhoff, in quo hydraulico artificio egregia et visu digna exhibentur.
  23. Zugostatica domus, in qua pondera et mensurae examinantur.
  24. Bibliothecae, ubi libri perlustrentur, et diligenter annotentur digna, si a tempore⁴⁶ permittatur.
  25. Plateae, et in illis obiter observandae officinae, in iisque varia inventa artificia.
  26. Theatrum canticum, ibique una vel altera comoedia exaudienda experientiae gratia.
  27. Portus, ibique naves, instrumenta nautica, et instrumenta artificilia pro mercibus deportandis.
  28. Leones, elephanti, crocodili, leopardi, porci Indici, et si quae sunt animalia varia, quae ibi interdum reperiri et ostentari solent.
  29. Pugna taurorum cum canibus, canum cum equis, ursis, et si quae occurrunt spectacula nova.
- Haec speciminis ergo adjecta, sed curiosus peregrinus ex diligenti percontatione plura inveniet experientia digna.

Lejda

1. Academia cum auditoriis (2) professores (3) Theatrum Anatomicum (4) Domus raritatum (5) Hortus Academicus (6) Arx Leidensis Burgum dicta (7) Collegium Ordinum (8) Bibliotheca Academiae (9) Bibliotheca altera (10) Bibliopolia varia (11) Officinae variores (12) Templum Petrinum, ibique epitaphia, organa (13) Domus Senatoria, ibique lapis lydius (14) Turris Astronomica, ibique varia (15) Gerontotrophia et Orphanotrophia (16) In templo Gallico epitaphia (17) Pannificium aliaequae officinae (18) Experimenta (19) Domus disciplinaris et Judicia (20) Gymnasia etc.

Ultrajectum

(1) Academia (2) Professores, caetera omnia eo ordine visitabis prout Lejdae descripta vides. (3) Scholam militarem (4) Viridarium (5) Campanae harmonicae (6) Domus Annae Mariae Schurman (7) Templum Anglicanum ibique memorabilia.

Harlem

(1) Domus, in qua primum ars typographia inventa juxta versum: Harlemi archetypus praelaque⁴⁷ nata scias (2) Templum, in quo naviculae appensae, ad formam navium illarum, quibus Batavi penetrarunt in Daniam, sive Peleusium (3) Domus senatoria, in ea admirandae imagines pictae, celeb[rium] nobil[ium] operum (4) Duae campanulae ex aere Corinthiaco fusae etc.

Haga

Palatium Principis, Ordinum, templa multa in illis memoria digna, Sylva Hagensis, et in ea admirandum Regis Angliae palatium, hortus, curia, pastores, scholae.

Schelinga

Mare, ejusdem fluxus et refluxus, templum in quo asservatur maxilla ingentis balenae cum epigraphe Psal. 104. Currus velivolus solo vento portabilis.

Delff

Campanae Harmonicae, epitaphia et monumenta principum Hollandiae in templo posita, schola, curia, armamentarium in meditullio totius Hollandiae sita.

Rotterdam

Domus quaedam prope templum, cum inscriptione lat.

Aedibus his natus mundum decoravit Erasmus

Artibus ingenuis religione⁴⁸ fide.

Belgica ut et Italica scripta ibidem videre est.

(2) Super ponte statua egregia Magni Erasmi visu dignissima, cum egregiis inscriptionibus.

(3) Gymnasium Erasmianum, epitaphia, pastores, professores, templa, turres.

Dodrecht [!]

Diversorium, in quo synodus nationalis celebr[rima] fuit habita contra Arianos, domum ubi moneta cuditur, templa, scholas, epitaphia.

Lausdinum

Memoratu dignum, monimentum comitissae uno partu 365. infantulos edentis, in cujus memoriam in ibi asservantur latices, in quibus infantuli sunt baptizati.

Gouda

Praecipue ibi admirandum templum magnificentum, ibique ejus fenestris raro et venusto, sed jam hodie oblivioni tradito artificio, depictas historias N[ovi] T[estament]i in imaginibus elegantissimis, cataracta, e qua⁴⁹ tempore hostilis invasionis, tota Hollandia, aquis innudari potest, his adde, gymnasium, epit[aphia], loca publ[ica], priv[ata].

Hallinga

Insigne pratum, naves, loca publ. et privata.

Franeqvera

Academiam, professores, collegia privata, disp[utationes].

Leoardia

Aula Principis Nassovii, epitaphia principum Nassov[iorum] ac aliorum, curia principalis, templa egregia, sublimia propugnacula.

Vertaling⁵⁰*Bijzondere opmerkingen*

Als je als peregrinus in Nederland aankomt, tref je als eerste stad op je weg *Amsterdam*⁵¹ aan. Loop er aandachtig doorheen en neem het volgende in ogenschouw:

1. *Het stadhuis* waar de hemisferen van hemel, aarde en zee te zien zijn, alsmede Atlas, die de hemel op zijn schouder draagt.
2. *De beurs* waar je rond twaalf uur allerlei volkeren van bijna alle gebieden van Europa kunt zien, die zich daar dan verzamelen.
3. *Het Oost- en het Westindisch huis*, waarin enorme stapels specerijen een mierzoete geur verspreiden.

Plattegrond van Amsterdam met de opgave van de bezienswaardigheden, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 1ste deel tussen blz. 252-253)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

De beurs in Amsterdam, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 2de deel tussen blz. 618-619)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

De scheepswerf van de Amsterdamse Admiraliteit met het Zeemagazijn, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 2de deel tussen blz. 728-729)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

De scheepswerf van de VOC in Amsterdam
met op de achtergrond het Zeemagazijn, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 2de deel tussen blz. 734-735)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

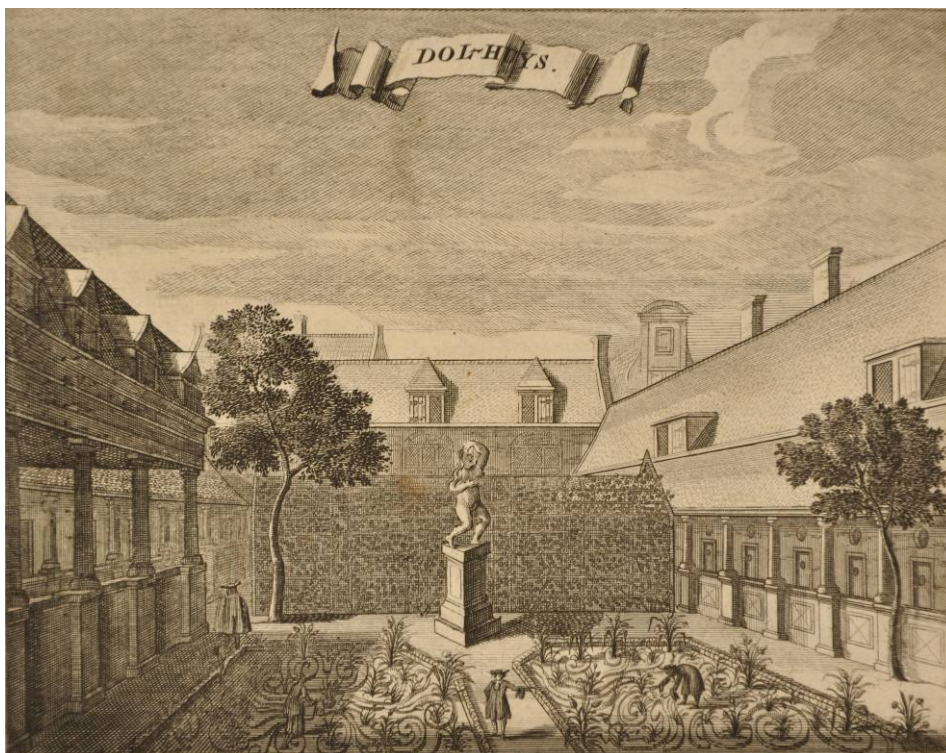
Het Amsterdamse Athenaeum, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 2de deel tussen blz. 646-647)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

Het rasp- of tuchthuis in Amsterdam, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 1ste deel blz. 509)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

Het dolhuis in Amsterdam, 1726

Gravure afkomstig uit de 'Beschrijvinge van Amsterdam' door Caspar Commelin
(Amsterdam, 1726, 2de druk, 1ste deel tussen blz. 577)
(Hoofdstedelijke Szabó Ervin-Bibliotheek, Boedapest)

Portret van Pierre Poiret (1646–1719), theoloog en filosoof van Franse afkomst, 1669

Illustratie bij de titelpagina van het boek 'Petrus Poiret – Der Vater der romantischen Mystiek in Deutschland' door Max Wieser (München, 1932)

4. *Het wapenmagazijn van het landleger*, waar een enorme hoeveelheid prachtig uitgevoerde wapens bij iedereen die deze aanschouwt bewondering wekt.⁵²
5. *Het wapenmagazijn van de marine*, waar het de moeite waard is de daar aanwezige oorlogsschepen te bekijken, alsmede de scheepsuitrustingen en de fraai uitgevoerde gereedschappen die op oorlogsschepen gebruikt worden.⁵³
- Hier harden de cyclopen Brontes en Steropes ijzer in hun ruime grot.*⁵⁴
6. De kerken, in het bijzonder de kerk, waarvan het orgel als een menselijke stem klinkt,⁵⁵ de grafschriften, ten slotte de kerken van de lutheranen.
7. De muzikantoren, met name de toren waarin allerlei muziekinstrumenten zijn bijeengebracht.⁵⁶
8. Het Amsterdamse Athenaeum⁵⁷ waar je de colleges van iedere hoogleraar⁵⁸ moet aanhoren; je moet naar hen toe gaan en met hen kennis maken.
9. Het gymnasium, waar je de rector⁵⁹ moet groeten en hem moet verzoeken de bezienswaardigheden te laten zien.
10. Het tuchthuis van de mannen,⁶⁰ waarop het volgende opschrift is te zien: *Virtutis est domare, quae cuncti pavent.*⁶¹
11. Het tuchthuis van de vrouwen, in het Nederlands *Spin hűszsz*,⁶² waar vrouwen die iets misdaan hebben op diverse manieren worden gedisciplineerd.
12. Het krankzinnigengesticht,⁶³ waar je zult zien hoe de krankzinnigen tot rede gebracht worden met hulp van de magistraat.
13. De anatomiezaal, waar je anatomische curiositeiten en ook andere zaken kunt tegenkomen⁶⁴ die de moeite waard zijn om te bekijken.
14. Het is ook de moeite waard om het bejaardenhuis, het toevluchtsoord van oude mensen, te bekijken, dat opgericht is om hen op een betamelijke wijze te verzorgen.
15. Het weeshuis, dat dient om kinderen groot te brengen, aan wie aldaar bijzondere zorg wordt besteed.
16. De synagoge van de Portugese joden, die nauwelijks haars gelijke in Europa heeft; aanschouw hier hun gewoonten en de manieren waarop zij bidden, leren en onderwijzen.
17. De synagoge van de Duitse Joden, die in schoonheid bij de andere achterblijft; toch acht men deze de moeite van het bekijken waard.

18. Het vat van Diogenes, dat in een van de herbergen bewaard wordt en waarin voor ettelijke gasten plaats is aan wie daar het avondeten wordt geserveerd.⁶⁵

19. Het gastenverblijf van de Hongaren, waar je ook om onderkomen moet vragen. Er staat het opschrift: „*In Gevele Leu*”⁶⁶ op. Het is tegenover de Utrechtse poort. De naam van de herbergier is: *Jansz Iversche*.⁶⁷

20. Verzuim niet de zeer beroemde arts, de heer Abrahamus vann Pott⁶⁸ te bezoeken, die je goed kan helpen.

21. Bezichtig ook het buiten de stad gelegen gastenverblijf van de beroemde filosoof Petrus Poiret.⁶⁹

22. Bezoek de herberg Dolhoff, waar kunstige, door water aangedreven instrumenten zijn tentoongesteld, die de moeite waard zijn om te bekijken.⁷⁰

23. De Waag,⁷¹ waar gewichten en maateenheden worden onderzocht.

24. De bibliotheken,⁷² waarvan je de boeken moet bekijken; als de tijd het toelaat, noteer dan vlijtig alle zaken die van belang zijn.

25. De straten; observeer daar de werkplaatsen en de talloze meesterwerken die je passeert.

26. De schouwburg, waar het de moeite waard is enkele komediestukken bij te wonen om ervaring op te doen.

27. De haven met de schepen, de scheepsuitrustingen en de industriële producten die gereed staan om getransporteerd te worden.

28. De leeuwen, de olifanten, krokodillen, luipaarden, Guineese biggetjes en andere dieren, die in grote getale aanwezig zijn; soms vind je daar zulke dieren, die men pleegt tentoon te stellen.

29. Gevechten van de stieren met honden, van honden met paarden of beren of enig ander nieuw spektakel ook dat je daar aantreft.

Dit alles vermeld ik slechts als voorbeeld, want een nieuwsgierige *peregrinus* zal door vlijtig te informeren nog vele andere interessante zaken vinden.

*Leiden*⁷³

1. De universiteit met de collegezalen (2) de hoogleraren (3) de anatomiezaal⁷⁴ (4) het rariteitenhuis⁷⁵ (5) de botanische tuin van de universiteit (6) de Leidse burcht genaamd Burg⁷⁶ (7) het Statencollege⁷⁷ (8) de universiteitsbibliotheek (9) de andere bibliotheek⁷⁸ (10) allerlei boekwinkels (11) talrijke werkplaatsen (12) de Pieterskerk en de grafschriften aldaar, de orgels⁷⁹ (13) het stadhuis en de toetssteen⁸⁰ (14) de sterrenwacht en talrijke andere attracties die daar aanwezig zijn (15) de bejaardenhuizen

en de weeshuizen (16) de grafschriften Waalse Kerk⁸¹ (17) de lakenateliers en andere ateliers⁸² (18) de uitgevoerde experimenten⁸³ (19) het tuchthuis en de rechtbanken⁸⁴ (20) de gymnasia enz.

*Utrecht*⁸⁵

(1) de universiteit (2) de hoogleraren; bezoek alle overige zaken in dezelfde volgorde als ik bij de beschrijving van Leiden heb aangegeven (3) militaire school⁸⁶ (4) de tuin⁸⁷ (5) de carillons (6) het huis van Anna Maria van Schurman⁸⁸ (7) de Engelse kerk⁸⁹ en de bezienswaardigheden aldaar.

*Haarlem*⁹⁰

1) Het huis waar de boekdrukkunst is uitgevonden, zoals een opschrift in verzen vermeldt: Harlemi archetypus praelaque nata scias⁹¹ (2) een kerk waarin kleine scheepjes zijn opgehangen, die dezelfde vorm hebben als de schepen waarmee de Nederlanders Denemarken of Peleusium zijn binnengedrongen⁹² (3) het stadhuis met prachtige schilderijen, die door beroemde en voorname personen zijn gemaakt⁹³ (4) twee klokjes, gegoten uit Korinthisch brons⁹⁴ enz.

*Den Haag*⁹⁵

Het paleis van de prins en de Staten-Generaal,⁹⁶ talrijke kerken met veel bezienswaardigheden, het Haagse bos met het prachtige paleis van de Engelse koning, de tuin,⁹⁷ het stadhuis, predikanten, scholen.

Scheveningen

De zee met de verschijnselen eb en vloed, een kerk waarin de kaak van een reusachtige walvis bewaard wordt met een opschrift. Psalm 104.⁹⁸ Een zeilwagen die alleen door de wind aangedreven wordt.⁹⁹

*Delft*¹⁰⁰

Carillons, grafschriften en in de kerk monumenten voor de prinsen van Holland,¹⁰¹ een school, het stadhuis en een wapenmagazijn – bezienswaardigheden die zich in het midden van heel Holland bevinden.¹⁰²

*Rotterdam*¹⁰³

Het huis naast de kerk met het Latijnse opschrift:
Aedibus his natus mundum decoravit Erasmus
Artibus ingenuis religione fide.

Hetzelfde is ook in het Nederlands¹⁰⁴ en het Italiaans¹⁰⁵ te lezen.

(2) Boven de brug verheft zich het standbeeld van de grote Erasmus, dat vanwege de bijzondere opschriften de moeite van het bekijken waard is.

(3) Het Gymnasium Erasmianum, grafschriften, predikanten, hoogleraren,¹⁰⁶ kerken, torens.

*Dordrecht*¹⁰⁷

De herberg waarin de beroemde Nationale Synode tegen de Arianen werd gehouden,¹⁰⁸ de munterij,¹⁰⁹ kerken, scholen, grafschriften.

Loosduinen

Vermeldenswaard is het monument voor een gravin die tijdens één enkele bevalling 365 kinderen ter wereld bracht; ter nagedachtenis aan haar bewaart men het doopwater waarin haar kinderen zijn gedoopt.

*Gouda*¹¹⁰

Bijzonder mooi om te zien is hier een fantastische kerk,¹¹¹ waarvan de ramen met hun zeldzame en betoverende, met meesterhand vervaardigde gebrandschilderde glazen, die echter thans in vergetelheid zijn geraakt, verhalen uit het Nieuwe Testament vertellen¹¹²; een sluis waarmee bij een vijandelijke inval heel Holland onder water kan worden gezet¹¹³; vergeet ook niet het gymnasium, de grafschriften, de openbare plaatsen en de particuliere gebouwen te bekijken.

*Harlingen*¹¹⁴

Een prachtige weide, schepen, openbare plaatsen en particuliere gebouwen.

*Franeker*¹¹⁵

Universiteit, hoogleraren, privélessen, disputaties.

*Leeuwarden*¹¹⁶

Het hof van de prins van Nassau,¹¹⁷ de grafschriften van de prinsen en van anderen,¹¹⁸ de kanselarij,¹¹⁹ prachtige kerken, hoge bolwerken.

Noten

- ¹ Zie hiervoor Stagl, Justin: *Ars Apodemica: Bildungsreise und Reisetethodik von 1560 bis 1600*. In: *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Hrsg. von Xenja Ertzdorff und Dieter Neukirch. Amsterdam–Atlanta, 1992, pp.141–189.
- ² Voor de instructie van Constantijn Huygens ten behoeve van zijn zoon Christiaan zie: *Œuvres complètes de Christiaan Huygens*. Tome vingt-deuxième. La Haye, 1950, 447–448; voor die van Dirk Graswinckel ten behoeve van jonge heren (omstreeks het midden van de 17e eeuw) zie: Frank-van Westrienen, Anna: *De Grootte tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1983, 8; naar de instructie van de Prins van Auersperg jr. en zijn metgezel wordt verwezen in: *Széchenyi Zsigmond itáliei körútja 1699–1700* [De rondreis van Zsigmond Széchenyi door Italië 1699–1700]. A dokumentumokat kísérő tanulmányal közreadja Ötvös, Péter. Szeged, 1988, p. 18. (Peregrinatio Hungarorum I.)
- ³ Hervormde instelling voor middelbaar onderwijs. Na het voltooien van hun studies gingen de beste studenten meestal enkele jaren leiding geven aan een school in een dorp of een (kleinere) stad, vervolgens gingen ze met financiële steun van een stad en/of van adellijke beschermheren naar het buitenland voor universitaire studies.
- ⁴ Vindplaats: Bibliotheek van de kerkprovincie Transdanubië te Pápa, Hongarije, signatuur: O. 968, pp. 9–11.
- ⁵ Een verwijzing naar en citaten van enkele punten van de reisinstructie zijn te vinden bij Bozzay, Réka: *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden (1595–1796)*. Debrecen, 2009, 72, pp. 76–77.
- ⁶ O. 968, pp. 11–15.
- ⁷ De bundel heeft geen aparte titel en wordt in de catalogus van handschriften als volgt beschreven: *Miscellanea* (notities van peregrini, smeekgebeden, kerkelijke toespraken, agenda's, eedformulieren en andere aantekeningen, 17e-18e eeuw). Vgl. Szabó, György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kézirat-katalógusa* [Handschriftencatalogus van de Bibliotheek der hervormde kerkprovincie Transdanubië te Pápa]. Budapest, 1987, p. 161. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 6.)
- ⁸ O. 968, pp. 2–3.
- ⁹ Vgl. Segesváry, Lajos: *Magyar református ifjak az utrechtí egyetemen 1636–1836* [Hongaarse hervormde studenten aan de universiteit van Utrecht, 1636–1836]. Debrecen, 1935, p. 51. (Theologiai tanulmányok 44.)
- ¹⁰ O. 968, pp. 246–247.
- ¹¹ *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*. Onder redactie van S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer. Franeker, 1968, 11523.
- ¹² Vgl. Postma, Ferenc–Sluis, J. van: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585–1843*. Leeuwarden, 1995, p. 335. – Zie voor de tekst van het gedicht Verestói, György: *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente*. Franequerae, 1725, p. 190.
- ¹³ Tegenwoordig Šalov, een dorp in de buurt van Levice (beide thans in Slowakije).
- ¹⁴ Vgl. de begrafenisboeken van de stad Amsterdam in het Stadsarchief Amsterdam.

- ¹⁵ Het is niet precies vast te stellen waar hij gestudeerd heeft. Weliswaar heeft zich in januari 1723 een zekere János N. Sárói als leerling laten inschrijven bij het hervormde college van Debrecen, maar het lijkt op het eerste gezicht onmogelijk dat dezelfde persoon zich al in de eerste maanden van 1724 bij de studenten in Franeker zou hebben gevoegd. Dit zou alleen mogelijk zijn geweest als hij daaraan voorafgaand een opleiding aan een college zou hebben gevolgd. Omdat er in de hervormde gemeente van Bars, waar Garamkissalló kerkelijk onder ressorteerde, al eerder een predikant met de naam Sárói werkzaam was geweest (vgl. *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai 1526–1760* [Predikanten en rectoren van de Hervormde kerkprovincie Transdanubië 1526–1760]. Szerkesztette: Köblös, József, Kránitz, Zsolt. Pápa, 2009, p. 576. [A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 10.]), is het denkbaar dat de voorouders van Sárói al in die streek het predikantsambt hebben uitgeoefend, en dat hij dus zelf ook uit deze streek afkomstig was. Als dit waar is, moet hij eerst aan het hervormde college van Pápa hebben gestudeerd, omdat een keuze voor die onderwijsinstelling vanwege de geografische nabijheid voor de hand lag en, zoals vele alumni van dat college die predikant wilden worden, moet hij zijn studie in Debrecen vervolgd hebben. (vgl. Köblös, József–Kránitz, Zsolt: „Mindenkor az országban harmadiknak tartatott...” A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig [„Het werd altijd als het derde college van het land beschouwd...” De inrichting van het hervormde college te Pápa tot en met het midden van de 18e eeuw]. In: *Acta Papensia* 5 (2005), p. 17.
- ¹⁶ O. 968, p. 8.
- ¹⁷ In de bovengenoemde Hongaarse studie worden ook de overige drie delen van het corpus gepubliceerd.
- ¹⁸ Frölich, David: *Bibliotheca, seu cynosura peregrinantium*. Ulm, 1643–1644., Pars I., liber II., pp. 169–270; Pars II., liber I., pp. 208–221; Pars I., liber II., pp. 252–258; Pars I., liber IV., pp. 195–202.
- ¹⁹ Guicciardini, Lodovico: *Belgicae sive inferioris Germaniae descriptio*. Antverpiae, 1567; Boxhornius, Marcus Zuerius: *Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio*. Amstelodami, 1632; Schoockius, Martinus: *Belgium foederatum, sive distincta descriptio Reipublicae foederati Belgii*. Amstelodami, 1652; Zesen, Philipp von: *Leo Belgicus, hoc est, succincta, ac dilucida narratio exordii, progressus ac denique ad summam perfectionem redacti stabiliminis & interioris formae, ac status, Reipublicae foederatarum Belgii regionum*. Amsterdam, 1660.
- ²⁰ Hegenitius, Gotfridus: *Itinerarium Frisio-Hollandicum*. Lugduni Batavorum, 1630; Parival, Jean Nicolas: *Les delices de la Hollande*. Amsterdam, 1651.
- ²¹ *Naeuw-keurig reys-boeck bysonderlijk dienstig voor kooplieden, en reysende personen*. Amsterdam, 1679; *Reis-boek door de vereenigde Nederlandsche provincien, en derzelver aangrenzende landschappen en koningrijken*. Amsterdam, 1689; *Reis-boek door de vereenigde Nederlandsche provincien, en derzelver aangrenzende landschappen en koningrijken*. Amsterdam, 1700.
- ²² Davids, Karel: Amsterdam as a centre of learning in the Dutch golden age, c. 1580–1700. In: *Urban achievement in early modern Europe*. Edited by Patrick O’Brien, Derek Keene, Marjolein ’t Hart, Herman van der Wee. Cambridge, 2001, pp. 307–308.

- ²³ Benthem, Heinrich Ludolff: *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*. Frankfurt–Leipzig–Hannover–Merseburg, 1698.
- ²⁴ Zie punt 19 van de beschrijving van Amsterdam.
- ²⁵ Zie punt 6 van de beschrijving van Amsterdam.
- ²⁶ Zie punt 6 van de beschrijving van Haarlem in de lijst.
- ²⁷ Benthem: *a. w.* p. 67.
- ²⁸ Ampzing, Samuel: *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*. Haarlem, 1628, p. 154; Schrevelius, Theodorus: *Harlemum sive urbis Harlemensis incunabula, incrementa, fortuna varia*. Lugduni Batavorum, 1647, p. 33; Schrevelius, Theodorus: *Harlemias, of Eerste Stichting der Stad Haarlem*. Haarlem, 1648, p. 40. Vgl. Venne, Hans van de: A Greek Xenion in Latin dress. Nicolaus a Wassenaer and Theodorus Schrevelius. In: *Myricae: essays on neo-Latin literature in memory of Jozef IJsewijn*. Edited by Dirk Sacré and Gilbert Tournoy. Leuven, 2000, p. 438. (Supplementa humanistica Lovaniensia XVI.)
- ²⁹ In de bibliotheek van Sámuel Kaposi was een aantal werken van deze soort aanwezig (Leo Belgicus van von Zesen, Belgium Foederatum van Schoockius en Itinerarium van Hegenitius. Vgl. *Erdélyi könyvesházak* [Bibliotheken in Zevenburgen], III. 1563–1757. Sajtó alá rendezte Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szeged, 1994, p. 239, p. 241, p. 243, p. 252, p. 264. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3.)
- ³⁰ „Zwarte of jaspisachtig geaderde, zeer harde, gelaagde steensoort, syn. lydiet.” Vgl. *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal*. Utrecht–Antwerpen, 1992.
- ³¹ De vakliteratuur stelde vroeger doorgaans vast dat de Hongaarse *peregrini* in grote lijnen dezelfde bezienswaardigheden plachten te bezoeken als hun medestudenten. Vgl. Kármán, Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten [Identiteit en grenzen. Zeventiende-eeuwse Hongaarse reizigers in het Westen en het Oosten] . In: *Korall*, 7 (2006), p. 78.
- ³² Strien, C. D. van: *British travellers in Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces* *British travellers in Holland during the Stuart period: Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces*. Leiden–New York, 1993; Murriss, Roelof: *La Hollande et les Hollandais au XVIIe et au XVIIIe siècles, vus par les Français*. Paris, 1925; Bientjes, Julia: *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender (1400–1800)*. Groningen, 1967; Chales de Beaulieu, Anja: *Deutsche Reisende in den Niederlanden. Das Bild eines Nachbarn zwischen 1648 und 1795*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern etc., 2000. (Europäische Hochschulschriften, Reihe III, 866.)
- ³³ In de 17e-18e eeuw bekeken de *peregrini* die Nederland bezochten gedeeltelijk dezelfde bezienswaardigheden als Márton Szepsi Csombor aan het begin van de 17e eeuw.
- ³⁴ *Von denen merckwürdigen Sachen im Niederland*. In: Benthem: *a. w.*, pp. 30–129.
- ³⁵ *Magyar utazási irodalom 15–18. század* [Bloemlezing uit Hongaarse reisjournalen en apodemische literatuur uit de 15e tot de 18e eeuw]. Válogatás és utószó: Kovács Sándor Iván, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta: Monok István. Budapest, 1990. pp. 995–996.

- ³⁶ Jankovics, József: A magyar peregrinusok Európa-képe [Het Europa-beeld van de Hongaarse peregrini]. In: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön – külföldiek Magyarországon* [Oude en nieuwe peregrinatie – Hongaren in het buitenland – buitenlanders in Hongarije]. Szerkesztette Békési Imre, Jankovics József, Kósa, László, Nyerges Judit. Budapest–Szeged, 1993, p. 562.
- ³⁷ „Verlaat die streek niet voordat u de talrijke rariteiten in Dresden hebt gezien.” Ferenc Páriz Pápai aan Pál Teleki. Nagyenyed, 10 november 1695. Vgl. *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700* [De buitenlandse studiereis van Pál Teleki. Brieven, financiële verantwoordingen en documenten, 1695–1700]. Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa. Szeged, 1989, p. 32. (Fontes rerum scholasticarum III.)
- ³⁸ Wat de routineuze bezichtiging van plaatsen betreft zijn er vergelijkbare gegevens beschikbaar betreffende de peregrinatie naar Italië: de Hongaren bezochten de steden daar in een vaste volgorde. Vgl. *Magyar utazási irodalom...*, pp. 994–995.
- ³⁹ De boekhandelaren worden in de reisinstructie zelf alleen in hun algemeenheid genoemd.
- ⁴⁰ De auteurs van de geraadpleegde reisjournalen zijn in chronologische volgorde van hun verblijf in Nederland: Mihály Bethlen (1692–1694), György Vízaknai Bereck (1694–1695), András Szilágyi (1712–1713), János Miskolczi Szígyártó (1715–1716), István Kérészi (1717–1718). Vgl. *Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]* [Het reisjournaal van Mihály Bethlen [1691–1695]]. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Jankovics József. Budapest, 1981; Vízaknai Briccius György naplója (1693–1715) [Het dagboek van György Vízaknai Bereck]. In: *Inczédi Pál, Kézmárki névtelen, Szakál Ferenc és Vízaknai Briccius György naplóföljegyzései 1660–1715* [De dagtekeningen van Pál Inczédi, de anonymus van Késmárk, Ferenc Szakál en György Vízaknai Briccius (1660–1715)]. Jegyzetekkel és oklevéltárral ellátva kiadják Szabó Károly és Szilágyi Sándor. Pest, 1860, pp. 77–116. (Történeti emlékek a magyar nép községi és magánéletéből II.); Czibula, Katalin: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója [Het dagboek van dominee András Szilágyi]. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*, II (2004), pp. 123–186; Dúzs, Sándor: Hogy utazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus [Hoe reisde een Hongaarse predikant-in-opleiding (= János Miskolczi Szígyártó) 170 jaar geleden?]. In: *Protestáns Új Képes Naptár*, 31 (1885), pp. 44–59; voor zijn dagboek zie ook Antal, Géza von: Het dagboek van een Hongaarsch student, 1714–1716. In: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 5e reeks, 9 (1922), pp. 88–112; *Kérészi István omniáriuma* [Het omniarium van István Kérészi]. Kísérő tanulmányal közreadja Lázár István Dávid. Szeged, 1989. (Peregrinatio Hungarorum 4.).
- ⁴¹ Een soortgelijke contradictie is te signaleren tussen de veel te omvangrijke verplichtingen betreffende het bijhouden van de dagboeken, zoals opgelegd door theoretische werken over het reizen – verplichtingen waaraan nauwelijks voldaan kon worden – en de teksten die in de reisjournalen daadwerkelijk te vinden zijn. Vgl. Kármán: *a. w.*, p. 76.
- ⁴² Blijkens de onderzochte reisjournalen hebben Mihály Bethlen en János Miskolczi Szígyártó van alle studenten het grondigst de op de lijst van bezienswaardigheden vermelde steden bezocht. In tegenstelling tot hen is György Vízaknai Bereck behalve

in de plaatsen waar hij studeerde, Franeker en Leiden, alleen in Amsterdam geweest, maar in de laatstgenoemde stad en in Leiden maakte hij in zijn reisjournaal alleen aantekeningen betreffende curieuze zaken, zoals blijspelen op kermissen, spectaculaire vertoningen en bijzondere dieren. Vgl. *Vizaknai Briccius György...*, pp. 88–89. – Ook reisjournalen uit de tweede helft van de 18e eeuw tonen verschil. De notities van József Keresztesi (hij bereisde Nederland in 1779 en 1780) is het meest uitgebreide Hongaarse reisjournaal over Nederland dat we op dit moment kennen. De aantekeningen van Mihály Benedek over zijn reis in 1775 zijn echter wat de bezienswaardigheden betreft relatief beknopt. Vgl. Keresztesi József akadémiai utazása a' külországokban (De buitenlandse studiereis van József Keresztesi). In: *Theologiai Szemle* 1 (1925), pp. 78–83, pp. 154–160, pp. 252–264, pp. 365–367, pp. 530–534, 2 (1926), pp. 707–708, pp. 918–919, 3 (1927), pp. 160–161, pp. 331–338, 4 (1928), pp. 106–109, pp. 199–200, pp. 319–320, 5 (1929), pp. 182–186, pp. 376–381, 6 (1930), pp. 553–556, pp. 764–765, 7 (1931), pp. 285–286, pp. 380–381, 8 (1932), pp. 542–555, 10 (1934), pp. 336–341, 11 (1935), pp. 144–148; Postma, Ferenc: Das Itinerarium von Michaël Benedek (1773–1775) und seine vier Testimonia aus Franeker (Juni 1775). In: *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére* [Opstellen voor de 70ste verjaardag van István Bitskey]. Debrecen, 2011, I, pp. 371–390.

⁴³ Vergilius, Aeneis, VIII. pp. 424–425.

⁴⁴ [in het handschrift: quaecunque]

⁴⁵ [in het handschrift: parent] Vgl. Seneca, Hercules furens, p. 435.

⁴⁶ [in het handschrift: atempore]

⁴⁷ [in het handschrift: pleraque]

⁴⁸ [in het handschrift: religione]

⁴⁹ [in het handschrift: eqva]

⁵⁰ De Nederlandse vertaling is tot stand gekomen op grond van de Hongaarse vertaling van Gergő Gellérfi.

⁵¹ Voor de bezienswaardigheden van Amsterdam zie Fokkens, Melchior: *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*. Amsterdam, 1662; *Idem*, Amsterdam, 1663²; Dapper, Olfert: *Historische beschryving der stadt Amsterdam*. Amsterdam, 1663; Zesen, Philipp von: *Beschreibung der Stadt Amsterdam*. Amsterdam, 1664; Domselaer, Tobias van: *Beschrijvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1665; *Reisboek...*, 1689, pp. 68–112; Commelin, Casparus: *Beschrijvinge van Amsterdam*. Amsterdam, 1693; *Idem*, Amsterdam, 1726².

⁵² Zoals in de inleiding al vermeld is, is het niet duidelijk of de auteur van de tekst op de wapenopslagplaats van de Admiraliteit of op die van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) doelt.

⁵³ Beide instellingen bouwden schepen voor eigen gebruik, daarom is het niet met volle zekerheid vast te stellen om welke wapenopslagplaats het gaat. Omdat Commelin de opslagplaats en de scheepsbouwateliers van de Admiraliteit ('s Lands zeemagazijn) uitvoeriger beschrijft dan die van de VOC (Oost-Indisch magazijn) (vgl. Commelin: *a. w.* (1726), pp. 718–731, pp. 734–735), is het waarschijnlijk dat de eerstgenoemde meer belangstelling bij de bezoekers wekte. (Omdat de twee edities van Commelins werk woordelijk met elkaar overeenstemmen, citeer ik uit de uitgave van 1726, die

bij het schrijven van dit artikel beschikbaar was.) Het is echter ook mogelijk dat de Latijnse benamingen – die overigens in andere bronnen niet voorkomen – als gevolg van een misverstand gebruikt worden, zodat het 'armamentarium *terrestre*' op 's *Lands* zee-magazijn, en het 'armamentarium *nauticum*' op het Oost-Indisch zeemagazijn slaat.

- ⁵⁴ Citaat uit de Aeneis van Vergilius (VIII. Pp. 424–425).
- ⁵⁵ De Nieuwe Kerk, waarin onder andere de graftombe van admiraal Michiel de Ruyter is, die de Hongaarse galeislaaf-predikanten heeft verlost. De opmerking betreffende het orgel komt in de beschrijvingen van de stad en de reisgidsen van toen niet voor. Een Hongaarse *peregrinus*, János Miskolczi Szígyártó, noteert in 1716 wel dezelfde bijzonderheid van de kerk. Vgl. Dúzs: *a.w.*, p. 54.
- ⁵⁶ In de beschrijvingen van de stad en de reisgidsen van toen wordt geen van de torens in dezelfde of soortgelijke woorden gekenschetst. Uit het feit dat Commelin de carillons van de stad vaak met die van de Oude Kerk vergelijkt en dat hij aan de beschrijving van het kerkcarillon verscheidene bladzijden besteedt (vgl. Commelin: *a. w.*, pp. 440–442), kan men concluderen dat de auteur van de tekst de toren, respectievelijk het carillon van deze kerk bedoelt.
- ⁵⁷ De toenmalige benaming van het atheneum was doorluchtige school. Vgl. Commelin: *a. w.*, pp. 646–648.
- ⁵⁸ Omstreeks 1690 waren er zeven hoogleraren aan het atheneum werkzaam. Voor hen en de door hen gegeven colleges zie Commelin: *a. w.*, p. 648.
- ⁵⁹ De Latijnse school, die sinds 1666 aan het Singel was gevestigd. Omstreeks 1690 was de rector van de school Jan Goris. Vgl. Commelin: *a. w.*, p. 646.
- ⁶⁰ Het rasp- of tuchthuis. Vgl. Commelin: *a. w.*, pp. 507–514.
- ⁶¹ Het is een deugt van 't kloek gemoet, / Te temmen dat elk schrikken doet. Vgl. Commelin: *a. w.*, p. 507.
- ⁶² De auteur van de tekst noteerde het woord 'spinhuis' fonetisch.
- ⁶³ De toenmalige benaming van het gebouw was dolhuis. Vgl. Commelin: *a. w.*, pp. 577–580.
- ⁶⁴ Het Latijnse woord *theatrum anatomicum* duidt op auditoriumachtige zalen, waar lijken vooral ten behoeve van het onderwijs werden ontleed. Tegen een vergoeding konden ook particulieren aan de ontleding deelnemen. In Amsterdam, Leiden en andere universiteitssteden waren in de zaal ook skeletten en geprepareerde lichaamsdelen tentoongesteld. Het Amsterdamse *theatrum anatomicum* was sinds 1690 in de Nieuwe Waag ondergebracht. Vgl. Commelin: *a. w.*, pp. 651–655.
- ⁶⁵ Deze bezienswaardigheid wordt in de beschrijvingen van de stad en de reisgidsen van toen niet genoemd. Het bewijs dat ze wel bestond en dat de naam juist is, is het feit dat de eerder genoemde János Miskolczi Szígyártó er in 1716 eveneens een bezoek aan heeft gebracht. Vgl. Dúzs, *a.w.*, p. 54.
- ⁶⁶ De reisgids voor Nederland uit die tijd vermeldt talrijke herbergen in Amsterdam met name en geeft aan dat er ook bij de poorten die toegang geven tot de stad herbergen waren, maar hij vermeldt de namen ervan niet (vgl. *Reis-boek...*, 1689, pp. 109–112.). De naam van de herberg kan eventueel 'De gevelde leeuw' zijn geweest, dit is echter onzeker omdat een Hongaarse student, András Szilágyi, in 1713 het onderkomen van de Hongaren als volgt beschrijft: "Wij namen onze intrek ... in een herberg waarop

een uithangbord Nederland of een leeuw weergaf” (vgl. Czibula: *a. w.*, p. 147.). Dit betekent dat in de naam van de herberg of op het uithangbord ervan in ieder geval een leeuw voorkwam, die waarschijnlijk op de Nederlandse leeuw duidde, maar het is ook mogelijk dat de waarschijnlijk foutief opgetekende woorden ’in gevele leeuw’ betekenen dat er op de gevel van het gebouw een leeuw te zien was.

- ⁶⁷ Achter de vernederlandste naam van de herbergier schuilen twee leden van de Franse familie Yver, die uit Frankrijk naar Nederland is gevlucht. De vader, Jean Yver (ca. 1625–1694), kwam met zijn familie in 1685 of 1686 in Amsterdam aan en was behalve dominee ook exploitant van een herberg. Na zijn dood nam zijn zoon, Jean jr. (1662–1732), die eveneens dominee was, de exploitatie van de herberg over (vgl. Bots, Hans: *Les pasteurs français au Refuge dans les Provinces-Unies: une groupe socio-professionnel tout particulier: 1680–1710*. In: *La vie intellectuelle aux refuges protestants*. Réunis par Jens Häselser et Anthony McKenna. Paris, 1999, I, pp. 67–68.) Zoals gezegd ontving deze herberg nog in 1713 Hongaren.
- ⁶⁸ Poot, Abraham van (1638–1707), arts en letterkundige. Zijn eerste eerste werk over Hongarije verscheen in 1684 in Amsterdam onder de titel *Naauwkeurig verhaal van de vervolginge aangerecht tegens de Euangelise leeraren in Hungarien*. In 1701 publiceerde hij een ander werk, getiteld *Korte historie van de reformatie der kerken van Hongaryen en Sevenbergen*, dat een vertaling was het boek *Rudus redivivum* van Ferenc Pápai Páriz, hoogleraar aan het Hervormde College te Nagyenyed in Zevenburgen. Vgl. Bujtás, László Zsigmond: Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivum*ának holland fordítása (1701) [De Nederlanse vertaling van Ferenc Pápai Páriz’ *Rudus redivivum* (1701)]. In: *Magyarország és Németalföld kapcsolata* [Betrekkingen tussen Hongarije en de Lage Landen]. Debrecen, 2010, pp. 157–183.
- ⁶⁹ Poiret, Pierre (1646–1719), mysticus en theoloog van Franse afkomst. Hij vestigde zich in 1680 van de in Amsterdam en verhuisde in 1688 naar Rijnsburg. Poiret werd door verscheidene Hongaren bezocht. In 1688 was Miklós Apáti bij hem, in 1693 Mihály Bethlen en in 1697 Pál Teleki. Vgl. Oláh, Róbert: Pierre Poiret ajándéka: adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához [Het geschenk van Pierre Poiret: gegevens betreffende Miklós Apáti’s peregrinatie]. In: *Könyv és könyvtár*, 28 (2006), pp. 183–192.; *Bethlen Mihály...*, p. 85; *Teleki Pál...*, p. 327.
- ⁷⁰ De auteur van de tekst noteerde het woord ‘doolhof’ fonetisch. Commelin noemt in zijn werk *drie doolhoven*. Vgl. Commelin: *a. w.*, p. 742.
- ⁷¹ De toenmalige benaming van het gebouw was de Oude Waag. Vgl. Commelin: *a. w.*, p. 629.
- ⁷² In de stad waren er destijds twee openbare bibliotheken: een van de stad, een van het atheneum. Vgl. Commelin: *a. w.*, p. 648.
- ⁷³ Voor de bezienswaardigheden van Leiden zie Orlers, Jan Janszoon: *Beschryvinge der stad Leyden*. Leiden, 1614; Leeuwen, Simon van: *Korte besgryving (!) van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden*. Leiden, 1672; *Reis-boek...*, 1689, pp. 62–68; Aa, Pieter van der: *Les délices de Leide*. Leiden, 1712.
- ⁷⁴ Zie voetnoot 65.
- ⁷⁵ In het gebouw (het zgn. ambulacrum), dat bij de botanische tuin hoorde, waren opgezette dieren, geprepareerde planten, mineralen en edelstenen, Griekse en

- Romeinse antiquiteiten alsmede verscheidene voorwerpen uit exotische streken te zien. De catalogus van de collectie was ook apart uitgegeven.
- ⁷⁶ De Burcht.
- ⁷⁷ In de loop van de 18e eeuw kregen verscheidene hervormde colleges in Hongarije en Zevenburgen voor hun studenten een beurs voor het Statencollege. Vgl. Miklós, Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben [Hongaarse studenten in het Statencollege te Leiden]. In: *Theologiai Szemle*, 4 (1928), pp. 301–302.
- ⁷⁸ De Bibliotheca Thysiana die haar naam te danken heeft aan haar stichter, de jurist Johannes Thysius (1622–1653).
- ⁷⁹ Bedoeld worden het Van Hagerbeer-orgel in het middenschip en het P.J. Swart-orgel in een van de zijschepen.
- ⁸⁰ Voor het Leidse raadhuis was een brok toetssteen (zie voetnoot 31) te zien, terwijl in de gevel van het gebouw verscheidene brokken toetssteen waren gevoegd, afkomstig van een van toetssteen vervaardigd altaar dat vroeger in de Pieterskerk had gestaan, maar tijdens de Beeldenstorm was stukgeslagen. Vgl. Leeuwen, *a. w.*, p. 13, p. 419.
- ⁸¹ Vrouwenkerk. – De kerk werd vanaf het einde van de 16e eeuw door uit Frankrijk gevluchte Hugenoten gebruikt. Van de kerk zijn slechts enkele muurresten overgebleven.
- ⁸² Leiden was in de 17de eeuw een centrum van de lakenindustrie.
- ⁸³ Burchard de Volder (1643–1709), hoogleraar wiskunde, richtte in 1675 naast de botanische tuin zijn natuurkundig laboratorium in. Sinds 1692 gaf hij ook colleges in de wijsbegeerte. Ter illustratie van het onderwezene verrichtte hij experimenten, wat destijds uniek was in Europa. Vgl. Jorink, Eric: *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1999, p. 95.
- ⁸⁴ De rechtbank van de stad was in het Raadhuis gezeteld, terwijl de rechtbank van het arrondissement Rijnland in het gebouw Gravensteen recht sprak. Vgl. Leeuwen, *a. w.*, pp. 37–39.
- ⁸⁵ Voor de bezienswaardigheden van Leiden zie Booth, Cornelis: *Beschryvinge der stad Utrecht*. Utrecht, 1685; *Reis-boek...*, 1689, pp. 212–216.
- ⁸⁶ De stad Utrecht opende in 1641 een manege voor de studenten van de universiteit. Sinds 1644 werden er behalve paardrijlessen ook lessen in schermen, dansen en vreemde talen gegeven. Bij de heropening in 1705 waren behalve de al genoemde vakken ook wiskunde en wetenswaardigheden voor genieofficieren in het onderwijsprogramma opgenomen. Vgl. Lisman, A.J.A.M.: *Van riddermatige rijsschool tot Utrechtse manege*. 1641-1711. In: *Jaarboek Oud-Utrecht*, (1970), pp. 94–96.
- ⁸⁷ Bedoeld wordt kasteel Heemstede en de tuin eromheen in de buurt van Utrecht.
- ⁸⁸ Schurman, Anna Maria van (1607–1678) geleerde, dichteres en aanhangster van de mystieke sekte van Jean Labadie (1610–1674).
- ⁸⁹ Mariekerk. – Bedoeld wordt de Mariekerk, waarvan tegenwoordig slechts de kruisgang is te zien. – De Hongaarse studenten in Utrecht bezochten deze kerk omdat daar Latijnstalige diensten van de Anglicaanse gemeente werden gehouden. In 1722 mochten ze in het zgn. bovenste auditorium van de universiteit Hongaarstalige kerkdiensten houden. Vgl. Segesváry: *a. w.*, p. 66.
- ⁹⁰ Voor de bezienswaardigheden van Haarlem zie Ampzing, *a.w.*; Schrevelius, *Harlemum...*; Schrevelius, *Harlemias...*; *Reis-boek...*, 1689, pp. 51–56.

- ⁹¹ De betekenis van de zin in het Nederlands: Je moet weten dat de eerste letters en de drukpers in Haarlem zijn uitgevonden. Volgens de plaatselijke traditie was Laurens Janszoon Coster (1405–1484) de uitvinder van de boekdrukkunst.
- ⁹² De schepen in de Grote of Sint-Bavo Kerk herinneren eraan dat de haven van de Egyptische stad Damiate (Denemarken is een verschrijving!) of Pelusium (ook wel Peleusium) in Egypte (thans Tell el-Farama), die door onder water gespannen kettingen werd beschermd, tijdens de vijfde kruistocht in 1218 alleen kon worden ingenomen dankzij de schepen van de Haarlemmers, die van zagen met grote tanden waren voorzien.
- ⁹³ Bezienswaardigheid in het stadhuis zijn schilderijen die de graven en gravinnen van het voormalige graafschap Holland tot het begin van de 15e eeuw afbeelden (de zgn. gravenportretten). De auteur van de tekst beweert abusievelijk dat de schilderijen door beroemde meesters zijn gemaakt, het is namelijk niet bekend wie de schilderijen heeft vervaardigd. Vgl. Bueren, Truus van: De werkwijze van de kunstenaar(s). In: *De Haarlemse gravenportretten: Hollandse geschiedenis in woord en beeld*. Redactie: Wim van Anrooij. Hilversum, 1997, P. 109.
- ⁹⁴ Volgens de traditie zijn de klokken in de in voetnoot 93 genoemde gevechten buitgemaakt.
- ⁹⁵ Voor de bezienswaardigheden van Den Haag zie *Reis-boek...*, 1689, pp. 129–137; Cretser, Gysbert de: *Beschryvinge van 's-Gravenhage*. Amsterdam, 1711.
- ⁹⁶ Het Binnenhof, sinds 1677 de zetel van stadhouder Willem III.
- ⁹⁷ Paleis Huis ten Bosch, het paleis en de tuin van stadhouder Willem III, die in 1689 als William III tot koning van Engeland werd gekroond.
- ⁹⁸ De reisbeschrijvingen en reisgidsen van toen vermelden dit opschrift niet, de overige opschriften echter wel. De tekst kan op de verzen 25 en 26 van Psalm 104 wijzen, waarin van de scheepselen Gods de zeedieren worden geprezen (Deze zee, die groot en wijd van ruimte is, daarin is het wriemelende gedierte, en dat zonder getal, kleine gedierten met grote. Daar wandelen de schepen, en de Leviathan, dien Gij geformeerd hebt, om daarin te spelen. – citaat uit de Statenvertaling).
- ⁹⁹ Bedoeld wordt de zeilwagen van uitvinder Simon Stevin, die hij voor prins Maurits ontwierp. De prins maakte met deze wagen samen met zijn voornaamste gasten tochten langs de kust bij Scheveningen. Na de dood van de prins werd de wagen in de kerk van Scheveningen bewaard.
- ¹⁰⁰ Voor de bezienswaardigheden van Delft zie Bleyswijck, Dirk van: *Beschryvinge der stad Delft*. Delft, 1667; *Reis-boek...*, 1689, pp. 56–61; Boitet, Reinier: *Beschryving der stad Delft*. Delft, 1729.
- ¹⁰¹ Bedoeld wordt de Nieuwe Kerk met onder andere het monument voor Willem van Oranje. De auteur van de tekst beweert abusievelijk dat in de Nieuwe Kerk de prins van Holland zijn begraven. De belangrijkste mannelijke leden van het Huis Oranje-Nassau droegen de titels Prins van Oranje en Graaf van Nassau. Ten grondslag aan deze fout kan liggen, dat deze leden van het Oranjehuis gewoonlijk ook stadhouder waren van Holland en Zeeland (*Hollandiae Zelandiaeque praefectus*).
- ¹⁰² In de Latijnse tekst berust het woord 'sita' op een vergissing, immers de auteur bedoelde ongetwijfeld niet dat alle bezienswaardigheden zich in het middelpunt van

- Holland bevonden, maar hij wilde erop wijzen dat de wapenopslagplaats niet alleen voor de stad was bestemd, maar ook voor geheel Holland.
- ¹⁰³ Voor de bezienswaardigheden van Rotterdam zie Reis-boek..., 1689, 137–143; Spaan, Geraard van: *Beschryving der stad Rotterdam*. Rotterdam, 1698.
- ¹⁰⁴ Erasmus, die het licht eerst zag in dit gebouw / Bestraalt al 's werelds rond met godsdienst, konst en trouw. Vgl. Spaan: *a. w.*, p. 415.
- ¹⁰⁵ De auteur van de tekst vergist zich, omdat het gedicht behalve in het Latijn en het Nederlands niet in het Italiaans, maar in het Spaans te lezen was.
- ¹⁰⁶ De belangrijkste van hen waren Pierre Jurieu (1639–1713) en Pierre Bayle (1647–1706), de auteur van het *Dictionnaire historique et critique* (1697).
- ¹⁰⁷ Voor de bezienswaardigheden van Dordrecht zie Balen, Mathijs: *Beschryvinge der stad Dordrecht*. Dordrecht, 1677; *Reis-boek...*, 1689, pp. 42–50.
- ¹⁰⁸ De synode vergaderde tussen november 1618 en mei 1619.
- ¹⁰⁹ De Munt.
- ¹¹⁰ Voor de bezienswaardigheden van Gouda zie *Reis-boek...*, 1689, pp. 123–129; Walvis, Ignatius: *Beschryving der stad Gouda*. Gouda, 1714.
- ¹¹¹ Sint-Janskerk.
- ¹¹² De gebrandschilderde glazen geven niet alleen scènes uit het Nieuwe Testament weer.
- ¹¹³ Het sluizensysteem dat de Gouwe, de haven en de IJssel met elkaar verbindt. Via de laatste rivier is Rotterdam bereikbaar.
- ¹¹⁴ Voor de bezienswaardigheden van Harlingen zie *Reis-boek...*, 1689, pp. 255–256.
- ¹¹⁵ Voor de bezienswaardigheden van Franeker zie *Reis-boek...*, 1689, pp. 251–252.
- ¹¹⁶ Voor de bezienswaardigheden van Leeuwarden zie *Reis-boek...*, 1689, pp. 246–249.
- ¹¹⁷ Het Stadhoudelijk Hof. In de periode waarin de tekst ontstond werd het gebouw door Willem Frederik (van 1687 tot 1692) en door Hendrik Casimir II (van 1692 tot 1734) gebruikt.
- ¹¹⁸ Bedoeld worden de opschriften op de monumenten in de Grote Kerk.
- ¹¹⁹ Het Latijnse woord *curia principalis* betekent kanselarij. De auteur van de Latijnse tekst vertaalde de Nederlandse naam van het gebouw (kanselarij) letterlijk in het Latijn, niet wetende dat het gebouw de zetel van het Hof van Friesland was.

Réka Eszenyi

Beeldvorming met vertaaloperaties in literair vertalen: *lost and found* in translation

Inleiding

In de volgende studie worden de eerste twee hoofdstukken uit de originele Nederlandse tekst van Cees Nootebooms roman *In Nederland* vergeleken met de Hongaarse vertaling van het fragment. Het onderzoek richt zich op de vraag hoe de vertaler in de Hongaarse tekst de door Nooteboom geschapen wereld opnieuw probeert te creëren. De achtergrond van de studie is het model van Klaudy (2002), waarin de vertaler met behulp van verschillende *vertaaloperaties* tussen de brontaal en de doeltaal te werk gaat. De vertaaloperaties worden in twee groepen verdeeld: lexicale en grammaticale vertaaloperaties. Deze studie gaat in op de lexicale operaties die in het Hongaarse fragment te vinden zijn, en doet een poging om een uitleg te geven voor de keuzes die de vertaler heeft gemaakt. Aangezien de geanalyseerde tekst een fictief landschap beschrijft dat veel Nederlandstalige lezers toch bekend voorkomt, was mijn hypothese dat de vertaler vooral operaties moest uitvoeren waardoor de Hongaarse tekst explicieter wordt, en waarmee de genoemde realia, plaatsen en begrippen – die bij de Nederlandstalige lezers associaties oproepen – net zo'n levendig beeld kunnen oproepen in de tekst. De analyse heeft deze hypothese bevestigd, en ook aangetoond dat er nog een aantal lexicale operaties ge-

bruikt werden, die niet zozeer met het thema, maar eerder met de verschillen tussen de structuren van de twee talen te maken hebben.

Achtergrond

In het onderzoek werden de eerste twee hoofdstukken van Nootebooms boek onder de loep genomen. De reden voor de keuze is dat er in deze hoofdstukken een imaginair landschap wordt beschreven dat in veel opzichten op dat van de Lage Landen lijkt, en hoewel de bergen, de zuidelijke mensen en de geschiedenis van het land pure fictie zijn, zijn er toch veel elementen die de Nederlandstalige lezer wel, maar de Hongaarse helemaal niet bekend voorkomen. De originele tekst is in Bijlage 1, de vertaling in Bijlage 2 te vinden.

Klaudy (2002) noemt de handelingen die de vertaler uitvoert om een literaire tekst in de brontaal in een volwaardige, coherente tekst in de doeltaal te transformeren *átváltási műveletek* (transformatie-operaties). In deze studie zal ik met het woord *vertaaloperaties* naar deze handelingen verwijzen, want ik vind dat de nadruk bij deze operaties op vertalen ligt.

Deze operaties worden op lexicaal of op grammaticaal niveau uitgevoerd. Volgens Klaudy kunnen deze operaties bewust of onbewust, verplicht of vrijblijvend zijn, en ze worden op het niveau van het woord, de zin of op de hele tekst toegepast. In haar boek geeft Klaudy een voorbeeld van de Hongaarse vertaling van een zin uit een boek van Graham Greene. De zin luidt: *It was a mistake to take Lola here*. In een casestudy van 30 verschillende (correcte) Hongaarse vertalingen toont ze aan dat vertaling altijd een reeks van keuzes betekent, vaak met een groot aantal mogelijke oplossingen. Heeft de vertaler meerdere mogelijkheden – en dat is meestal wel het geval – dan kiest hij voor de duidelijkste, meest expliciete oplossing in de doeltaal. Dit verschijnsel wordt het beginsel van *explicitering* (Seguinot, 1988, cf. Klaudy, 2002) genoemd. Op het niveau van vertaaloperaties wordt explicitering meestal bereikt door middel van concretiseren, generaliseren, toevoegen van betekenissen en compenseren.

De vraag die in dit onderzoek centraal staat, is: *met welke lexicale vertaaloperaties wordt het beeld van Nederland (zie de titel van het boek) in de doeltaal (Hongaars) geschetst?* Eerst gaan we naar de door Klaudy opgestelde typologie van lexicale vertaaloperaties kijken, en dan wordt een analyse van het fragment gegeven.

Vertaaloperaties en voorbeelden uit de tekst

In Tabel 1 volgt een overzicht van de hoofdsoorten van vertaaloperaties uit het model van Klaudy. Binnen de 11 lexicale en 7 grammaticale categorieën zijn er verdere subcategorieën. Dit resulteert in 70 verschillende lexicale en 51 grammaticale vertaaloperaties. Klaudy heeft de typologie van vertaaloperaties aan de hand van een vergelijking van Hongaarse vertalingen van Engelse, Duitse en Russische literatuur, en Engelse, Duitse en Russische vertalingen van Hongaarse literatuur uitgewerkt. De romans en verhalen zijn allemaal werken van beroemde auteurs en de vertalingen zijn van erkende literaire vertalers.

Klaudy beweert dat de vertaaloperaties voorbeelden zijn voor transformaties tussen het Hongaars (een Fins-Oegrische taal) en een Indo-Europese taal (IE). De rijkdom van de typologie is zonder twijfel te danken aan het markante verschil tussen de structuren van het Hongaars en van de Indo-Europese talen. De 121 verschillende soorten operaties zijn in drie groepen in te delen: enkele worden toegepast bij het vertalen van een IE naar het Hongaars, andere van het Hongaars naar een IE, terwijl de derde soort in beide richtingen gebruikt kan worden. De typologie van Klaudy wordt in deze studie voor een vertaling vanuit het Nederlands naar het Hongaars ingezet.

Klaudy heeft de typologie aan de hand van verschillende talen en teksten samengesteld. In deze studie wordt een poging gedaan om deze typologie in één tekstfragment toe te passen. De richting van het onderzoek is dus de tegengestelde, de vraag is niet welke vertaaloperaties in vertalingen van het Nederlands naar het Hongaars überhaupt voorkomen, maar we gaan in op de vraag welke van de al geïdentificeerde operaties in het gekozen fragment te vinden zijn.

Voorbeelden voor lexicale vertaaloperaties

Lexicale vertaaloperaties hebben betrekking op de lexicale elementen van de zin. Laten we een aantal voorbeelden voor deze operaties uit de tekst bekijken. Het gaat hier om twee operaties die in beide vertaalrichtingen gebruikt kunnen worden. De tekst verwijst naar de zuidelijke delen van het land met “die streken”, en er staat “a *déli tájakat*” (dus *zuidelijke*

Vertaaloperaties
A) Lexicale operaties
1 Betekenissen vernauwen (differentiëren en concretiseren)
2 Betekenissen verbreden (generaliseren)
3 Betekenissen samentrekken
4 Betekenissen opbreken
5 Betekenissen weglaten
6 Betekenissen toevoegen
7 Betekenissen verplaatsen
8 Betekenissen verwisselen
9 Antonieme vertaling
10 Volledige transformatie
11 Compensatie
B) Grammaticale operaties
1 Grammaticaal concretiseren en generaliseren
2 Grammaticaal opbreken en verheffen
3 Grammaticaal samenvoegen en verzinken
4 Toevoegen
5 Weglaten
6 Verplaatsen, woordvolgorde veranderen
7 Grammaticaal verwisselen

Tabel 1: Overzicht van vertaaloperaties volgens Klaudy (2002)

streken) in de vertaling. Dit is een voorbeeld voor het toevoegen van betekenissen (zie A6 in de tabel).

Een andere vaak voorkomende operatie is antonieme vertaling (A9). In dit geval wordt de oorspronkelijke uitdrukking met een tegenstelling vertaald, met een negatie, of met de weglating van de negatie. In de Nederlandse tekst staat: “Ik voor mij, ook al ben ik dan een *buitenlander*, ...”, in de vertaling lezen we: „Én, bár *nem vagyok holland*, ...”, dus “geen Nederlander”, in plaats van “buitenlander”.

Voorbeelden voor grammaticale vertaaloperaties

Grammaticale vertaaloperaties betreffen veranderingen in de grammaticale structuur van de zin. Grammaticale verheffing (B2) komt in vertalingen van een IE naar het Hongaars voor. Met deze operatie worden de zinseenheden veranderd. De beknopte bijzin in de oorspronkelijke zin wordt op het niveau van de hoofdzin verheven in de vertaalde zin. We krijgen dus twee nevenschikte zinnen, verbonden door een voegwoord. Een voorbeeld hiervoor is het volgende:

Nederlandse tekst	Vertaling
Ik had de moeite genomen <i>om</i> hun eigenaardige taal te leren.	Vettem magamnak a fáradságot, és megtanultam különös nyelvüket.

Een ander voorbeeld dat in de richting van een IE naar het Hongaars voorkomt, is het weglaten van bezittelijke voornaamwoorden in de vertaling. Hier volgt een voorbeeld van deze operatie:

Nederlandse tekst	Vertaling
Ze laten <i>hun</i> gordijnen open, ...	Nem húzzák el a függönyt, ...

Laten wij nu naar de volledige lijst van lexicale vertaaloperaties in de tekst kijken.

Analyse: lexicale vertaaloperaties in de tekst

De teksten werden door de auteur van dit artikel vergeleken en gecodeerd, aan de hand van de door Klaudy opgestelde typologie van vertaaloperaties. De Nederlandstalige tekst bestond uit 1639 woorden in 59 zinnen. Er werden in totaal 20 verschillende lexicale vertaaloperaties geïdentificeerd, dat betekent een gemiddelde van 0,34 vertaaloperatie per zin. In Tabel 2 wordt een overzicht gegeven van de frequentie van lexicale vertaaloperaties in de tekst.

aard van lexicale vertaaloperatie (VO)	subcategorie	aantal voorvallen
1 Betekenissen vernauwen (differentiëren en concretiseren)	algemene vernauwing van de betekenis van werkwoorden	2
6 Betekenissen toevoegen	uitleg bij geografische namen	8
7 Betekenissen verplaatsen	verplaatsing vanwege verschillen in naamgebruik (2) verplaatsing vanwege verschillen in lexicale collocaties (1)	3
9 Antonieme vertaling	verandering van gezichtspunt (conversieve vertaling)	5
10 Volledige transformatie	verwijzing naar een vorm in de brontaal	1
11 Compensatie	verlies bij de vertaling van verwijzingen in brontaal (3)	3
Totaal		20

Tabel 2: Lexicale vertaaloperaties in de tekst

De vaakst voorkomende operatie is betekenissen toevoegen. Deze operatie is gericht op het expliceren van geografische verwijzingen en wordt met het toevoegen van één woord uitgevoerd. Hiermee wordt het beeld van het landschap, ook op een globaal niveau in de tekst, gevormd. In de

Nederlandse tekst wordt vaker verwezen naar de noordelijke en zuidelijke delen van het fictieve Nederland, met voornaamwoorden of substantieven. In de vertaling wordt *déli* of *északi* (zuid of noord) toegevoegd om de verwijzing duidelijker te maken voor de Hongaarse lezer. In het laatste voorbeeld voegt de vertaler het woord *hollandiai* (Nederlandse) toe, vermoedend dat de Hongaarse lezer niet weet waar de stad Delft ligt.

Nederlandse tekst	vertaling
bewoners, ze	<i>déliek</i>
die streken	a <i>déli</i> tájakat
in het onherbergzame rijkdeel	a barátságatlan <i>déli</i> országrészben
Het einde van de wereld zou er later komen	A világ vége <i>délen</i> később következik be ...
... ik voelde er mij thuis.	... szívesen voltam odalenn, <i>délen</i> .
het Noorden	az <i>északi</i> határ
	<i>Észak</i> -Hollandia
Een deel van mijn studie heb ik in Delft gedaan, ...	Tanulmányaimat részben a <i>hollandiai</i> Delftben végeztem, ...

Tabel 3: Betekenissen toevoegen

De tweede vertaaloperatie op de lijst is antonieme vertaling. In dit geval wordt het woord of de uitdrukking in de brontaal naar het tegenovergestelde vertaald. Binnen deze categorie zijn er vijf voorbeelden van de verandering van het perspectief. In het eerste voorbeeld zien we ook de tendens die we bij de toevoegingen al gezien hebben: de vertaler gebruikt het woord *holland* (Nederlander) om de tekst explicieter te maken. Met de volgende drie van deze operaties wordt de Hongaarse tekst op een globaal niveau natuurlijker. In het laatste voorbeeld met het veranderen van *Oostenwind* in *északi szél* (noordenwind) zorgt de vertaler op een lokaal niveau ervoor dat de Hongaarse lezer de wind met de barre omstandigheden

associeert, en niet met de invloed van het communisme. Deze vertaaloperaties kunnen in beide richtingen voorkomen.

Nederlandse tekst	vertaling
Ik voor mij, ook al ben ik dan <i>een buitenlander</i> , ...	Én, bár nem vagyok <i>holland</i> , ...
Het noordelijke landschap leidt tot <i>absolutisme</i> , zoals de woestijn.	Az északi táj, akárcsak a sivatag, <i>nem tűri az ellentmondást</i> .
<i>Ze laten</i> hun gordijnen <i>open</i> , ...	<i>Nem húzzák el</i> a függönyt, ...
Dit lijkt mij een gevolg van de barre omstandigheden, zoals dijkbreuken, <i>Oostenwind</i> , en kruierende rivieren...	Szerintem ez a zord körülmények, az <i>északi szél</i> , és az árvizek következménye ...
Bestuursambtenaren zochten elkaars gezelschap, ...	A hivatalnokok elkülönültek, ...

Tabel 4: Antonieme vertaling

De vertaaloperatie compensatie komt drie keer voor. Bij deze categorie is het uitgangspunt dat er bij alle vertalingen sprake is van een bepaalde mate van verlies tussen de oorspronkelijke en de vertaalde tekst. De vertaler probeert dit te compenseren met verschillende operaties, op lokaal niveau (zin) en globaal niveau (tekst). In de voorbeeldzin gaat het om compensatie van verwijzingen in de brontaal. We zien hier drie woorden die wel Nederlands klinken, maar in het echt niet bestaan, en die alleen gebruikt worden om associaties op te roepen bij de lezer. De taak van de vertaler is soortgelijke woorden te verzinnen in het Hongaars. Hij compenseert het verlies bij het eerste woord met het teken van een ouderwets, dialectklinkende uitspraak, bij het tweede woord met een oud woord dat uit het Duits komt, en bij het laatste woord weer met een woord dat aan dialect doet denken. Hiermee wordt de sfeer van de taal van de Zuiderlingen geschapen: het zijn woorden die in de alledaagse taal niet gebruikt worden, maar toch associaties oproepen bij de Hongaarse lezer. Deze lokale vorm van compensatie draagt ook bij tot de globale beeldvorming.

Nederlandse tekst	Vertaling
De sukkels hadden het over <i>maer</i> als ze zee wilden zeggen, noemden hun grenswachters <i>waickers</i> en deden hun baby's een <i>wandelbandt</i> om, ...	A szerencsétlenek a tengert <i>tëngernek</i> , a határőröket <i>ordináncoknak</i> mondták, a csecsemőket <i>polyhába</i> bugyolálták, ...

Tabel 5: Compensatie

De vertaaloperatie betekenissen verplaatsen komt in drie gevallen voor. Dit houdt in dat de volgorde van woorden of informatie-eenheden in de vertaling verandert. Klaudy beweert dat verplaatsingen in beide richtingen kunnen voorkomen, in twee types: verplaatsingen worden vanwege verschillen in de naamgebruik tussen de brontaal en de doeltaal, of vanwege verschillen in taalgebruik (uitdrukkingen, collocaties) uitgevoerd. De doelstelling van de vertaler hiermee is dat de vertaalde tekst natuurlijker klinkt. De voorbeelden van deze operaties zijn in Tabel 5 te zien. De eerste twee fragmenten tonen een verandering in de volgorde van plaatsnamen. In het derde voorbeeld wordt het woord *ontkennen* als *kétségbe vonják* (betwijfelen) vertaald.

Nederlandse tekst	Vertaling
in de provincie <i>Zaragoza</i> , een deel van het vroegere koninkrijk Aragón, in Spanje	<i>Spanyolországban</i> , az egykori <i>Aragóniai királyságban</i> fekvő <i>Zaragoza</i> tartományban
Het <i>Centrale Gezag</i> in <i>Den Haag</i> , de landsregering ...	<i>A Központi Hatalom</i> , a <i>Hágában</i> székelő kormány ...
Anderen <i>ontkennen</i> dat, ...	Mások ezt <i>kétségbe vonják</i> , ...

Tabel 6: Betekenissen verplaatsen

De operatie betekenissen vernauwen, waarvoor de richting van de IE naar het Hongaars typerend is, komt twee keer voor. In beide gevallen gaat het om het vernauwen van de betekenis van een werkwoord met een vrij algemene betekenis. In het eerste voorbeeld wordt *begrijpen* als *megfejtteni* (ontraadselen) vertaald. In het tweede wordt *wonen* naar het Hongaarse

woord *megszáll* (bezetten) vertaald. Dus in beide gevallen krijgen wij een werkwoord met een vernauwde, veel specifiekere betekenis in het Hongaars, en op deze manier dragen ze bij tot de natuurlijkheid van de vertaalde tekst.

Nederlandse tekst	vertaling
De reden daarvan heb ik nooit helemaal <i>begrepen</i> , ...	Ennek okát sohasem sikerült <i>megfejtennem</i> , ...
... waar de Zuiderlingen dan prompt in de vroegere armoewijken bij elkaar gingen <i>wonen</i> , ...	A déliek nyomban <i>megszállták</i> az egykori szegénynegyedeket, ...

Tabel 7: Betekenissen vernauwen

Volledige transformatie komt één keer voor. In de Nederlandse tekst staat een zin over de uitspraak van de moeilijke, harde klanken in de Nederlandse taal, *waarin het gebruik van het hogere gedeelte van de keel een grote rol speelt*. Wat in de brontaal een grote rol wordt genoemd, wordt als *kemény igénybevétel* (zware belasting) vertaald, een uitdrukking die suggereert dat het uitspreken van die klanken bij wijze van spreken pijn doet in de keel. Dat komt de Hongaarse lezer die wat ervaring heeft met de taal zeker bekend voor.

Nederlandse tekst	Vertaling
Ik had de moeite genomen om hun eigenaardige taal te leren die voor een deel uit harde klanken is opgebouwd, en <i>waarin het gebruik van het hogere gedeelte van de keel een grote rol speelt</i> .	Vettem magamnak a fáradságot, és megtanultam különös nyelvüket, melyben az alaphangot a kemény hangzók adják meg, és a torok felső részét kemény igénybevételnek <i>teszik ki</i> .

Tabel 8: Volledige transformatie

Conclusie

Uit de analyse blijkt dat de meest voorkomende vertaaloperatie in deze tekst betekenissen toevoegen is, met acht voorvallen. De vertaler voegt consequent plaatsbepalingen toe om de tekst begrijpelijker te maken voor de Hongaarse lezer. De volgende operatie is antonieme vertaling, met vijf voorvallen. Twee hiervan dienen weer de duidelijke bepaling van het landschap dat er beschreven wordt, terwijl de andere drie voor de natuurlijkheid van de vertaalde tekst zorgen. Op de derde plaats komen betekenissen verplaatsen en compensatie, allebei met drie voorvallen. De functie van betekenissen verplaatsen is weer dat de tekst natuurlijker klinkt, terwijl met compensatie de verwijzingen in de brontaal met soortgelijke verwijzingen in de doeltaal worden vervangen. Betekenenissen vernauwen komt twee keer voor. De rol van deze operatie is weer om natuurlijk klinkende uitdrukkingen, collocaties in de doeltaal te gebruiken. Er is één voorval van volledige transformatie, en in dit geval is het doel weer om de tekst en het beeld dat ermee gecreëerd wordt dichterbij de Hongaarse lezer te brengen.

De lexicale vertaaloperaties in de tekst kunnen dus twee hoofdfuncties hebben: aan de ene kant zijn ze bewijzen voor de vertalers inspanning om een *natuurlijk klinkende tekst* te creëren in de doeltaal, en aan de andere kant dienen ze om de wereld die in de oorspronkelijke tekst werd geschapen, met alle referenties in de brontaal en associaties die de tekst oproept te *herschep*en in de vertaling.

In deze studie werd de vertaling van een ervaren professionele vertaler geanalyseerd. Het uitgangspunt is dus dat de vertaalde tekst van goede kwaliteit is, en de operaties geven een te volgen voorbeeld van welke stappen genomen moeten (of kunnen) worden tijdens het vertalen. Zonder twijfel werden deze operaties grotendeels onbewust uitgevoerd. In het geval van studenten en beginnende vertalers daarentegen zal dit niet het geval zijn, daarom is bewustwording van het bestaan van deze vertaaloperaties uiteraard nuttig. Het doel van dit onderzoek is om aan te tonen dat de kennismaking met deze typologie een belangrijke stap kan worden in de training van vertalers. De bedoeling is natuurlijk niet dat beginnende vertalers tijdens het vertalen uit een lijst van vertaaloperaties steeds de passende moeten uitzoeken, maar eerder dat ze zich bewust zijn van deze transformaties, en ook van de verschillen tussen de structuren van hun eerste en tweede taal. Op deze manier leren ze hoe ze afstand kunnen nemen van de constructies van de brontaal, en een natuurlijke, goed leesbare

tekst kunnen creëren in de doeltaal. Het analyseren van het werk van professionele literaire vertalers, en ook van eigen vertalingen, is een geschikte methode voor de studenten om de werking van vertaaloperaties te leren kennen en zich op den duur eigen te maken.

Ideeën voor verder onderzoek

Het onderzoek ging in op de lexicale operaties in een korte literaire tekst. De analyse van grammaticale vertaaloperaties was buiten het bestek van dit onderzoek, desalniettemin zou een inventaris van grammaticale operaties tamelijk veel kunnen zeggen over hoe de structurele verschillen tussen het Nederlands en het Hongaars overbrugd worden in een vertaling. De analyse zou ook een sleutel bieden voor typische misinterpretaties en fouten die beginnende vertalers maken. De volledige, dus lexicale én grammaticale analyse van een langere tekst zou nog een vollediger antwoord kunnen geven op de vraag hoe het beeld van de oorspronkelijke tekst in de doeltaal wordt geschetst. Verder zou een vergelijking tussen de operaties in een professionele vertaling en vertalingen van studenten ook nieuwe inzichten kunnen leveren die de bewustwording, en ook het automatische gebruik van vertaaloperaties ontwikkelen bij beginnende vertalers die soms nog moeite hebben met het herscheppen van de wereld van de oorspronkelijke tekst in de vertaling op een natuurlijke manier.

Bibliografie

- Klaudy, K.: *Bevezetés a fordítás gyakorlatába* [Inleiding tot de praktijk van vertalen]. Scholastica, 2002.
- Nooteboom, C.: *In Nederland*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1984.
- Nooteboom, C.: *A holland hegyek között*. Ford.: Bérczes Tibor. Pécs: Jelenkor, 1997.
- Seguinot, C.: Pragmatics and the Explicitation Hypothesis *TTR. Traduction, Terminologie, Rédaction*. 1988, p. 106-110.

Bijlage 1 – De originele tekst

Cees Nooteboom: *In Nederland*

1

Er was eens een tijd die volgens sommigen nog steeds voortduurt. In die tijd was Nederland veel groter dan nu. Anderen ontkennen dat, en weer anderen zeggen dat die tijd weliswaar bestaan heeft maar niet tot nu toe heeft geduurd. Als dat zo is dan weet ik dat niet. Ik zelf kan uit eigen waarneming vertellen dat ik de Nederlandse vlag heb zien hopperen op de hoogste passen van Europa. Het Noorden lag dan nog wel steeds in Dokkum, Roodeschool en Pieterburen, maar de Zuidgrens was, zelfs met een auto, vele dagreizen van Amsterdam en Den Haag verwijderd.

Ik voor mij, ook al ben ik dan een buitenlander, weet dat alles nog heel goed en ben niet van plan erover te zwijgen. Mijn naam is Alfonso Tiburón de Mendoza, ik ben inspecteur van de Wegen in de provincie Zaragoza, een deel van het vroegere koninkrijk Aragón, in Spanje. In mijn vrije tijd schijf ik boeken. Een deel van mijn studie heb ik in Delft gedaan, waar ik met een beurs Weg- en Waterbouwkunde gestudeerd heb, en het lijkt mij het beste om meteen maar te vertellen dat de Noordelijke Nederlanden mij altijd angst hebben aangejaagd, een Angst die op zijn Duits met hoofdletteren zou moeten worden geschreven, alsof het, als in de vroege wijsbegeerte van de natuurfilosofen, om een van de wezenlijke elementen ging, zoals Water en Vuur, waaruit het leven op aarde is opgebouwd. Bij die hoofdletter hoort het gevoel van een zwarte koker die om je heen wordt geplaatst, en waaruit men niet gemakkelijk ontsnapt.

Wat het nu precies was dat me dat gevoel gaf weet ik niet, maar het zat zowel in het landschap als in de mensen. Het Noordelijke landschap leidt tot absolutisme, zoals de woestijn. Alleen is de woestijn in dit geval groen, en vol met water. Maar verder zijn er geen verleidingen, bollingen, welvingen. Het land is plat, en dat leidt tot de extreme zichtbaarheid van mensen, en dat is op zijn beurt weer zichtbaar geworden in het gedrag.

Nederlanders gaan niet met elkaar om, ze komen elkaar tegen. Ze boren hun lichtgevende ogen in die van de ander, en wegen zijn ziel. Er zijn geen schuilhoeken. Ook hun huizen zijn dat niet. Ze laten hun gordijnen open, en beschouwen dat als een deugd. Ik had de moeite genomen om hun eigenaardige taal te leren die voor een deel uit harde klanken is opge-

bouwd, en waarin het gebruik van het hogere gedeelte van de keel een grote rol speelt. Dit lijkt mij een gevolg van de barre omstandigheden, zoals dijkbreuken, Oostenwind en kruierende rivieren, waarmee zij vroeger te kampen hadden.

Al gauw merkte ik dat zij het spreken van hun taal door een buitenlander als laffe vleierij beschouwden, en dat zij liever met mij van gedachten wisselden in weer een andere, derde taal. De reden daarvan heb ik nooit helemaal begrepen, maar ik houd het erop dat het iets met een mengsel van schaamte en onverschilligheid te maken heeft.

Hoe het ook zij, in het Noorden van hun land heb ik mij nooit erg thuis gevoeld – in tegendeel, ik begon altijd pas weer op te leven als ik naar huis ging, of als ik, rijdend door het dal van de Rijn in de verte die eerste vage, blauwe vormen van de bergen ontwaarde die het koele, platte Noorden scheiden van het zoveel wildere gebied dat Nederlanders Zuidelijk Nederland noemen. Want ook al kon ik de dialecten die ten Zuiden van de Hoge Passen gesproken worden nauwelijks verstaan, en al leken de donkere, en ook wat kleinere mensen die daar woonden niet op hun zoveel verlichtere landgenoten uit de Noordelijke Provincies, toch voelde ik mij er thuis. Het leven was er niet zo goed geregeld en aan banden gelegd, en hoewel het Centrale Bestuur van de Unie natuurlijk probeerde ook daar alles in zijn greep te houden, lukte dat maar nauwelijks door de grote afstanden, de onafhankelijke aard van de bewoners en de natuurlijke afkeer die ze van hun bestuurders hadden. In het Noorden werden ze beschouwd als tweederangs burgers, al dan niet openlijk uitgelachen om hun accent, en meestal alleen maar geschikt bevonden voor de lagere banen, die ze, gezien hun armoede, wel aan moesten nemen. Die dingen steken.

Omgekeerd voelden de meeste Noord-Nederlanders – op een paar kunstenaars na – zich in het verre Zuiden al even ongelukkig. Bestuursambtenaren zochten elkaars gezelschap, spraken over ‘het Donkere Zuiden’, over barbaren en corruptie, over dom en onbestuurbaar, en, gewend als ze waren aan hun eigen verstikkende overbevolking en sociale controle die daarbij hoort, voelden ze zich eenzaam en waren ze, als je in hun harten keek, bang. Het Centrale Gezag in Den Haag, de landsregering, kon, zeiden ze, lang niet altijd hun veiligheid waarborgen, sommige gebieden werden, naar men zei, nog door bendes beheerst en afpersing was aan de orde van de dag. Daarbij, het Zuiden bracht niets op behalve goedkope wijn en fruit, kostte eigenlijk alleen maar geld. In feite was het alleen maar goed om arbeidskrachten te leveren aan de Noordelijke industriesteden waar de Zuiderlingen dan prompt in de vroegere armoewijken bij el-

kaar gingen wonen en door de anderen met minachting geduld werden, tot de economische crisis kwam die maakte dat men ze het liefst weer helemaal zag vertrekken, met hun stank en lawaai, naar de primitieve streken waar ze vandaan kwamen. Ondanks alles hield de landsregering de opkomende afscheidsbeweging scherp in de gaten.

2

Ik voor mij hield van die streken. Dat zal wel te maken hebben met het land waar ik zelf vandaan kom, al lijken de landschappen van Zuidelijk Nederland niet op die van mijn gedeelte van Spanje, dat al sinds onheuglijke tijden Aragón genoemd wordt. Het is er duisterder dan bij ons, vol verborgen krochten, iets als op een oude, met teveel inkt afgedrukte gravure, met kolkende rivieren en onafzienbare, sombere wouden. Aragón is niet plat, zoals het Noorden, maar wel wijd en open, soms bijna lichtgevend. De groene, brave en verzorgde landschappen van het Noorden riepen bij mij een moedeloze verveling op die alleen maar geëvenaard werd door de afkeer die ik voor de meeste Noord-Nederlanders voelde vanwege hun zelfgenoegzaamheid, hun tomeloze hebzucht en de schijnheiligheid die ze hadden ontwikkeld om die eerste twee eigenschappen te verbergen.

De mensen in het zuiden waren ruwer, maar ook vrijer, zoals hun landschappen brutaler en eenzamer waren. Wat anderen afstootte trok mij juist aan. De Zuidelijke hoogvlakte was mijn lievelingslandschap. Gemakzuchtige journalisten hadden het altijd over een maanlandschap, maar ik moet de maan nog zien waar je naast een woedende bergbeek in een uit grote keien gebouwde schuilhut kunt slapen. Het reizen was er primitief maar avontuurlijk, en de plaatselijke gezagsdragers die je tegenkwam kenden genoeg Nederlands om je verstaanbaar te kunnen maken. De Noordelingen die je ontmoette bleven zeuren dat het brood er niet wit genoeg was, dat de postkantoren vuil waren, dat de tv slecht doorkwam, alsof dat iets zou zijn om over te treuren. Dat waren lang niet alle klachten: er waren teveel programma's in lokale dialecten, de plaatselijke politie was onkoopbaar, het nieuws uit het Noorden scheen de Zuiderlingen niet te interesseren en de burgermeesters waren soms nog te beroerd om het portret van de vorstin op te hangen. De sukkels hadden het over maer als ze zee wilden zeggen, noemden hun grenswachters waickers en deden hun baby's een wandelbandt om, maar deze dingen begonnen, in de tijd dat dit verhaal speelt, uit te sterven, niet zozeer omdat ze door de Centrale Over-

heid met kracht onderdrukt werden, maar door de invloed van radio en televisie.

De enigen die dat schenen te betreuren waren een paar dichters uit het Noorden, die meenden dat in dergelijke woorden en uitdrukkingen de ziel van de taal zelf bewaard werd, maar dat kon, zoals gewoonlijk, niemand iets schelen. Onder elkaar bleven de Zuiderlingen deze uitdrukkingen nog wel gebruiken, maar een zekere valse schaamte verhinderde hen dat tegenover Noordelingen te doen. Door dat alles hield de verhouding tussen de twee groepen iets onnatuurlijks, en van een wezenlijke nationale eenheid was er geen sprake. Het heette dan wel het Koninkrijk der Nederlanden, maar wie op een berg woont, arm is, en nog nooit de zee gezien heeft, kon zich het gevoel dat daar bij moest horen niet voorstellen.

De Noordelingen, die er altijd over klaagden dat er in het Zuiden geen enkele vorm van organisatie bestond hadden tegelijkertijd de mond vol over de georganiseerde misdaad die elke vorm van behoorlijk bestuur verhinderde. De parlementsleden die het Zuiden in Den Haag vertegenwoordigden waren ‘allemaal omgekocht en in dienst van duistere groeperingen’, en al zal ik niet ontkennen dat er in het onherbergzame rijksdeel dingen gebeurden die het koele Noorderlicht niet konden verdragen, toch bleef ik met hart en ziel van dat dwarse, baldadige land houden, al was het maar omdat ik mij daar niet verstikt voelde door het klimaat van Goede Wil dat de polders zo onuitstaanbaar maakt. Maar dat zal wel door mijn Spaanse afkomst komen.

Het einde van de wereld zou er later komen, en zou, dat wist ik zeker, niet met gefluister gepaard gaan. Ik ben niet van nature een frivool iemand, maar het leek mij toe dat er in de getemde mensentuin van boven de bergen iets onherroepelijk was misgegaan. Wie het bestaan al te zeer in zijn vingers wil hebben lijdt aan een vals verlangen naar onsterfelijkheid, en daar is nooit iets goeds uit voortgekomen.

Bijlage 2

De Hongaarse vertaling

Cees Nooteboom: *A holland hegyek hegyek között*

1

Egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy kor, mely egyesek szerint még mindig tart. Akkoriban Hollandia sokkal nagyobb volt, mint ma. Mások ezt kétségbe vonják, míg megint mások azt mondják, hogy bár e kor valóban létezett, már régesrég véget ért. Ha így volna, én nem tudok róla. Azt viszont tudom, mert a két szememmel láttam, hogy a holland zászló fenn lobogott Európai legmagasabb hágóin. Az északi határ akkor is Dokkumnál, Rodeschoolnál és Pieterburennél húzódott, a déli határ azonban, még autóval is, Amszterdamtól illetve Hágától többnapos utazásra volt.

Én, bár nem vagyok holland, minderre még jól emlékszem, és nem is áll szándékomban, hogy hallgassak róla. Nevem Alfonso Tiburón de Mendoza, közúti felügyelő vagyok Spanyolországban, az egykori Aragóniai királyságban fekvő Zaragoza tartományban. Szabadidőmben könyveket írok. Tanulmányaimat részben a hollandiai Delftben végeztem, ahol ösztöndíjasként út- és vízépítést tanultam; jobb, ha már most elmondom, hogy Észak-Hollandia bennem mindig félelmet keltett, Félelmet, így nagybetűvel, ahogy a németben írják, mintha azok közé az alapelemek közé tartozna, mint a Tűz és a Víz, melyből, legalábbis a korai természetbölcselők tanításai szerint, a földi élet keletkezett. Ez a nagybetű olyan érzést kelt az emberben, mintha fekete hengerbe zárnák, amelyből nem könnyen szabadul.

Nem tudom, hogy ezt az érzést mi ébresztette bennem, de az biztos, hogy a táj legalább annyira, mint az emberek. Az északi táj, akárcsak a sivatag, nem tűri az ellentmondást. Csak ez esetben a sivatag zöld, és szinte vízben áll. Nincsenek csábítások, hajlatok, domborulatok. A táj lapos, így az emberek mindig jól látszanak, és ez a viselkedésükön is meglátszik.

A hollandok nem érintkeznek egymással, csak néha összefutnak. Csillogó szemüket a másik szemébe fúrják, és mérlegre teszik a lelkét. Nincsenek búvóhelyek. Még a házaik sem azok. Nem húzzák el a függönyt, és ezt erénynek tartják. Vettem magamnak a fáradságot, és megtanultam különös nyelvüket, melyben az alaphangot a kemény hangzók adják meg,

és a torok felső részét komoly igénybevételnek teszik ki. Szerintem ez a zord körülmények, a gátszakadások, az északi szél, az árvizek következménye, melyekkel a múltban annyit harcoltak.

Hamar észrevettem, hogy merő hízelgésnek tartják, ha egy külföldi beszélni próbálja a nyelvüket, és inkább egy másik, azaz harmadik nyelven társalogtak velem. Ennek okát sohasem sikerült megfejtennem, de úgy sejttem, hogy a szégyen és a közöny egyfajta vegyülete lehet.

Bárhogy is van, országuk északi részében sohasem éreztem magam otthon – épp ellenkezőleg, csak akkor támadt bennem újra életkedv, ha hazamentem, vagy ha a Rajna völgyében utaztam, és a távolban feltűntek a hűvös lapos északot és a hollandok által Dél-Hollandiának nevezett sokkalta vadabb vidéket elválasztó hegyek halványkék körvonalai. Noha a Magas Hágóktól délre beszélt nyelvjárásokat alig értettem, és az ottani, sötétebb és alacsonyabb emberek nemigen hasonlítottak északi tartománybeli jóval felvilágosultabb honfitársaikra, én kifejezetten szívesen voltam odalenn, délen. Az életet ott nem szabályozták annyira, nem kötötték pórázra, és bár az Unió Központi Tanácsa ott is az irányítása alá akart vonni mindent, a nagy távolságok, a déliek szabadságvágya és a fennsőbbiséggel szembeni természetes ellenérzése miatt ez nemigen sikerült. Északon a délieket másodosztályú állampolgároknak tartották, és kiejtésük miatt, mondhatni nyíltan, kigúnyolták. Inkább csak alantasabb munkákat ajánlottak nekik, melyeket, szegénységük okán, kénytelen-kelletlen el is vállaltak. Az ilyesmi nagyon fáj.

Az észak-hollandok többsége viszont – néhány művész kivételével – a távoli délen érezte magát boldogtalannak. A hivatalnokok elkülönültek, “Sötét Délről”, barbárokról és korrupcióról beszéltek, ostobáknak és kormányozhatatlanoknak nevezték a bennszülötteket, mert hozzászórtak a kis területen összezsúfolódott nyomasztó embertömeghez és – ami ezzel jár – a társadalmi kontrollhoz, magányosak voltak, és a szívük mélyén félték. A Központi hatalom, a Hágában székelő kormány, ők legalábbis ezt állították, korántsem mindig szavatolta a biztonságukat, így egyes területek, ha hinni lehet a szóbeszédnek, bandák ellenőrzése alatt álltak, és a zsarolás mindennapos dolognak számított. Ráadásul Dél az olcsó boron és a gyümölcsön kívülszinte semmivel sem tudott szolgálni, és lényegében csak nyelte a pénzt. Legfeljebb arra volt jó, hogy az északi ipari városoknak munkaerőutánpótlást biztosítson. A déliek nyomban megszállták az egykori szegénynegyedeket, ahol megtűrt, de megvetett lakosok maradtak mindaddig, míg ki nem tört a gazdasági válság, és az állítólagos büzzel és lármával vissza nem kívánták őket oda – az Isten háta mögé –,

ahonnan jöttek. Mindezek ellenére a kormány nagyon is szemmel tartotta a kibontakozó elszakadási mozgalmat.

2

Én a magam részéről szerettem a déli tájakat. Ebben lehet valamilyen szerepe szülőhazámnak is, még akkor is, ha Dél-Hollandia nem sok hasonlóságot mutat Spanyolország azon részével, melyet emberemlékezet óta Aragóniának hívnak. Az a vidék sötétebb, mint a miénk, csupa rejtett barlang, örvénylő folyó, komor erdőrengeteg, mint egy régi nyomat, melyre túl sok festék sikeredett, Aragónia nem olyan lapos, mint Észak-Hollandia, mégis van tér, és nyitott, néha a sok fénytől szinte már ragyog. Engem untattak és lehangoltak a zöld, megszelídített, pedánsan rendezett északi tájak, és ennél már csak az az undor volt nagyobb, amelyet önelégültségével, mérhetetlen kapzsiságával és ezek leplezésére szolgáló képmutatásával az észak-hollandok többsége váltott ki belőlem.

Délen az emberek nyersebbek, de szabadabbak voltak, ahogy a táj is kopárabb és magányosabb. Engem épp az vonzott, ami másokat taszított. A legjobban a déli fennsíkot szerettem. A léha újságírók mindig holdbéli tájhoz hasonlították, de szeretném én látni azt a holdat, ahol az ember rohanó hegyi patak partján, szikladarabokból épült kunyhóban alhat. Az utazás viszontagságos volt, de a kalandok mindenért kárpótoltak, és a helyi tisztviselők tudtak annyira hollandul, hogy meg tudjam értetni magam. Az odavetődött északiakból csak úgy dőlt a panasz, hogy a kenyér nem elég fehér, hogy piszkosak a postahivatalok, hogy alig lehet fogni a tévéadást, mintha ezek olyan fontos dolgok volnának. De ezzel még korántsem ért véget a panaszáradat: túl sok a helyi dialektusban sugárzott adás, korrupt a helyi rendőrség, a délieket nemigen érdeklik az Északról érkező hírek, és a polgármesterek még arra sem képesek, hogy kitegyék a falra az uralkodónő képét. A szerencsétlenek a tengert téngeznek, a határőröket ordináncoknak mondták, a csecsemőket polyhába bugyolálták, de történetünk idején ezek a dolgok már eltűnőfélben voltak, nem azért, mert a Központi Kormány üldözte őket, hanem mert immár érezte hatását a rádió és a televízió.

Úgy tűnt, ezen csak néhány északi költő szomorkodik, akik azt bizonygatták, hogy a nyelv lelke az efféle szavakban és kifejezésekben lakozik, de ez, ahogy az már lenni szokott, senkit sem érdekelt. Egymás közt a déliek továbbra is használták ezeket a kifejezéseket, de ha északiakkal beszéltek, visszatartotta őket egyfajta hamis szégyenérzet. Mindez azzal a

következménnyel járt, hogy a két csoport között nem alakult ki természetes viszony, így tényleges nemzeti egység sem létezett. Hivatalosan az országot Holland Királyságnak hívták, de aki a hegyekben szegénységben tengette napjait, és életében nem látta a tengert, el sem tudta képzelni, e név hallatán mit kellene érezzen.

Az északiak mindig arra panaszkodtak, hogy délen még csak nyomai sincsenek a szervezettségnek, de közben másról sem beszéltek, mint hogy a szervezett bűnözés lehetetlenné teszi az országrész irányítását. A hágai parlament déli tagjai – az északiak szerint – “kivétel nélkül eladták magukat, és sötét csoportok szolgálatában álltak”; ha akarnám sem tagadhatnám, hogy a barátságtalan déli országrészben olyan dolgok történtek, melyek a hűvös északi fényt nemigen viselték volna el, de én továbbra is teljes szívemmel és lelkeimmel szerettem ezt a kezelhetetlen, féktelen országot, ha másért nem, mert itt nem fojtogatott az a fajta Jóakarát, mely oly elviselhetlenné teszi a poldereket. De mindez bizonyára csak spanyol származásom miatt van.

A világ vége délen később következik be, és – ebben biztos voltam – nem csak siránkozás kíséri majd. Korántsem vagyok frivol természetű, de nekem úgy tűnt, a hegyektől északra fekvő megszelídített emberkert valahol jóvátehetetlenül utat tévesztett. Aki az életet túlságosan uralni akarja, halhatatlanságra vágyik, tehát hiú ábrándokat kerget, és ebből még sohasem sült ki semmi jó.

Judit Gera

***De stille kracht* van Couperus als roman van hybridisatie**

In 1889 publiceert P.A. Daum zijn roman *Goena-goena* in boekvorm. In 1900 verschijnt *De stille kracht* van Louis Couperus (1863-1923). De twee titels betekenen hetzelfde: de zwarte magie die de Indische bevolking voor verschillende doeleinden gebruikt en die voor de Nederlander ondoorgroendelijk is. Het is nu niet de bedoeling om de twee boeken te vergelijken. Moge het hier volstaan vast te stellen dat tussen de twee teksten – ondanks de overeenkomende titels – meer verschillen dan overeenkomsten zijn.

In deze bijdrage stel ik een nieuwe interpretatie van de roman van Couperus voor waarbij de stille kracht niet alleen symbool staat voor de geheimzinnige haat van de inheemse bevolking tegen de Nederlandse kolonistoren. Mijn eerste stelling is dat *De stille kracht* daarnaast het proces van vermenging van Nederlanders met de Ander thematiseert waarbij eenduidige identiteiten verdwijnen. De roman stelt *ambivalentie*, *mimicry* en *hybriditeit* – drie met elkaar nauw verwante begrippen – centraal. De tweede stelling is dat de stille kracht geen eenrichtingsverkeer voorstelt, maar dat die eveneens van Nederlandse kant uitgaat richting Indië.

Ambivalentie werd door Homi K. Bhabha (1994) in het koloniale discours onderzocht. Het is een term afkomstig uit de psychoanalyse. In de postkoloniale theorie betekent het begrip een complexe vermenging van aantrekking en repulsie die voor de relatie tussen kolonisator en gekoloni-

seerde karakteristiek is. Ambivalentie ondermijnt de duidelijke koloniale autoriteit omdat het de eenduidige relatie tussen kolonisator en gekoloniseerde verstoort. Andere verschijningsvormen van ambivalentie zijn mimicry en hybridisatie.

Een typisch voorbeeld van ambivalentie vormt het bredere politieke kader van de roman: de verhouding van Nederland tot zijn enorme kolonie Oost-Indië 'op het breukvlak van twee eeuwen'. Deze verhouding betrof de *ethische politiek*. Hoewel deze in de praktijk met de troonrede van Wilhelmina in 1901 van start ging, waren er al vele voorlopers en teksten van de veranderde houding tegenover Indië in omloop. Men denke aan Van Hoëvells *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* uit 1855, dat mede leidde tot de afschaffing van de slavernij. De artikels van Pieter Brooshoofd, vanaf 1877 hoofdredacteur van de *Samarangsche Courant*, tegelijk naamgever van het nieuwe politieke beleid in zijn artikel 'De ethische koers in de koloniale politiek' in *De Locomotief* uit 1901. Het boek van Henri Kol *Land en volk van Java* uit 1896, het artikel 'Een eerschuld' van C.T. van Deventer in *De Gids* uit 1899 vormen allemaal de cultuurtekst rond *De stille kracht*. Uiteraard mag men de *Max Havelaar* (1860) van Multatuli en de al bovenvermelde *Goena-goena* (1889) van Daum niet onvermeld laten. Deze bredere politieke en culturele context is niet alleen van groot belang omdat Couperus de teksten en discussies rondom Indië waarschijnlijk volgde, maar juist vanwege de specifieke aard van de ethische koers van het Nederlandse koloniale beleid. Deze koers wilde aan de ene kant vanuit een schuldgevoel het levensniveau van de inheemse bevolking vergroten en dat door onder andere het onderwijs, het bankwezen en de landbouw in Indië te bevorderen. Zelfs politieke en economische zelfstandigheid werden in het vooruitzicht gesteld. Maar de goede bedoelingen hadden een dubbele bodem. Dezelfde generaal Van Heutsz (1851-1924) die voor de bloedbaden in de Atjeh-oorlogen (1873-1914) zorgde en die voor deze en gelijkaardige 'heldendaden' in Indië de hoogste onderscheidingen en benoeringen kreeg van de Nederlandse overheid, was nu bezig volksscholen op te richten in de dessa. Tegelijkertijd werd er geen rekening gehouden met het proces van bewustwording van de inheemse bevolking dat juist mede door dezelfde ethische politiek tot stand werd gebracht. De ethische politiek mocht met de beste bedoelingen door de Nederlandse koloniale macht bedacht worden, het werkelijke verlies van de kolonie hoorde niet bij deze bedoelingen. In die zin vormt de ethische politiek eveneens een stille kracht en een typisch voor-

beeld van ambivalentie zoals dit begrip in het postkoloniale discours wordt gebruikt.

Een ander voorbeeld – en nu uit de roman – vormt Otto van Oudijck, een volbloed Nederlander, resident te Laboewangi. Hij is het type van de hardwerkende Nederlander die het beste met zijn ondergeschikten voorheeft. Uiteraard vanuit Nederlands perspectief. Hij maakt uitbundig gebruik van de rijkdom die zijn positie met zich meebrengt: hij woont in een prachtig, groot huis, hij laat zich door een leger inheemsen bedienen en hij treedt ook als juridische instantie op. De volgende scène toont niet alleen zijn opperste plaats in de hiërarchie aan, maar onthult ook zijn ware aard:

De resident ging terug naar zijn kantoor, waar de hoofd-djaksa wachtte; het verhoor begon. Door een politie-oppasser opgeduwd, kwamen de beklagden, een voor een, hurken op de trap, voor de drempel van het kantoor, terwijl de djaksa hurkte op een matje, de resident zat voor zijn schrijftafel. Terwijl de eerste strafzaak behandeld werd, luisterde Van Oudijck nog naar de stem zijner vrouw in de middengalerij, toen de beklagde zich verdedigde met de luide kreet van: 'Bot'n! Bot'n!!' (Couperus 1991, 21)

Hij luistert niet naar de kreten van de beklagde maar naar de stem van zijn vrouw. De herhaaldelijk als zeer consciëntieus genoemde Nederlandse ambtenaar is tegelijkertijd diep onverschillig tegenover zijn onderdanen. Bovendien wordt geweld – alweer de stille kracht van het Nederlandse gezag – bijna onopgemerkt ingebracht: de beklagden worden door een politie-oppasser opgeduwd. De hiërarchische posities worden door de verschillende lichaamshoudingen van de personages weergegeven: de beklagden hurken op een trap voor de drempel van het kantoor. Ze mogen de drempel tussen hun wereld en die van de resident niet overschrijden. De djaksa hurkt op een matje en de resident zit voor zijn schrijftafel. Het is een visuele uitdrukking van de stille kracht van Nederland als koloniale macht. Tegelijkertijd is het ook hier dat het eerste teken van verzet wordt gegeven in de kreet *Bot'n!* (nee), maar dan in het Maleis. Otto's gedrag is ambivalent: beschaafd, hardwerkend aan de ene kant, uitbuitend, onverschillig aan de andere.

De vrouw van Otto, Léonie, een blanke vrouw, werd in Indië geboren uit Europese ouders. Ze heeft dan ook een 'Indische nuance' met name haar lome statigheid, haar langzame pas: een projectie van vermeende In-

dische eigenschappen op de blanke Nederlandse vrouw. Zij is op weg van ambivalentie naar hybridisatie door haar seksuele aantrekkingskracht op hybride mannen.

Mimicry is een andere vorm van ambivalentie: de koloniale macht moedigt gekoloniseerde subjecten aan om haar waarden en normen te overnemen, na te bootsen, maar het is nooit de bedoeling dat deze precieze replica's van de koloniale cultuur worden. Daarom is zo'n weerspiegeling nooit honderd procent perfect: het resultaat is een parodie op de koloniale macht. De onvolledige mimicry wekt angst in degene die zijn/haar cultuur wil opleggen omdat deze onvolledigheid juist de ondermijning van de koloniale autoriteit impliceert. De functie van de inheemse regent was bedoeld als weerspiegeling van de functie van de Nederlandse resident: ze moesten samen het koloniale beleid in handen houden. Het was van Nederlandse kant toch niet bedoeld als een symmetrische relatie: als er iets niet naar wens verliep, kon de resident de regent ter verantwoording roepen. De hiërarchie moest gehandhaafd worden. Vandaar ook in deze roman – net zoals bij *Multatuli* – de vele metaforen van de oudere en jongere broer wat de relatie tussen resident en regent betreft.

Bij de relatie tussen resident Otto van Oudijck en de regentenfamilie Pangéran speelt mimicry een belangrijke rol. De oude, gestorven regent was een afstammeling van een der oudste Javaanse geslachten: de Adiningrats, sultans van Madoera ten tijde der Compagnie. Volgens Otto was hij de perfecte regent die aan de Nederlandse verwachtingen nog volkomen kon voldoen. De moeder van de twee jonge regenten, Raden-Ajoe Pangeran, haar oudste zoon, regent Soenario en de jongste zoon, regent van Ngadjiwa, belichamen de onvolledige mimicry van de Nederlandse resident: ze hebben van de Nederlanders een zekere portie koloniale macht meegekregen, maar in opklimmende mate maken ze er misbruik van. De solidariteit van de moeder met haar twee zoons, het zwijgen van Soenario en het drank- en speelgedrag van de jongste regent worden als oorzaak en manifestatie van de stille kracht beschouwd. Zij worden door Otto schuldig en verantwoordelijk gevonden voor de onoverzichtelijke toestanden. Soenario als wajangpop en de decadente levenswijze van de regent van Ngadjiwa vormen trouwens een parodistisch spiegelbeeld van de eveneens popperige, decadente personages van de Nederlandse gemeenschap: Leonie met haar egoïsme, onverschilligheid en loomheid, Theo met zijn verliefdheid op zijn stiefmoeder, en het gezelschap rond Eva Eldersma met hun tafeldans.

Hybriditeit is weer een andere verschijningsvorm van ambivalentie. Het woord is afkomstig van het Latijnse hybrida: vermenging van bloed. Het werd in verschillende betekenissen gebruikt: eerst in *biologische* (in verband met hybride planten en dieren) dan in *talige*, *raciale* en *culturele*. In een kind van een meester en een slaaf die tot verschillende rassen behoren, zijn deze betekenissen allemaal aanwezig. In de negentiende eeuw, toen het begrip in Europese theorieën in verband met rassen en culturen werd ingezet, kreeg het woord een negatieve connotatie (Korsten 2002, 287). Deze eeuw werd onder andere ook gekenmerkt door een obsessie met zuiverheid (Labrie 2002, 58-73). Dit proces begon in de romantiek en zette zich voort tot in de twintigste eeuw. De cultus van zuiverheid had uiteraard ook alles te maken met de dwang tot het definiëren van de nationale identiteit. De definitie van het eigene was pas mogelijk tegen de definitie van wat het andere inhield. Bij hybride vormen werd dit onmogelijk. De duidelijke afbakening van de Ander was geen probleem. De angst ontstond pas wanneer deze Ander niet meer duidelijk te onderscheiden viel. Dat waren juist de hybride formaties zoals de niet meer herkenbare want geassimileerde joden. Het kolonialisme is het gebied bij uitstek waar hybride – zowel raciale als culturele – vormen ontstaan. Voor de kolonisor bestaat er geen grotere angst dan het verlies van de eigen grenzen omdat de helder afgebakende koloniale autoriteit en integriteit daardoor dreigen te verdwijnen. *De stille kracht* gaat onder andere juist over deze processen. De roman thematiseert hybriditeit door de vele vormen ervan centraal te stellen.

De Nederlandse gemeenschap staat in de voorgrond van de roman. Otto en Leonie hebben geen gemeenschappelijke kinderen. Alle vier wettige kinderen zijn afkomstig uit het eerste huwelijk van Otto met een nonna, een dame met gemengd bloed die tijdens de gebeurtenissen van de roman in Batavia woont en daar een speelhuis uitbaat. Dat betekent dat alle vier de kinderen – Theo, Doddy, Ricus en René – hybride mensen zijn. Otto's veelvuldige relaties met inheemse vrouwen zorgen niet alleen voor hybride kinderen, maar ook voor zijn verdwijnen van het toneel van de koloniale onderneming, in de woelige Indische wereld aan het eind van de roman.

Theo heeft een relatie met zijn stiefmoeder. Dit feit druist niet alleen tegen de negentiende-eeuwse blanke, Europese moraal in, maar dreigt met de raciale hybridisatie van Léonie. Haar ervaring van de stille kracht – de scène in de badkamer – vormt de centrale gebeurtenis: door het geheimzinnige bespugen van haar lichaam met de rode sap van sirih wordt ze

symbolisch hybride gemaakt: haar blanke, Europese huid wordt bekleet en ze voldoet niet meer aan de Europese eisen van zuiverheid.

Een andere groep blanke Europeanen vormt het gezelschap van Eva Eldersma: haar man de assistent-resident Onno, en hun zoontje, het Duitse echtpaar Rantzow, de hoofdingenieur Doorn de Bruijn met zijn vrouw, Ida en haar man, controleur Frans van Helderer die verliefd op Eva is. Ida, Frans van Helderer en Leonie zijn mensen in een niet-Europees werelddeel geboren uit Europese – in hun geval Franse – ouders. Ze zijn helemaal in Indië opgevoed toch doen ze hun uiterste best om meer Europees dan de Europeanen te zijn: ze willen beter Nederlands spreken dan de Nederlanders, verlangen naar de Europese cultuur en de verteller benadrukt hun blanke huidskleur. Hun achtergrond verwijst naar een eigenaardige vreemdheid wat hun identiteit betreft:

Ida Van Helderer was een typetje blank nonna. Ze probeerde altijd heel Europees te doen, netjes Hollands te spreken; zelfs gaf zij voor, dat ze slecht Maleis sprak, en dat ze noch van rijsttafel, noch van roedjak hield. [...]

Er was een verwonderlijke distinctie en ingeboren stijl in deze jonge man, als was hij niet een kind van Europese ouders, die steeds in Indië waren geweest, als was hij een vreemdeling van een land onbekend, van een nationaliteit, die men zich niet dadelijk wist te herinneren...Nauwelijks was er een zekere molligheid aan zijn accent – invloed van het klimaat –; [...] Misschien had hij van een Franse moeder dat exotisch beleefde en hoffelijke: ingeboren, prettig, natuurlijk. In zijn vrouw, ook van Franse origine, gesproten uit een kreolenfamilie van Bourbon, was dat exotische een geheimzinnige mengeling geworden, die niets dan kinderlijkheid was gebleven [...] (Couperus 1991, 56-57-58).

Bij beiden komt het woord ‘exotisch’ voor, bij Frans is er ook sprake van invloed van het klimaat wat zijn accent betreft en bij Ida wordt het indirect aangegeven dat ze juist goed Maleis spreekt en juist wel van rijsttafel en van roedjak houdt. Er loert gevaar van vermenging.

De familie De Luce is het meest prominente voorbeeld van hybridisatie. De familie bestaat van half Indo’s en half Solo’s. De grootmoeder die geen woord Nederlands spreekt, is een Solose prinses en getrouwd met Ferdinand de Luce, telg van een adellijke Franse familie uit Mauritius. Hij was een kok die in Solo beroemd is geworden met een gerecht van toma-

ten en een van lomboks met Spaanse peper. Na eerst de Indische tak van zijn familie van Indische gerechten voorzien te hebben, ging hij over naar de suikerproductie. Van een eerst ondergeschikte positie als kok, begint hij een koloniale onderneming bij uitstek. Uit dit hybride huwelijk worden vele kinderen geboren. Hun oudste dochter, een nonna, is op haar beurt gehuwd met een volbloed Hollander; de volgende zoon met een Armeens meisje, de twee andere dochters met Indo's en de jongste zoon maakt Doddy het hof, de nonna-dochter van Otto van Oudijck.

Wat de kleur en mensentypen betreft, wordt er een echte cavalcade beschreven:

Vreemd was het te zien die verschillende types; de mooie melk-blanke Léonie nast de geel gerimpelde Raden-Ajoe-douairière; Theo, Hollands blank en blond met zijn volle lippen van sensualiteit, die hij van zijne nonna-moeder had; Doddy, als een rijpe roos al met hare vonkel-irissen in de zwarte pupillen; de zoon-administrateur, Achille de Luce, – groot, fors, bruin, – wiens gedachte alleen ging over zijn machinerieën en zijn bibit; de tweede zoon, Roger, – klein, fors, bruin, – boekhouder, wiens gedachte alleen ging over de winst van dat jaar, met zijn Amerikaanse vrouwtje; de oudste dochter, al oud, – dom, lelijk, bruin, – met haar volbloed Hollandse man, die er uitzag als een boer, de andere zonen en dochteren, in alle nuances van bruin, en niet dadelijk uit elkaâr te kennen; (Couperus 1991, 79)

Bij de jongste zoon, Addy de Luce worden de intellectuele gevolgen van bloedvermenging benadrukt: hij heeft geen hersenen, maar heeft de schoonheid van een jonge sinjo. Vermenging vanuit Europees perspectief betekent achteruitgang van het intellect (cultuur) maar een vergroting van lichamelijke schoonheid (natuur). Hij is dan ook degene die de spil vormt in het drama van Theo, Leonie en Doddy.

Hybriditeit heeft in deze roman ook een talig aspect. De tekst van *De stille kracht* is vol met Indische woorden. Deze integreren zich niet in de Nederlandse tekst: de Indische woorden zweven als aparte eilanden in een zee van het Nederlands. Daardoor wordt de taal van de inheemse bevolking zichtbaar waardoor de absolute autoriteit van de taal van de kolonisator wordt ondermijnd. De vele Indische woorden werken subversief in het leesproces: lezers worden regelmatig herinnerd aan de achterliggende talige werkelijkheid van gekoloniseerde subjecten en aan het feit dat zij –

de lezers – net zoals de kolonistoren zich op vreemd gebied bevinden. Mijn eiland-zee metafoor drukt de hiërarchische orde van de taal van de kolonistator en die van de gekoloniseerde uit. Er is geen sprake van een uitgebalanceerde, gelijkwaardige relatie. De Nederlandse tekst koloniseert als het ware de Indische woorden. Anders zou de tekst voor de Europese lezer onverstaaanbaar zijn. De positie van de Indische woorden geven de machtsverhoudingen iconisch weer. Ze vormen eveneens de Indische stille kracht door de homogeniteit van de tekst te doorbreken. Van de andere kant oefent de Nederlandse taal eveneens een stille kracht uit door zijn vanzelfsprekende overheersing.

De achtergrond van de roman wordt gevormd door de als inheemsen beschouwde mensen. Van al deze personages wil ik hier alleen maar één bespreken: si-Oudijck, het buitenechtelijke en niet erkende kind van Otto, geboren uit een relatie van deze laatste met één van zijn huishoudsters. Si-Oudijck en Theo worden aan elkaar voorgesteld door Addy. Deze si-Oudijck spreekt Hollands en Maleis door elkaar, een hybride taal. Achter zijn ‘bruine slimme loergezicht’ houdt hij zijn haat, zijn jaloezie en bitterheid geheim. Theo en hij hebben precies dezelfde achtergrond: een inheemse moeder en dezelfde Hollandse vader. Toch hoort si-Oudijck bij de verarmde Indische bevolking en Theo bij de koloniale gemeenschap. De reden is duidelijk: Otto heeft de moeder van si-Oudijck beschuldigd van ontrouw en haar ten onrechte verstoten. De beschaafde, hard werkende, melancholische Otto toont zich hier weer als de niets ontziende, patriarchale kolonistator: kind van beschaafd, protestants, ethisch Nederland en als zodanig een koude, wrede overheerser. Naast de badkamerscène vind ik de omschrijving van de gevoelens van Theo omtrent zijn halfbroer het andere hoogtepunt van de roman:

Het deed de echte zoon goed hiervan te horen, omdat hij in het diepst van zich, hoe blond en hoe blank ook, meer was de zoon van zijn moeder, de nonna, dan de zoon van zijn vader; omdat hij in het diepst van zich die vader haatte, niet om die aanleiding of deze reden, maar om een geheimzinnige bloed-antipathie, omdat hij zich, trots zijn voorkomen en voordoen van blonde en blanke Europeaan, geheimzinnig verwant voelde aan deze onechte broër, een vage sympathie voor hem voelde, beiden zonen van een zelfde moederland, waarvoor hun vader niet voelde dan alleen met zijn aangeleerde ontwikkeling: de kunstmatig, humaan aangekweekte liefde der overheersers voor de overheerste grond (Couperus 1991, 100).

Zelden leest men in de Nederlandse koloniale literatuur een strengere kritiek op de blanke Nederlandse kolonisator. De stille kracht is in dit geval afkomstig van Theo, gedwongen Europees, maar in zijn hart Indisch, die de patriarchale koloniale macht in het geheim haat.

Meestal wordt de roman gezien als de uitdrukking van het exotisme van de Oost die voor de Europeanen ondoordringbaar is. Bastet op het spoor van Couperus zelf beschouwt de stille kracht niet zozeer als symbool van het exotisme, maar eerder als de haat van de inheemse bevolking tegen de blanke overheersing. Pattynama (1998) is degene die op de vele interraticale relaties wees als de achterliggende motor van de gebeurtenissen in de roman. Ik hoop bewezen te hebben dat de stille kracht zowel van de ethische politiek en de Nederlandse personages als van de inheemsen afkomstig is. De titel is daarom eveneens ambivalent. De roman beschrijft en is zelf de talige uiting van processen van vermenging, die het verlies van de 'zuivere' Nederlandse identiteit en daarmee die van de koloniale autoriteit met zich meebrengen. Louis Couperus, geboren in Den Haag, zoon van een bestuursambtenaar van Nederlands-Indië schrijft een impliciet antikoloniale roman waarin hij het verdwijnen van de Nederlandse koloniale macht door processen van hybridisatie centraal te stellen, voorspelt.

Bibliografie

Primair:

Couperus, L.: *De stille kracht*. Amsterdam: Querido, 1991.

Daum, P.A.: *Goena-goena*. Amsterdam: Querido, 1964.

Secundair:

Bastet, F.L.: Nawoord. In: Couperus, Louis: *De stille kracht*. Amsterdam: Querido, 1991, p. 239-249.

Bhabha, H.K.: Of mimicry and man: the ambivalence of colonial discourse. In: Bhabha, Homi K.: *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.

Korsten, F.W.: *Lessen in literatuur*. Nijmegen: Vantilt, 2002.

Labrie, A.: Romantische politiek. Moderniteit en het ideaal van de zuivere gemeenschap. In: Nys, L. et al. (ed.): *De zieke natie*. Groningen: Historische Uitgeverij, 2002.

Pattynama, P.: Secrets and Danger: Interracial sexuality in Louis Couperus's *The Hidden Force* and the Dutch Colonial Culture around 1900. In: Clancy-Smith, J.–Gouda, F. (eds.): *Domesticating the Empire. Race, gender and family life in French and Dutch colonialism*. The University Press of Virginia, 1998.

Ferenc Postma

In tantis mundi tumultibus ...

De vroegste albumbijdragen van Hongaren uit Franeker:

Vijf inscripties in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (1624)

M.M.C.C. – ofwel Magister Michaël Corvinus Cremnicensis, “S.S. Theologiae Candidatus” – zo ondertekende de uit Körmöcbánya¹ stammende Lutherse Hongaar Michaël Corvinus² de zorgvuldig afgeschreven “Deliciae Batavae”, waarmee hij zijn *Album Amicorum* opent.³ Het stuk is gedateerd 1623, tegelijk het jaar waarin Corvinus – blijkens het titelblad – zijn Album aanlegde. We kunnen er dus wel bijna zeker van zijn, dat dit laatste gebeurd is in de stad Leiden (Lugdunum Batavorum), waar hij zich aan de in 1575 gestichte universiteit – “quae nunc praecipuas Germaniae et Galliae Academias nominis et famae celebritate si non superat saltem exaequat”, zoals hij in de “Deliciae” opmerkt – op de 12de januari 1623 “gratis” had laten inschrijven.⁴

Of het echter die grote “naam en faam” van de Leidse universiteit is geweest die hem naar de Noordelijke Nederlanden had gevoerd, valt zeker te betwijfelen. Veeleer hebben we hierbij te denken aan het religieuze oorlogsgeweld dat in die tijd de Duitse landen teisterde en tot toneel van strijdende partijen maakte, de zgn. Dertigjarige oorlog (1618–1648). Dat oorlogsgeweld zal de oorzaak zijn geweest dat hij vanuit de Duitse universiteitsstad Wittenberg⁵ – waar hij negen maanden eerder, op de 9de april 1622, de graad van *Liberalium Artium Magister* had verworven⁶ – zijn schreden richtte naar het verre Leiden. De oorlog zal hem tegelijkertijd verhinderd hebben veilig naar zijn eigen geboortestad terug te keren. De komende jaren (1623–1624) zou Corvinus dan ook doorbrengen als was hij “in exilio”.⁷

Erg lang zou hij niet in het welvarende, dure Leiden blijven.⁸ Op grond van zijn Album weten we dat hij reeds in het begin van maart – via Delft,⁹ Rotterdam¹⁰ en Dordrecht – vertrok in de richting van Zeeland. Daar, met name op het Zeeuwse eiland Walcheren, zou hij nog vele ontmoetingen hebben met verschillende vertegenwoordigers van Kerk en Staat – zoals de Middelburgse pensionaris Jacob Cats,¹¹ leden van de stedelijke magistratuur, predikanten¹² en rectores¹³ – alvorens begin april vanuit de haven van Vlissingen de overtocht te maken naar Engeland. Dat in al die ontmoetingen Corvinus' benarde omstandigheden – zowel politiek, maar stellig ook financieel – onderwerp van gesprek zijn geweest, is wel zeker. Op de steun van velen bleef hij aangewezen: “Crux patienter toleranda est”.¹⁴

De rest van het jaar 1623 bracht Corvinus door in Engeland. Londen, Bath, Bristol, Oxford, Cambridge en ten slotte opnieuw Londen – het zijn de belangrijkste locaties die we in zijn Album aantreffen. Ook hier legde hij contacten met velen, met professoren, studenten en predikanten etc. Zo ontmoette hij bijv. in Oxford Eduardus Meetkerkuis, “Professor linguae sanctae Regius”,¹⁵ en de uit Amsterdam afkomstige Isaacus Plancius (zoon van Ds. Petrus Plancius),¹⁶ terwijl hij in Londen onder meer te gast was bij John Donne¹⁷ en een bezoek bracht aan Samuel Brooke, “Professor in Collegio Greshamensi”.¹⁸ Toch zal het oude en vertrouwde adagium “Patria est ubicunque vixeris”¹⁹ hem niet de nodige gemoedsrust hebben geschonken. Een “gelukkige terugkeer” naar het echte vaderland zou zijn diepste verlangen blijven.²⁰

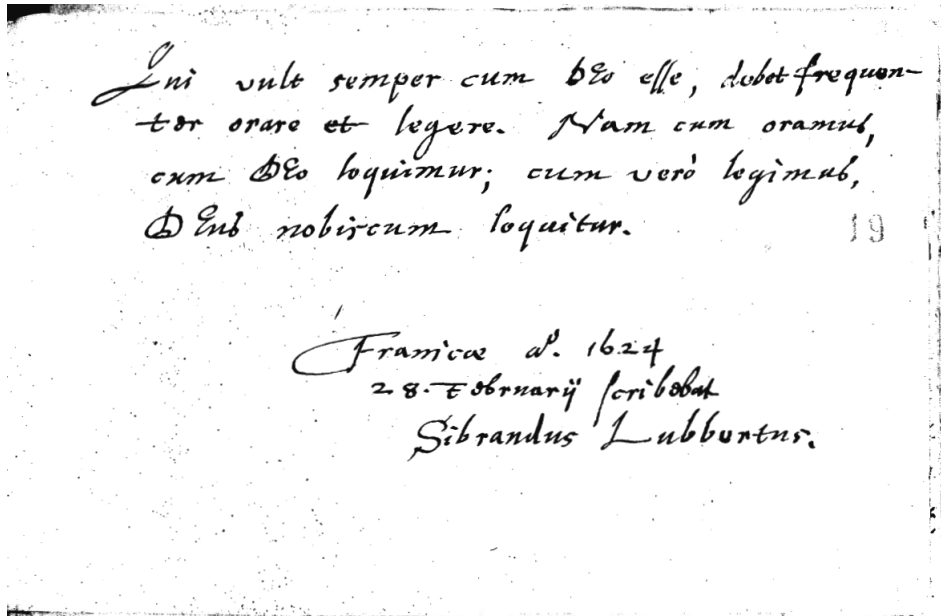
Wanneer precies Corvinus zijn “felix reditus” vanuit Engeland begon, laat zich aan de hand van zijn Album vrij nauwkeurig reconstrueren. Het moet in het begin van 1624 zijn geweest, maar langs welke route hij de Noordzee – richting de Nederlanden – overstak en via welke havens hij verder reisde,²¹ is niet helemaal duidelijk. Vast staat evenwel, dat hij in de loop van februari 1624 de drie West-Friese steden Hoorn,²² Enkhuizen²³ en Medemblik²⁴ bezocht, die hij naar alle waarschijnlijkheid per schip bereikt had. Ook in de bezoeken die hij hier aflegde, bracht hij de politieke en materiële nood van dat moment nadrukkelijk onder de aandacht.²⁵ Pas in de laatste week van februari zou hij zijn reis vervolgen richting Friesland en bereikte hij – via Harlingen²⁶ – de Friese universiteitsstad Franeker.

De ruim tien dagen die Corvinus in Franeker zou doorbrengen, zal hij zonder twijfel als bijzonder aangenaam hebben ervaren. Zoals bekend, had de in 1585 gestichte Friese universiteit – na de val en verwoesting

van Heidelberg (op 6 september 1622) – haar deuren voor de verstrooide en ontheemde Hongaarse *Peregrini* wijd en gastvrij open gezet. Zo was in de loop van 1623 de toestroom (“ingressus”) van studenten uit het verre Hongaarse achterland langzaam maar zeker op gang gekomen.²⁷ Hoe hartelijk Corvinus’ ontmoeting met vijf vertegenwoordigers van hen – nl. Paulus A. Körösi,²⁸ Michaël F. Barsi,²⁹ Nicolaus Mezölaki,³⁰ Caspar Korocz Szepsinus³¹ en Valentinus G. Dobrai³² – geweest moet zijn, blijkt wel uit hun inscripties in zijn Album, “amicæ recordationis et benevolentiae contestandæ ergo”. Tegelijk is duidelijk dat de vijf Hongaarse “populares” hem – met het oog op zijn verdere terugreis – een hart onder de riem wilden steken, in goed vertrouwen op de toekomst: “Nil tumide nec timide medio tutissimus ibis”, “In monte Jehovæ providebitur”, “Nemo sapiens, nisi patiens” etc. (zie: Appendix). Het betreft hier – voor zover ons bekend – de vroegste bijdragen van Hongaarse hand die in Franeker werden afgeschreven.

Anders dan in Leiden liet Corvinus zich in Franeker niet in het *Album Studiosorum* inschrijven.³³ Wel legde hij op de 28ste februari een beleefdheidsbezoek af bij de theoloog Sibrandus Lubbertus (ca. 1555–1625),³⁴ de nestor in de kring van Franeker professoren. Mede dankzij zijn inzet had, zoals we weten, de *Peregrinatio hungarica* zich – *bene feliciterque* – van Heidelberg verlegd naar Franeker en zou de Friese universiteit ook meer en meer de nieuwe *Alma mater* van de Hongaarse studenten worden.³⁵ Dat hij Corvinus bij die gelegenheid met een bijdrage in diens Album “vereerde”, is dan ook niet verwonderlijk.³⁶

De voorspoedige “ingressus” van de Hongaarse *Peregrini* zal overigens bij diezelfde gelegenheid eveneens uitgebreid ter sprake zijn gekomen. Dat laatste leiden we af uit het feit dat Corvinus – via Leeuwarden³⁷ en de stad Groningen³⁸ – zijn reis verder voortzette naar het Oost-Friese Emden, waar hij op de 15de maart een bezoek bracht aan Abraham Scultetus (1566–1624), “Ecclesiae Embdaneæ minister”.³⁹ Van de laatste weten we immers, dat hij vanuit Emden – in de vroege zomer van 1623 – naar Franeker was afgereisd, om daar persoonlijk met zijn oude vriend Lubbertus te spreken over de ernstige impasse waarin de *Peregrini* na de val van Heidelberg waren terechtgekomen. Ook was hij het geweest die een eerste groep van vier Hongaren – eind augustus 1623 – vanuit Emden naar de Friese universiteitsstad op weg had gestuurd.⁴⁰ En tegelijkertijd had hij alle *Peregrini* die naar Bremen gekomen waren, met klem aangeraden vandaar naar Franeker door te reizen.⁴¹ Tijdens dat bezoek aan

[19r]

Qui vult semper cum DEo esse, debet frequenter orare et legere. Nam cum oramus, cum DEo loquimur; cum vero legimus, DEus nobiscum loquitur.

Franciae a°. 1624
28 Februarii scribebat
Sibrandus Lubbertus.

Scultetus zal Corvinus hem – mede uit naam van Lubbertus – dan ook stellig van de laatste, positieve ontwikkelingen in dezen op de hoogte hebben gebracht.

Zo maakten we kennis met Michaël Corvinus: Geen student in Franeker, maar wel een der vroegste Hongaarse “bezoekers”.⁴² Het verblijf aldaar zal hem, als gezegd, bijzonder aangenaam zijn geweest. Dat twee van zijn “populares” die hij vervolgens in Bremen zou ontmoeten,⁴³ kort daarna eveneens op weg gingen naar de Friese universiteitsstad, is daarvan wel het duidelijkste bewijs.

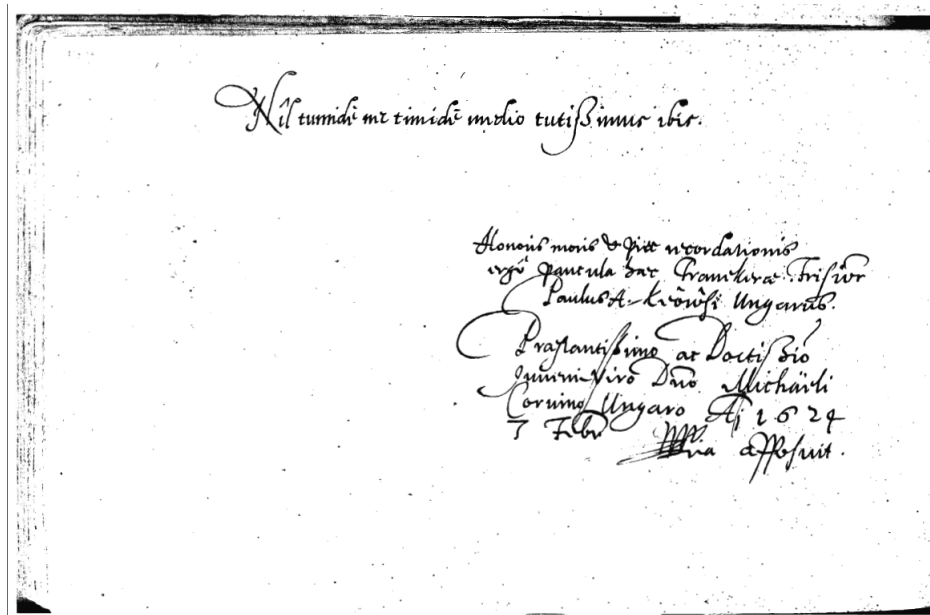
Hier nemen we tegelijk afscheid van Corvinus, met wie we meer dan een jaar mochten meereizen. Zijn “felix reditus” naar Körmöcbánya zou – “in tantis mundi tumultibus” – nog bijna een vol jaar duren.⁴⁴

Appendix

De tekst van de vijf bijdragen van Hongaarse hand uit Franeker in het *Album Amicorum* van Michaël Corvinus (1624).

1. – De inscriptie van Paulus A. Keôrôsi/ Kôrösi:
Franeker, 27 februari 1624.

[63v]

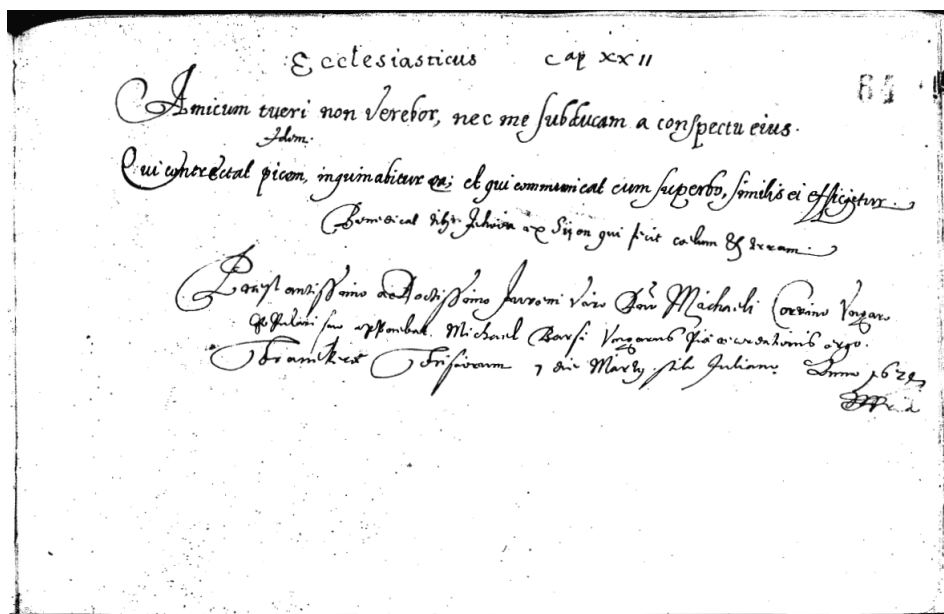
Nil tumide nec timide medio tutissimus ibis.

*Honoris, moris et piae recordationis
ergo paucula haec Franekeræ Frisior[um]
Paulus A. Keôrôsi Ungarus*

*Praestantissimo ac Doctissi[m]o
Juveni-Viro D[omi]no Michaëli
Corvino Ungaro A[nn]i 1624
[2]7 Febr.*

M[anu] P[rop]ria apposuit.

2. – De inscriptie van Michaël F. Barsi:
 Franeker, 7 maart 1624.

[64r]

Ecclesiasticus cap. XXII.

Amicum tueri non verebor, nec me subducam a conspectu eius.

Idem:

Qui contrectat picem, inquinabitur ea; et qui communicat cum superbo, similis ei efficitur.

Benedicat tibi Jehova ex Sijon qui fecit coelum et terram.

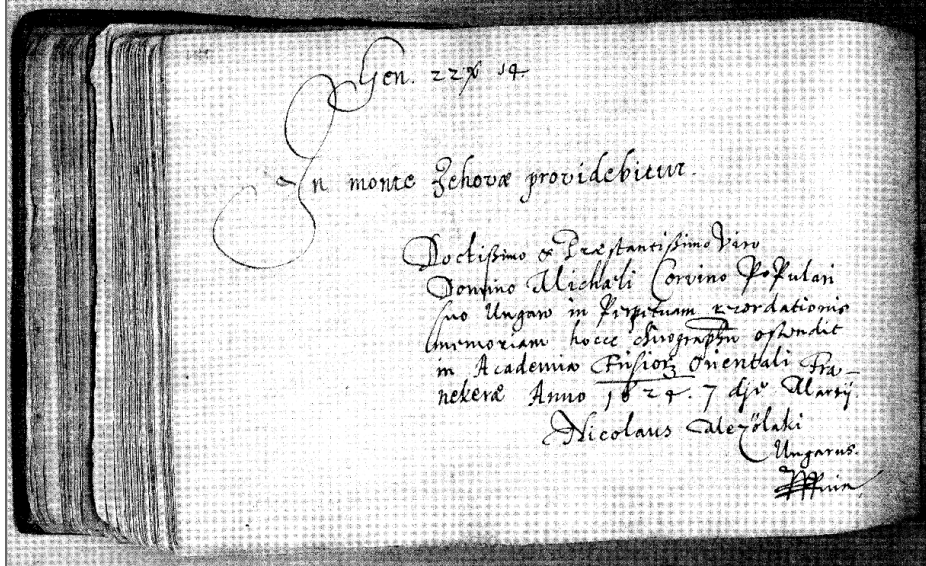
Praestantissimo ac Doctissimo Juveni Viro D[omi]no Michaeli Corvino

Ungaro, populari suo, apponebat Michael Barsi Ungarus piae recordationis ergo

Franekerae Frisiorum, 7 die Martii stilo Juliano, Anno 1624

M[anu] P[rop]ria.

3. – De inscriptie van Nicolaus Mezölaki:
 Franeker, 7 maart 1624.

[90v]

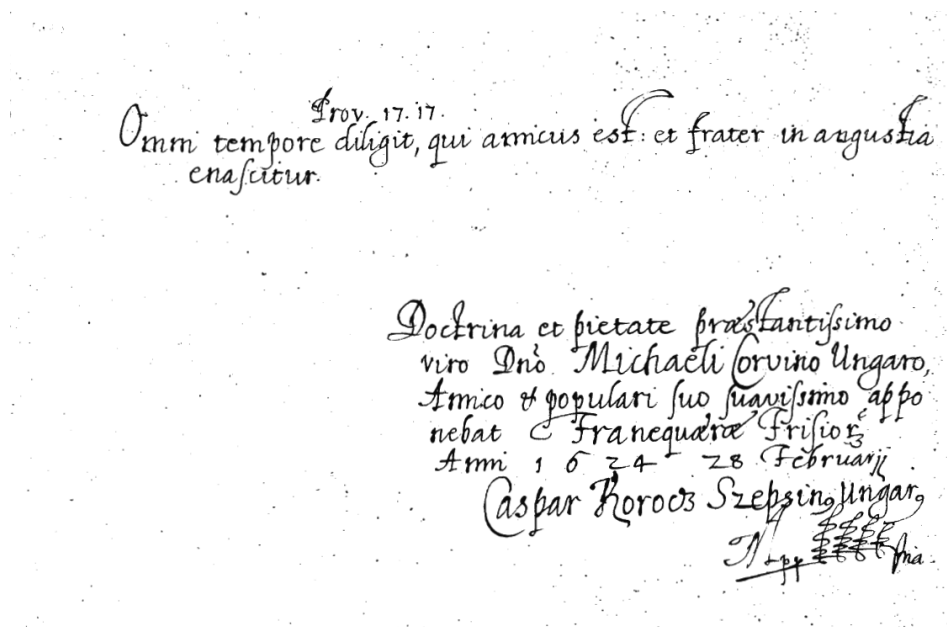
Gen. 22 v[ersus] 14.

In monte Jehovae providebitur.

*Doctissimo et Praestantissimo Viro
 Domino Michaeli Corvino populari
 suo Ungaro in perpetuam recordationis
 memoriam hocce chirographu[m] ostendit
 in Academia Frisior[um] Orientali Fran-
 nekerae Anno 1624, 7 die Martii,
 Nicolaus Mezölaki*

*Ungarus
 M[anu] P[rop]ria.*

4. – De inscriptie van Caspar Korocz Szepsinus:
Franeker, 28 februari 1624.

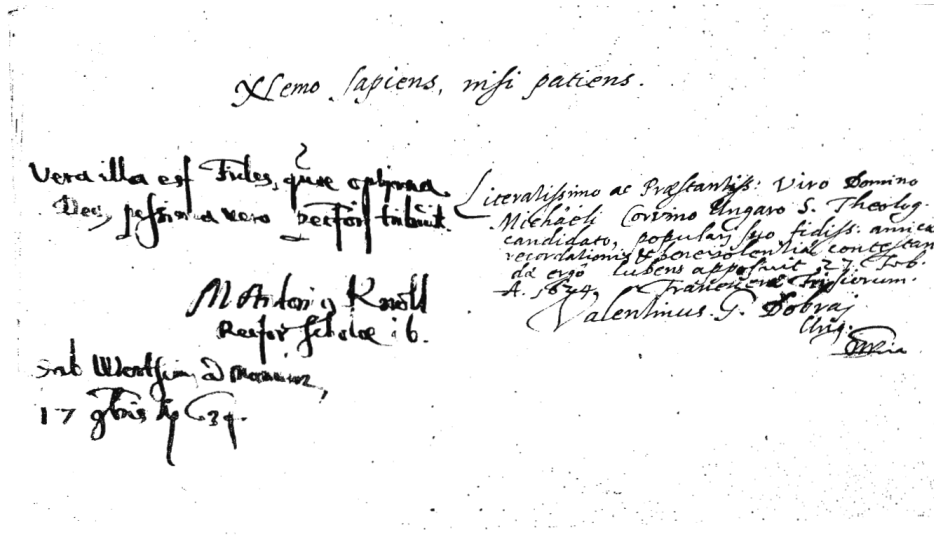
[98v]

Prov. 17.17.

*Omni tempore diligit, qui amicus est; et frater in angustia
enascitur.*

*Doctrina et pietate praestantissimo
viro D[omi]no Michaeli Corvino Ungaro,
Amico et populari suo suavissimo, appo-
nebat Franequaerae Frisior[um]
Anni 1624, 28 Februarii,
Caspar Korocz Szepsinus Ungarus
Manu P[rop]ria.*

5. – De inscriptie van Valentinus G. Dobrai:
 Franeker, 27 februari 1624.

[119v]

Nemo sapiens, nisi patiens.

*Literatissimo ac Praestantiss[imo] Viro Domino
 Michaeli Corvino Ungaro, S. Theolog[iae]
 candidato, populari suo fidiss[imo], amicae
 recordationis et benevolentiae contestan-
 dae ergo lubens apposuit 27 Feb.*

A. 1624 Franekerae Frisiorum

Valentinus G. Dobrai

Ung.

M[anu] P[rop]ria.

Bronnen en Literatuur

Th.O. Achelis – A. Börtzler (Ed.), *Die Matrikel des Gymnasium Illustre zu Bremen, 1610–1810* [Bremisches Jahrbuch, II/3] (Bremen 1968).

– Afk.: Achelis–Börtzler

Miklós Asztalos, 'A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora, 1601–1812', in: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* [Budapest], XIV (1930), 111–174.

– Afk.: Asztalos

W.B.S. Boeles, *Friesland's Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker*, I–II/1–2 (Leeuwarden 1878–1889).

– Afk.: Boeles

Réka Bozzay – Sándor Ladányi (Ed.), *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918 // Hongaarse studenten aan Nederlandse universiteiten, 1595–1918* [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15] (Budapest 2007).

– Afk.: Bozzay–Ladányi

Imre Czegle, 'Amesius korai magyar tanítványai. – Ismeretlen franekeri disputációk 1624–1625-ből', in: *Irodalomtörténeti Dolgozatok* [Szeged], LXXVII (1972), 107–123.

– Afk.: Czegle 1972

Imre Czegle, 'A brémai főiskola magyar diákjai, 1618–1750', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* [Budapest], LXXVIII/1 (1974), 88–103.

– Afk.: Czegle 1974

S.J. Fockema Andreae – Th.J. Meijer (Ed.), *Album Studiosorum Academiae Franekerensis, 1585–1811; 1816–1844. – I. Naamlijst der studenten* (Franeker s.a. [1968]).

– Afk.: *AStF* (samen met het desbetreffende volgnummer)

György Gömöri, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789 // Hungarian Students in England and Scotland, 1526–1789* [Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14] (Budapest 2005).

– Afk.: Gömöri

Richárd Hörcsik (Ed.), *A sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777* (Sárospatak 1998).

– Afk.: Hörcsik

Katalin Kádár, 'Amesius magyar tanítványainak névsora', in: *Theológiai Szemle* [Budapest], XIX (1976), 335–336.

– Afk.: Kádár

A.P. van Nienes e.a. (Ed.), *De archieven van de Universiteit te Franeker, 1585–1812* (Leeuwarden 1985).

– Afk.: Van Nienes

Éva Petrőczy, *Puritans and Puritanicals* (Budapest 2005). – Daarin: 'John Donne's Verse Inscription in the Album Amicorum of a Student of Kremnitz (Körmöcbánya)', 82–89.

– Afk.: Petrőczy

Ferenc Postma (Ed.), *Disputationes exercitii gratia. – Een inventarisatie van disputaties verdedigd onder Sibrandus Lubbertus, prof. theol. te Franeker 1585–1625. – Met een Ten Geleide door J. Veenhof* (Amsterdam 1985).

– Afk.: Postma 1985

Ferenc Postma, 'Op zoek naar Franeker academisch drukwerk. – Impressies van een drietal studiereizen naar Roemenië (1991–1993)', in: *Jaarboek [I] van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen 1993* (Amsterdam 1994), 27–47.

– Afk.: Postma 1994

F[erenc] Postma – J. van Sluis (Ed.), *Auditorium Academiae Franekerensis. – Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker, 1585–1843* [Minsken en Boeken, 23] (Leeuwarden/ Ljouwert 1995).

– Afk.: *Auditorium*

Ferenc Postma, 'Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiájuk benne' [oder die Frage, warum nach der Zerstörung von Heidelberg (September 1622) die sogenannte *Peregrinatio hungarica* sich von Heidelberg nach Franeker verlegt hat], in: Mihály Balázs e.a. (Ed.), *Művelődési*

törekvések a korai újkorban. – Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére [’Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit’: *Festschrift* voor Prof. Bálint Keserű (JATE Szeged), ter gelegenheid van zijn 70ste verjaardag.] [Adattár, 35] (Szeged 1997), 487–495.
– Afk.: Postma 1997

Ferenc Postma, ’Franeckera, az igaz keresztyéneknek híres akadémiajuk benne’ // ’Frjentsjer, dêr’t de ferneamde Akademy fan ’e wiere kristenen stiet’, in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LX/2 (1998), 129–141.
– Afk.: Postma 1998

Ferenc Postma, ’*Peregrinatio librorum*. – Der große Auszug von Büchern aus den Niederlanden nach Ungarn und Siebenbürgen seit der Gründung der nordniederländischen Universitäten’, in: August den Hollander – István Monok – Ferenc Postma (Ed.), *Studiosorum et librorum peregrinatio. – Hungarian–Dutch Cultural Relations in the 17th and 18th Century* (Amsterdam–Budapest 2006), 15–18.
– Afk.: Postma 2006

Ferenc Postma, ’De Hongaren en het onderwijs aan de Universiteit te Franeker’, in: *It Beaken* [Leeuwarden/ Ljouwert], LXXII/1-2 (2010), 19–54.
– Afk.: Postma 2010

G. du Rieu (Ed.), *Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae, 1575–1875. – Accedunt nomina Curatorum et Professorum per eadem secula* (Hagae Comitum 1875).
– Afk.: AStL

Etele Thury, *Series Studiosorum in Schola Debrecina Helveticae Confessionis, 1588–1792 // A debreczeni Református Főiskola tanulók névsora, 1588–1792*, in: Etele Thury (Ed.), *Iskolatörténeti Adattár, II* (Pápa 1908), 96–466.
– Afk.: Thury

Berta Trócsányi, *Magyar református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században* [Debreceni Angol Dolgozatok, 11] (Debrecen 1944).
– Afk.: Trócsányi

Györgyné Wix – Judit P. Vásárhelyi (Ed.), *Régi Magyarországi Szerzők. – I. A kezdetektől 1700-ig* (Budapest 2007).
– Afk.: RMSz

C. van der Woude, *Sibrandus Lubbertus. – Leven en werken, in het bijzonder naar zijn correspondentie* [Diss. Vrije Universiteit, Amsterdam] (Kampen 1963).
– Afk.: Van der Woude, *Lubbertus*

Jenő Zoványi, 'A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen', in: *Protestáns Szemle* [Budapest], I (1889), 178–202.
– Afk.: Zoványi

Jenő Zoványi – Sándor Ladányi (Ed.), *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. – 3. Kiadás* (Budapest 1977).
– Afk.: Zoványi–Ladányi

Noten

- ¹ Duits: Kremnitz. – Thans Kremnica, in Slowakije.
- ² Zie over Corvinus: Trócsányi, 11 (s.v.); Gömöri, 26 resp. 79 (s.v.); RMSz, 149 (s.v.).
- ³ Het *Album Amicorum* wordt bewaard in de Hong. Nationale "Széchényi" Bibliotheek, Budapest. Sign.: Oct. Lat. 114 ("Ex Bibl. Com. F. Széchényi"). – N.B.: Het Album, gedateerd 1623, met op het titelblad het familiewapen – met daarin een raaf – van Corvinus (Raab), is niet meer compleet: Vele bladen werden naderhand weggesneden en diverse zijn dubbel- resp. hergebruikt. Een drietal bladen maakt thans deel uit van "Waller's Manuscript Collection", aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Uppsala (Zweden), vgl. beneden: Voetnoot 21. Graag dank ik Dr. Kees Tszelszky (ELTE Budapest), die me op het bestaan van deze bladen attendeerde.
- ⁴ Zie: *AStL*, 165: Michael Corvinus, Hungarus. 26, T. (*gratis inscriptus). Op grond hiervan vermeldt RMSz als zijn geboortjaar 1597. – Zie ook: Bozzay–Ladányi, s.v.
- ⁵ Corvinus was op 17 november 1619 student geworden in Wittenberg, zie: Asztalos, 119.
- ⁶ Zie: Asztalos, 119 (Voetnoot 17). – Zie in Corvinus' Album bijv.: 73r, 89r en 90r.
- ⁷ Vgl. de nadere beschrijving van Corvinus' Album (OSzK): *Album amicorum Michaelis Corvini exulis Hungari, 1623–1634*. – In een van de laatste bijdragen (uit november 1634) wordt Corvinus geprezen als "Ecclesiae Evangelicae in Schwamberg restaurator vigilantissimus" (15r), vgl. ook 85v. – Zie voor de jaren na 1624: Petrőczy.
- ⁸ Bijdragen uit zijn Leidse tijd vinden we in Corvinus' Album niet.

- ⁹ In Delft ontmoette hij de predikanten Henricus Arnoldi vander Linden (75r) en Gedeon a Sonneveld (76r).
- ¹⁰ In Rotterdam ontmoette hij Ds. Petrus (van) Nienrode (78r).
- ¹¹ Zie: 58r. – Jacob Cats (1577–1660), dichter en staatsman.
- ¹² In Veere ontmoette hij o.a. Ds. Gersom Bucerus (79r), in Middelburg o.a. de predikanten Hermannus Faukelius (80r) en Gerson Pannelius (87r), in Goes o.a. Ds. Abrahamus Happartius (101r), en in Vlissingen o.a. de predikanten Jodocus Larenus (94v) en Daniel Larenus (95r).
- ¹³ In Middelburg ontmoette hij Justus Liraeus, “Rector Scholae quae est Middelburgi-Walachorum” (81r), in Vlissingen Tobias Schemeringius, “Gymnasii Flissingani Rector” (103r).
- ¹⁴ Zie: 73r.
- ¹⁵ Zie: 115v.
- ¹⁶ Zie: 107r. – Petrus Plancius, predikant en cartograaf, was op 15 mei 1622 te Amsterdam gestorven.
- ¹⁷ John Donne (1573–1631), in die tijd deken (“decanus”) van St. Paul’s Cathedral in Londen. – Zie: Petröczi.
- ¹⁸ Zie: 22v.
- ¹⁹ Zie: 56v.
- ²⁰ Vgl.: 114v.
- ²¹ In elk geval lag Amsterdam op Corvinus’ reisroute, blijkens de bijdrage in zijn Album van Nicolaus a Wassenaer, “Medicus Amsterodamensis”, gedateerd: Amsterdam, 4 februari 1624 (“Pridie Non. Febr.”). Dit albumblad maakt nu deel uit van “Waller’s Manuscript Collection” (UB Uppsala): <http://waller.ub.uu.se/23122.html> – zie boven: Voetnoot 3.
- ²² In Hoorn ontmoette hij Ds. Georgius Goethals (97r).
- ²³ In Enkhuizen ontmoette hij o.a. de predikanten Abrahamus a Dooreslaer (112r) en Joannes Puppius (112v). Ook bezocht hij daar de medicus (en stadsdokter) Bernardus Paludanus (55r) en de rector van de Latijnse school Guilielmus a Nieuwenhuijsen (110r). – N.B.: Bernardus Paludanus (1550–1633) was vooral bekend vanwege zijn rariteitenkabinet. In 1984 werd in Enkhuizen een standbeeld van hem onthuld. Zijn *Album Amicorum* wordt bewaard in de KB Den Haag.
- ²⁴ In Medemblik had hij een ontmoeting met de secretaris van de stad, N. Stellingwerff (77r).
- ²⁵ Vgl. bijv. de bijdrage van de secretaris van Medemblik, N. Stellingwerff: “Michaëli Corvino Hungaro, ob Patriae tumultus peregrinanti ...” (77r).
- ²⁶ In Harlingen ontmoette hij Ds. Regnerus Bogermannus (117v).
- ²⁷ Over het begin van de *Peregrinatio hungarica* naar Franeker, zie: Postma 1997 resp. Postma 1998. – De Hongaarse aanwezigheid aldaar had ook grote invloed op het academische onderwijs, zie: Postma 2010.
- ²⁸ Kőrösi A. Pál: *RMSz*, 455 (s.v.). – Student te Franeker 17.12.1623: *AStF* 2080. Disputeerde sub Amesius, zie: *Auditorium*, Register, s.v., vgl. ook: M/1625.1. – Eerder student in Frankfurt/ Oder, zie: Zoványi, 184. – Zie ook: Czegle 1972 (s.v.) en Kádár, 336. – Bozzay–Ladányi, s.v.

- ²⁹ Barsi F. Mihály: *RMSz*, 68 (s.v.). – Student te Franeker 17.12.1623: *AStF* 2081. Vgl. ook: *Auditorium*, M/1625.1. – Eerder student in Frankfurt/ Oder, zie: Zoványi, 185. – Bozzay–Ladányi, s.v.
- ³⁰ Mezőlaki Miklós: *RMSz*, 539 (s.v.). – Student te Franeker 27.08.1623: *AStF* 2051. Disputeerde sub Lubbertus 24.03.1624, zie: Postma 1985, Add. 2, en *Auditorium*, 1/1624.1. (Ex. destijds aanwezig in Szászváros, nu in Cluj-Napoca/ Kolozsvár, zie: Postma 1994, 33.) Vgl. ook: *Auditorium*, M/1625.1. – Eerder student in Frankfurt/ Oder, zie: Zoványi, 184, en aansluitend in Bremen, zie: Achelis–Börtzler (s.v.) en Czeglé 1974, 90. – In 1616 student te Debrecen, zie: Thury, 105. – Bozzay–Ladányi, s.v.
- ³¹ Szepsi Korocz Gáspár: *RMSz*, 788 (s.v.). – Student te Franeker 23.04.1623: *AStF* 2006. Terug uit Engeland opnieuw student aldaar 24.09.1623: *AStF* 2061. Disputeerde sub Lubbertus 24.03.1624, zie: *Auditorium*, 1/1624.2. Vgl. ook: *Auditorium*, M/1625.1. – Eerder student in Frankfurt/ Oder, zie: Zoványi, 184. – In 1618 student te Sárospatak, zie: Hörcsik, 48. – Gömöri, 79 (s.v.). – Bozzay–Ladányi, s.v.
- ³² Dobrai G. Bálint: *RMSz*, 200 (s.v.). – Student te Franeker 23.04.1623: *AStF* 2007. Zie ook: Postma 1994, 31, en vgl.: *Auditorium*, M/1625.1. – Eerder student in Frankfurt/ Oder, zie: Zoványi, 184. – In 1618 student te Sárospatak, zie: Hörcsik, 48 en 53. – Zoványi–Ladányi, 153, 664 en 350. – Bozzay–Ladányi, s.v.
- ³³ In deze tijd ontmoette hij ook Bernardus Schotanus, predikant te Stavoren (120v). Waarschijnlijk was de laatste op familiebezoek in Franeker.
- ³⁴ Zie over Lubbertus: Boeles, II/1, 29–34, maar vooral: Van der Woude, *Lubbertus*. – Voor de sub Lubbertus verdedigde disputaties: Postma 1985 resp. *Auditorium*, 3–11. Naast Nicolaus Mezőlaki en Caspar Korocz Szepsinus disputeerden ook Caspar Gelei [Geleji T. Gáspár] en Stephanus Sz. Caroli [Károlyi Szekeres István] onder zijn leiding. Alle vier zouden later leidinggevende ambten in de Hongaarse Gereformeerde Kerk bekleden.
- ³⁵ Per 1 juni 1624 zou Lubbertus – voor de derde maal – het rectoraat op zich nemen. De inauguratie – in de Academiekerk – werd verstoord door “moedwillich getier” van enige studenten, zie: Van Nienes, 235. Enkele Hongaarse *Peregrini* werden daarop als getuigen gehoord, onder wie Paulus A. Körösi, Petrus Óse Maksai en Paulus Puah Miskolci – Instituut “Tresoar”, Leeuwarden: *Archief Universiteit Franeker*, Inv. Nr. 136. Zie ook: Van der Woude, *Lubbertus*, 426–428. – Tijdens zijn rectoraat, dat slechts een half jaar zou duren (Lubbertus overleed begin januari 1625 “in rectoratu”), zou hij maar liefst 17 Hongaren in het *Album Studiosorum* inschrijven. – Met de “intocht” van de Hongaren begon tegelijk de “uittocht” van talloze boeken naar Hongarije en Zevenburgen, zie: Postma 2006.
- ³⁶ Lubbertus gebruikte de spreuk die hij in Corvinus’ Album schreef wel vaker, zie: Van der Woude, *Lubbertus*, 471: “Wie altijd nabij God wil zijn, moet veel bidden en lezen. Want wanneer we bidden, spreken we met God; wanneer we echter lezen, spreekt God met ons”. Lubbertus citeert hier de kerkvader Augustinus: *Sermo* 302,2 (zie: Migne, *Patrologia Latina*, Tomus XXXIX (1865), kol. 2324). Het zegt alles over zijn persoonlijk godsdienstig leven. – N.B.: Van der Woude kende het Album van Corvinus niet.

- ³⁷ In Leeuwarden ontmoette hij – op 7 resp. 8 maart 1624 – o.a. de predikanten Johannes Bogermannus (44r), Hermannus Kolde (65r) en Bernhardus Fullenius (74r). – Aan de inscriptie van Kolde is de titel van onze bijdrage ontleend.
- ³⁸ In Groningen ontmoette hij op 12 maart o.a. Ds. Bernhardus Theodorici Agnaeus (110v) en H. Schonenborch, "Illust. Provinciae Ordinibus a Secretis" (70r).
- ³⁹ Zie: 67r. – Voorheen was Scultetus (vanaf maart 1618) professor Oude Testament in Heidelberg geweest.
- ⁴⁰ Nicolaus Mezölaki hoorde bij deze groep. De vier (Tejfalvi Csiba Márton, Mezölaki Miklós, Geleji T. Gáspár en Nagyszombati Nagy Pál) werden op de 27ste augustus 1623 in het Franeker *Album Studiosorum* ingeschreven, zie: *AStF* 2050, 2051, 2052 en 2053.
- ⁴¹ Zie hier vooral: Postma 1997 resp. Postma 1998.
- ⁴² Dat Franeker naast studenten ook Hongaarse "bezoekers" gekend heeft, schreven we reeds eerder, zie: Postma 1994, 27.
- ⁴³ Het betreft hier Michael B. Szemptsinus (82r) en Joannes M. Geonczinus (72r), die hij op 22 maart resp. 2 april 1624 ontmoette. De laatste (Gönczi M. János) was student aan het *Gymnasium Illustre*, zie: Achelis–Börtzler (s.v.) en Czegle 1974, 92–93. Twee van diens professoren, Matthias Martinius en Ludovicus Crocius, schreven eveneens in Corvinus' Album, zie: 52r en 68r. – Beide "populares" lieten zich kort daarop in het Franeker *Album Studiosorum* inschrijven, zie: *AStF* 2100 en 2134. Gönczi zou daar later sub Maccovius disputeren, zie: *Auditorium*, 28/1625.1.
- ⁴⁴ Zie: Petrőczy, en ook boven: Voetnoot 7.

Gábor Pusztai

“Deli op z’n kop”

Kritiek op de kolonie in de tekeningen van László Székely¹

De Hongaarse planter László Székely werd in 1935 in Nederland bekend toen hij zijn boek *Van oerwoud tot plantage* publiceerde. Zijn vrouw, Madelon Székely-Lulofs, was al geruime tijd bezig met schrijven. Haar boeken *Rubber* (1931) en *Koelie* (1932) maakten haar beroemd bij het publiek en zij oogstte ook internationaal succes. Zij gold als een schandaalauteur, omdat haar romans veel opschudding veroorzaakten.² Zij werd aangevallen door de rechtse pers in Indië en ook door intellectuele critici, zoals Ter Braak en Du Perron. De eersten vonden dat zij in haar boeken veel te kritisch was, zelfs dat ze dingen beweerde die niet waar waren. De laatsten vonden dat zij als schrijver niet deugde.³ In de ogen van de meeste Indische tijdgenoten was zij een nestbevuiler, maar voor het nageslacht geldt zij als klokkenluider.⁴ Iemand die de misstanden in de kolonie aan de kaak stelde en ook met Multatuli werd vergeleken.⁵ Haar man, László Székely, werd ook één van de grote critici van de “Delische toestanden”. Zijn boek *Van oerwoud tot plantage* deed veel stof opwaaien en het scheelde maar weinig of de autoriteiten op Nederlands-Indië waren overgegaan tot strafrechtelijke vervolging van de Hongaarse auteur.⁶ De Indische en de Nederlandse pers vond de trouwens nuchtere en achteraf bekeken reële beschrijvingen van de Hongaarse auteur een lastercampagne tegen Deli.⁷ Székely was echter niet alleen als schrijver maar ook als tekenaar en schilder bezig. Hij tekende voor verschillende bladen in Nederlands-Indië, vooral voor het weekblad *Sumatra*, waarvan hij vaste medewerker was. Maar was hij in zijn tekeningen net zo kritisch

over de koloniale misstanden als in zijn teksten? In dit artikel probeer ik het beeld van de kolonie te tonen dat Székely in zijn tekeningen liet zien en waarmee hij “Deli op z’n kop” zette.

Van Debrecen naar Medan

Het Rooms-Katholieke Hoofdgymnasium in Debrecen maakte zoals elk jaar ook in 1906 de rapporten van de leerlingen openbaar.⁸ Dat gebeurde in een boekje dat in de plaatselijke drukkerij werd gedrukt. In het jaarverslag van de school staat een lijst over het lerarencollege en een lijst van leerlingen per klas met alle eindcijfers per vak. Bij de vijfde klas staat de leerling László Székely. Achter zijn naam staat, zoals bij elke niet-katholieke leerling, zijn religie vermeld. Bij hem is dat joods, dat met „izr.” [izraelita] wordt afgekort. Daarna komen de vakken en de cijfers. Eerst de verplichte vakken: religie 3, Hongaars 3, Duits 3, Latijn 4, Grieks,⁹ literatuur 3, tekenen 1, geschiedenis 3, geografie 3, wiskunde 4, sport 4. Daarna volgden de facultatieve vakken, waarvan Székely er maar één volgde: vrij tekenen, waarvoor hij het eindcijfer 1 kreeg. Ten slotte kwam het cijfer voor gedrag, een 2. Als men bedenkt dat de cijfers toen van 1 tot 5 werden gegeven, waarbij 1 uitstekend en 5 onvoldoende betekende, kan men snel tot de conclusie komen dat de jonge Székely geen goede leerling was. Er was maar één vak waarin hij uitblonk: tekenen. Zijn tekenleraar, Kornél Leszczynszky, moet wel erg tevreden zijn geweest over de prestatie van de toen veertienjarige Székely als hij zijn leerling een 1 gaf. Székely maakte deel uit van een kleine groep van tien leerlingen die uit de hele jaargang van 40 man tekenen als facultatief vak kozen. De andere facultatieve vakken, stenografie en zingen, trokken nog minder belangstelling. Daar zaten slechts zes leerlingen per groep. Bij de verplichte vakken haalde Székely geen goede cijfers om het zacht uit te drukken.

Acht jaar later, in mei 1914, zat Székely samen met zijn neef, István Radnai, in Medan, de hoofdstad van Deli (oostkust van Sumatra) in Nederlands-Indië. Het leek erop dat hij van alle vakken die hij op het gymnasium had geleerd, niet veel zou kunnen gebruiken. Misschien kwam het beetje Duits dat hij na vijf jaar middelmatig beheerste, hem goed van pas. Daardoor kon hij in Deli met de blanken communiceren. Waarschijnlijk had Székely zelf ook niet vermoed dat zijn tekentalent en de kennis die hij

tijdens de lessen van meneer Leszczynszky verwierf, hem in de Nederlandse kolonie beroemd zouden maken.

Ötödik osztály.

A tanuló neve és vallása, ösztöndíjas vagy ismétlő-e?	Rendes tantárgyak											Rendkívüli tantárgyak			
	Vallásán	Magyar nyelv	Német nyelv	Latin nyelv	Görög nyelv	Görög pótló		Történelem	Természettan	Mennyiségtan	Tornázás	Szabadk. rajz	Gyorsírás	Művészet	Magaviselet
						irodalom	rajz								
Balogh Sándor, ev. ref.	1	1	1	2	—	1	1	1	1	2	2	—	—	—	1
Békéssy László	2	3	3	3	—	3	3	2	1	3	3	3	1	—	2
Bognár Béla	1	2	2	2	—	1	1	2	1	2	3	—	—	—	1
Csedreki József	2	3	3	3	3	—	—	3	1	3	—	—	—	—	1
5 Csorba József	2	3	3	4	—	3	3	3	3	3	3	—	—	1	2
Debreczeni Lajos ev. ref.	1	2	2	3	2	—	—	1	1	3	3	—	—	—	2
Domokos Ferenc, ev. ref.	2	3	3	4	—	3	3	2	2	3	2	—	—	—	1
Ertler Ferenc, izr. . . .	1	2	2	3	3	—	—	1	1	2	3	—	—	—	1
Farkas Ödön	2	3	4	4	—	3	3	3	3	3	3	—	—	—	2
10 Fényes Endre, izr. . . .	1	2	2	2	2	—	—	2	3	3	2	—	1	—	2
Grünberger Jakab , izr.	1	1	1	1	1	—	—	1	1	1	3	—	—	—	1
Györe Ferenc	3	2	3	3	—	2	2	3	3	4	2	—	—	1	1
Hromkovits Viktor, ism.	3	3	3	4	4	—	—	3	3	3	2	—	—	—	2
Karászy Pál	2	3	3	3	—	3	1	2	1	3	2	1	—	—	1
15 Kemény Géza , izr. . . .	1	1	1	1	—	1	1	1	1	1	2	2	—	—	1
Kleinráth János	1	3	2	3	—	3	3	3	3	4	2	—	—	—	1
Kormány Endre ev. ref. ism.	1	3	3	4	—	3	3	3	3	4	2	—	—	2	1
Krausz Mózes izr.	1	4	2	4	3	—	—	2	2	3	3	—	—	—	2
Kurián Gyula	1	2	2	3	—	2	1	2	1	3	3	1	—	—	2
20 Lefkovits Arthur izr. . . .	1	3	2	3	—	2	3	3	2	1	3	—	—	—	2
Mező Ernő, izr.	3	3	3	3	3	—	—	3	3	3	3	—	—	—	2
Molnár Sámuel ev. ref. ism.	2	3	4	3	—	3	3	2	2	3	2	—	—	—	1
Papp András	2	3	3	4	—	3	2	3	1	3	2	2	1	—	2
Pály István	1	2	1	2	1	—	—	1	1	3	2	—	—	1	1
25 Podolszky Géza ev. ref. ism.	3	3	3	3	3	—	—	3	3	3	3	—	2	—	2
Semsey Lajos	1	1	2	1	1	—	—	1	1	2	2	—	—	1	1
Spiegel Miklós izr.	1	1	2	2	—	1	2	1	1	2	2	—	—	—	1
Spitz Henrik izr.	1	3	3	3	—	3	3	3	3	3	3	3	—	—	2
Szabó Gyula	1	1	1	1	—	1	1	1	1	1	2	—	—	—	1
30 Székely Ferenc	2	3	3	3	—	2	2	1	2	2	3	2	—	—	2
Székely László izr.	3	3	3	4	—	3	1	3	3	4	4	1	—	—	2

Schoolrapport van de toen 14 jaar oude László Székely uit 1906.

Zijn neef Radnai hield het in de tropen niet lang vol en vertrok weer naar Europa. Székely zei 18 jaar later in een interview aan de lokale krant *Debreczeni Ujság* het volgende hierover:

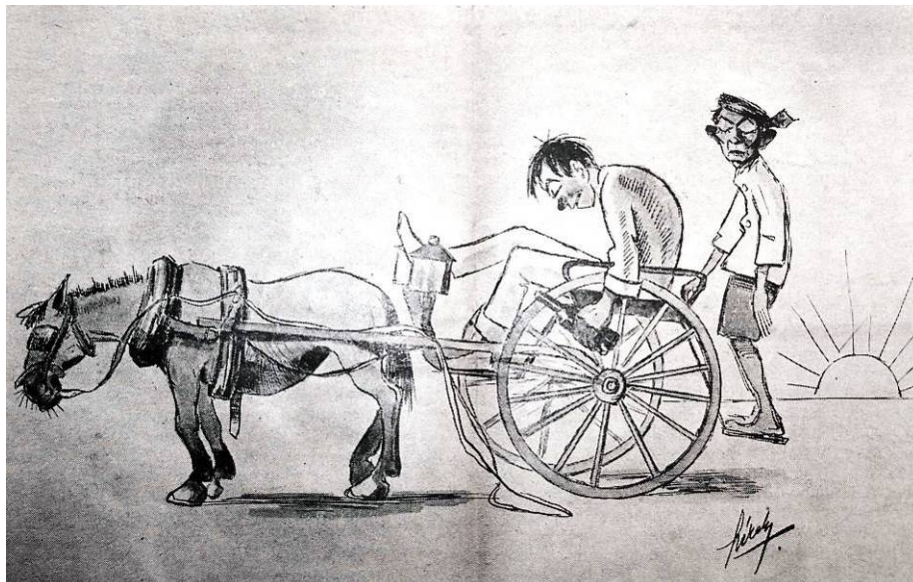
Al tijdens onze eerste dagen werden we ziek. Daarna liepen we twee weken lang doelloos rond. We kenden noch de taal, noch de plaats waar we zaten. Opeens zei mijn neef: “Het is alsof ik de militaire kapel hoor spelen op het Márgiteiland in Budapest. Ik wil naar huis...”

Het scheelde niet veel of hij was in huilen uitgebarsten. Ik antwoordde dat we op een of andere manier aan geld zouden komen en dan kon hij naar huis. Dat was makkelijker gezegd dan gedaan. Ik ging uiteindelijk naar de notaris van Medan van wie wij 11 gulden kregen.¹⁰ Dat was voldoende voor mijn neef om de reis naar huis te beginnen. Ik zal nooit het moment vergeten, wanneer ik als jong broekie van twintig daar in den vreemde het schip zag vertrekken. Toen brak het laatste contact met vrienden, familie, verleden en vaderland.¹¹

Székely kreeg na enige tijd werk als assistent op een tabaksplantage. Het sollicitatiegesprek vond voor onze begrippen onder bijzondere omstandigheden plaats, maar toen was dat in Deli heel normaal. Bij het sollicitatiegesprek speelde het tekentalent van Székely geen enkele rol, hoewel pen en papier wel belangrijk waren bij het verkrijgen van de baan. Hij herinnert zich in een interview uit 1941:

Ik zat op *hari besar*, wanneer op de plantages niet wordt gewerkt, op het terras van het hotel. Ik had geen idee waar ik werk kon vinden. Ik keek naar het verkeer van de straat, toen een jonge man aan mijn tafel ging zitten en mij in een voor mij vreemde taal aansprak. Ik zei tegen hem in het Duits dat ik hem niet begreep. Hij antwoordde eveneens in het Duits dat hij het raar vond dat ik op *hari besar* alleen aan een tafel zat. “Ik zit hier alleen omdat ik hier niemand ken. Trouwens ik heb geen reden om blij te zijn, ik zoek sinds een week werk, maar tot nu toe niets gevonden. Ik weet ook niet wie ik zou kunnen vragen.” De jonge blanke man met rood haar riep verbaasd uit: “U weet niet aan wie u het moet vragen? Maar dat is toch niet moeilijk. Hier in de hal zijn er meerdere plantage-eigenaars die altijd op zoek zijn naar nieuwe werkkra-

ten. Hebt u al met een van hen gepraat?” “Ik durf ze niet aan te spreken.” – was mijn antwoord. “Als u uw mond niet opendoet, zal u geen werk vinden.” De jonge man vroeg aan één van de obers een stuk papier. Hij legde het stuk papier voor mijn neus. “Wat moet ik hier op schrijven?” vroeg ik verbaasd. “Schrijft u maar het volgende: Geachte heer, ik wil met u spreken. Wilt u voor een moment naar de biljartzaal komen? – En nu nog tekenen.” Ik deed wat hij zei. Hij gaf het stukje papier aan de ober en zei iets in het Maleis. “Wat gaat er nu gebeuren?” vroeg ik ontzet. “Nou, de ober brengt het briefje naar de lange, dikke man die daar in de hal staat. Hij is Willem Bank, de directeur van de maatschappij bij die ik ook werk. Ze zijn altijd op zoek naar nieuwe ambtenaren. Dat is een maatschappij met Engels-Nederlands kapitaal.” “In Europa kun je niet op een schrijfblokje werk vragen van een directeur van een NV.” merkte ik op. “Wij zijn hier niet in Europa en wij doen niet veel aan etiquette.” De directeur met kaal hoofd en snor nam het briefje in ontvangst en keek onze kant op. Mijn tafelgenoot duidde aan dat het om mij ging. De directeur knikte instemmend en ging naar de biljartzaal. Ik werd gewaarschuwd dat ik niet moest schrikken wanneer de directeur ging schreeuwen. Dat was zijn gewoonte. Voor de rest was hij heel aardig. In de biljartzaal zei ik tegen de directeur dat ik op zoek was naar een baan op een plantage. “Was er echt geen andere mogelijkheid mij met deze vraag lastig te vallen?” riep hij. “Maar als we nou eenmaal hier zijn dan kunnen we de zaak regelen. Sinds wanneer zit u hier?” “Sinds acht dagen.” Hij nam me van top tot teen op en zei: “Vandaag is het de 16de, op de 20ste moet u zich melden op het kantoor van het emplacement. U krijgt 200 gulden salaris per maand, gratis woning, bediende, gratis medische verzorging. Boy, bon!” De directeur schreef enkele woorden op het briefje en zei tegen mij dat hij op die bon een maandsalaris voor mij heeft voorgesloten. Toen ik hem vroeg, waar ik het geld kan opnemen, antwoordde hij ongeduldig: “Waar u wilt. Dat is mijn zaak niet. Maar niet vergeten, op de 20ste op kantoor.”¹²

Deze tekening van László Székely is een typisch beeld uit het plantersleven. De blanke planter gaat na *hari besar* huiswaarts. In Deli waren er geen zon- en feestdagen wanneer er niet werd gewerkt, behalve de zogenaamde *hari besar*, de grote dag, twee keer per maand wanneer de koelies werden uitbetaald en de planters vrij hadden. Dit plaatje werd in *Sumatra* drie keer afgedrukt. Eerst verscheen de tekening op 28 juni 1924, op pagina 8, onder de titel: “Zoals het in Deli *wel eens* is”. De tekst onder het plaatje gaf de inhoud treffend weer: „The end of a perfect night”. De tweede keer werd het werk van de Hongaarse tekenaar op 3 juli 1926 op pagina 16 afgedrukt onder de titel: “Het uitstervende ras”. De tekst onder de tekening luidde: „De man die trouw blijft aan zijn hari-besars en vervoermiddel.” De derde keer verscheen de tekening op 22 november 1926, op pagina 18, met de kop: „Uit ons tekeningenarchief”. Onder het plaatje was de reeds bekende tekst van de eerste publicatie te lezen: „The end of a perfect night.”

De tekenaar Székely

Székely had dus werk op een plantage. Het was geen makkelijke baan. Van zonsopgang tot zonsondergang was hij bezig. Als assistent had hij de leiding over enkele honderden koelies die of het oerwoud kaptten of op de velden (op de kebon) met de tabaksplantjes bezig waren of moesten oogsten, drogen, sorteren. Maar naast zijn dagelijkse slopende werk bleef hij tekenen. Hij nam in 1915 deel met zijn tekeningen en aquarellen aan een tentoonstelling die voor kunstenaars in Noord- en Oost-Sumatra werd

georganiseerd. Het *Weekblad voor Indië* publiceerde een artikel met drie tekeningen van de jonge Hongaar met de titel: *De caricaturist Szekely*. De journalist, die zijn artikel met “R.” ondertekende, looft Székely vooral vanwege zijn “raken kijk op Deli”, maar hoe je de naam van de jonge kunstenaar moest uitspreken, wist hij absoluut niet:

Szekely (spreek uit Szekkly) is (zijn naam duidt het aan) Hongaar en geen professional. Hij werkt als tabak-assistent in het Langkatsche op de onderneming ‘Tamboenan’. Hoewel jong en kort in het land, heeft hij een raken kijk op Deli en zijn volk en weet zijn subjecten door aandikking en overdrijving (Ital.: caricare) juist te typeren, zonder in charges te vervallen, hoewel dit natuurlijk tot valsche verhoudingen en anatomische fouten leidt.¹³

In het blad werden drie prenten van de jonge Hongaarse kunstenaar opgenomen. Het zijn foto's van aquarellen. De afdrukken zijn natuurlijk zwart-wit, hoewel de originelen in kleur waren. Hierdoor mist de lezer natuurlijk veel van de oorspronkelijke indruk, maar de belangrijkste is toch te ontdekken. Deze drie plaatjes zijn typisch voor Székely's kijk op zijn omgeving. Hij schildert de wereld om hem heen en reeds op deze beelden wordt zijn latere focus al duidelijk: het plantersleven en de kritiek op de koloniale maatschappij. In het volgende houd ik me bezig met de kritische blik van de Hongaarse tekenaar op de Nederlandse kolonie.

Kritiek op de kolonie

De eerste tekening die in *Weekblad voor Indië* werd afgedrukt, heet *Het heden*. Een dikke, zelfvoldane planter zit in een riksja, zijn benen op zijn gemak gekruist en hij rookt een sigaar. Hij is het oertype van de koloniaal. Zijn witte pak, zonverbrand gezicht, toetoeptjas, tropenhelm, grote snor en dikke buik zijn de attributen die blijk geven van het feit: hij hoort tot de planters van de oude stempel. Zijn hele houding straalt de zelfbewuste heerser uit. Hij voelt zich ver boven de inheemse koelies verheven. Voor de riksja gespannen holt de pezige, magere Chinese koelie, enkel gekleed in een kort broekje en een hoedje. Hij is diegene die het rijtuig voorttrekt en tegelijkertijd is hij de absolute tegenstelling van de planter. De koelie zwoegt, hij is bijna naakt en zo mager dat men zijn ribben wel tellen kan. Zijn gezicht is gespannen en vertrokken.

Het heden. Tekening van László Székely uit 1915, verschenen in *Weekblad voor Indië*
(foto: Anneke Scholte).

Op het beeld kan men nog een Bengaalse broodbakker in de achtergrond zien. Zijn lange kleding, baard en zijn mand op het hoofd zijn typerend. Hij was blijkbaar een typisch verschijnsel in de straten van Medan anno 1915. Hij zal ook op latere tekeningen en aquarellen van Székely geregeld te zien zijn. Op deze tekening speelt hij schijnbaar geen rol. Hij lijkt met zijn alledaagse houding en bezigheid alleen maar een soort decoratie. Pas in contrast met de tweede tekening wordt zijn rol duidelijk. Het hele beeld is een metafoor van de kolonie. De riksja koelie symboliseert de inheemse bevolking. Hij doet het werk, hij houdt de kolonie in beweging (trekt de riksja voort waarop de blanke zit). Hij verricht met grote inspanning en onder zeer slechte omstandigheden zijn werk. Tegelijk verdient hij bijna niets (hij is bijna naakt en broodmager). De grote winnaar is de blanke koloniaal. Hij zit duidelijk hoger (ook op de maatschappelijke ladder) dan de koelie, heeft veel geld, status en macht (hij is van top tot teen gekleed, hij is dik, rookt een sigaar en zit maar glunderend in de riksja te niksen). Op zich is dit beeld niet zo verrassend. Het behoorde tot de alledaagse koloniale taferelen in Medan, de hoofdstad van Deli, het paradijs van de planters. *Het heden* wordt pas interessant als we het in contrast met het

andere beeld *De toekomst* zien. Hier worden de rollen verwisseld. De magere Chinees zit in de riksja te roken, het hoofd geheven, de armen gekruist, gekleed in een wit pak. Hij laat zich voorttrekken door de dikke blanke planter, die slechts een kort broekje draagt en het hoedje van de “hongkong” op heeft. Een schokkend beeld voor het toenmalige publiek. De eeuwenlang gekoesterde superieure houding van de Europeaan wordt tenietgedaan. Veel erger nog, de verachte, inferieure inheemse arbeider wordt boven de blanke verheven. De blanke, beroofd van alle machtsattributen (zoals het witte pak, de tropenhelm, sigaar) moet zelfs koeliewerk verrichten, terwijl de koelie zelf de plaats van de blanke in de riksja heeft ingenomen, met alle typerende kenmerken van de Europeaan. Niet meer de inheemse arbeider wordt uitgebuit door de blanken, maar juist omgekeerd. Een schrikbeeld voor de Europeanen van toen. Dat dit niet de normale gang van zaken is, wordt door de houding van de Bengaal uitgedrukt. De broodbakker schrikt zich te pletter van dat gezicht, zodat zijn mand van zijn hoofd valt en hij laat ook een potje vallen, dat op de grond in stukken valt. Bij de twee aquarellen horen ook jaartallen. Bij *Het heden* is 1915 vermeld, dus inderdaad het jaar, wanneer het schilderij is gemaakt. Op *De toekomst* ziet men het jaartal 2000 dat naar een wel zeer verre toekomst verwijst. Toch is hier de duidelijke maatschappijkritiek van Székely zichtbaar. Hij erkent dat de koloniale verhoudingen oneerlijk zijn en dat die ook niet eeuwig kunnen blijven duren. De uitbuiting van de inheemse bevolking zal kwaad bloed zetten en de overheersten zullen de overheersers worden. De rollen zullen worden omgedraaid. De blanken worden koelies, de koelies worden de bazen. Hoe radicaal deze aquarel van Székely was, kunnen we pas begrijpen als we het toenmalige politieke klimaat onder de loep nemen. De politieke, maatschappijkritische boodschap van deze aquarel ging ook voor de meest gematigde Nederlandse politici te ver.

Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog en ondanks de *ethische politiek* (die in 1901 met de troonrede van koningin Wilhelmina een begin nam) was dit beeld, deze gedachte ook voor de radicaalste ethicus onacceptabel. Het ging ook voor de radicale blanke denkers te ver. Ethici waren van plan de inheemse bevolking betere leefomstandigheden te bieden, vooral op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg, maar de omkering van de rollen van koloniaal en gekoloniseerde was ook voor hen ondenkbaar.

De toekomst. Tekening van László Székely uit 1915, verschenen in *Weekblad voor Indië* (foto: Anneke Scholte).

Ze wilden de kolonie zeker niet opgeven, alleen maar hervormen, rechtvaardiger maken. Als gevolg van het nieuwe koloniale beleid waren er veranderingen in de politiek in Nederlands-Indië. De hervormingen van de ethici op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg gingen de jonge, zelfbewuste Indonesiërs echter te langzaam. Voor hen was al vrij gauw de onafhankelijkheid het belangrijkste ideaal. Er werden door inheemsen politieke groeperingen en partijen opgericht, zoals *Budi Utomo* (1908) die een emancipatie-ideaal lanceerde, de *Indische Partij* (1912) die als eerste het onafhankelijkheidsideaal verwoordde, de radicale *Sarekat Islam* (1912) die in 1917 het “zondige kapitalisme” in zijn partijprogramma veroordeelde,¹⁴ de *Indisch Sociaal Democratische Vereniging* (1914) die in 1920 werd omgedoopt tot de PKI (*Indonesische Communistische Partij*) die zeer radicaal was en zich openlijk tegen de regering keerde. Van de kant van de Indische regering werden voorzichtige stappen ondernomen in richting democratisering. In 1916 werd in Batavia de Volksraad opgericht, een adviserend lichaam waar ook inheemse vertegenwoordigers een plaats kregen. De zogenaamde “November Verkla-

ring” van gouverneur generaal Van Limburg Stirum, waarin hij aankondigde de Volksraad meer bevoegdheden te geven, wekte valse hoop bij de inheemse bevolking omdat de gedane beloften door de G.G. snel werden teruggenomen.¹⁵ Ook internationaal kon men over “het ontwakken van Azië” spreken. Japan had de Europese grootmacht Rusland in een bloedige oorlog verslagen (1904-1905), de Filippijnen kregen na de Spaans-Amerikaanse oorlog (1898) van de USA een soort onafhankelijkheid, in Brits-Indië bestond al sinds 1885 het Indiase Nationale Congres dat in de Eerste Wereldoorlog meer zelfstandigheid kreeg.

Er waren dus tekenen genoeg in binnen- en buitenland zodat men het toekomstbeeld van Székely niet eens zo raar had moeten vinden. Toch gingen verreweg de meeste Europeanen ervan uit dat Nederlands-Indië ook over honderd jaar en nog veel langer zou bestaan en de koloniale maatschappij geen wezenlijke veranderingen zou vertonen in vergelijking met hun tijd, 1915 dus. Alleen de radicale inheemse politici gingen ervan uit dat een soortgelijke verandering die Székely in zijn tekening in 1915 liet zien, de toekomst kon, of zelfs moest zijn. De geschiedenis heeft ons geleerd het jaar 2000, dat Székely nog veilig in de verte leek, nog een veel te ruime schatting was. De veranderingen gingen razend snel. Reeds in 1942 kwam er een abrupt einde aan de blanke overheersing in Nederlands-Indië. Met de Japanse bezetting is een definitieve breuk gekomen in *Het heden* en opeens was *De toekomst* van Székely waar geworden. En dat beeld was überhaupt niet zo grappig als zijn aquarel.

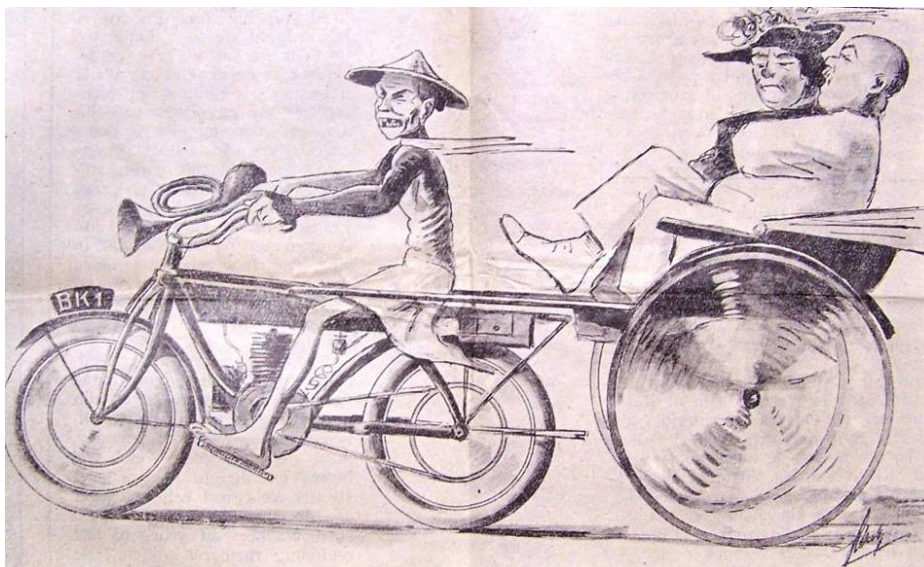
Een meer uitgewerkte versie van *De toekomst* vinden wij in het weekblad *Sumatra* afgedrukt. Székely was sinds de oprichting van dat blad in 1924 medewerker van de redactie. Als karikaturist zorgde hij voor grappige plaatjes over het plantersleven, lokaalpolitieke kwesties en de koloniale maatschappij. Op 14 juni 1924 stond op pagina 8 die tekening onder de kop: *Deli op z’n kop*. Op dit plaatje is de situatie dezelfde als in *De toekomst* uit 1915. De dikke planter trekt de riksja, slechts in een broekje gekleed, zwetend en zwoegend, terwijl de Chinees in het rijtuig een sigaar zit te roken. Het verschil tussen de twee beelden is dat de Chinees op deze tekening uit 1924 geen wit pak draagt. Daardoor verliest hij een machtsattribuut van de heersende klasse. In al zijn naaktheid en met de sigaar in zijn mond, wordt de Chinees hier meer een karikatuur dan een bedreiging. Zijn houding en sluwe blik zijn voor de lezer eerder een lachwekkend beeld dan een angstaanjagend gezicht. De redactie heeft ook een tekst onder de tekening geplaatst: “Hoe wij hier in Sumatra van een Hongkong-ritje weten te genieten. Tekening speciaal ontworpen en

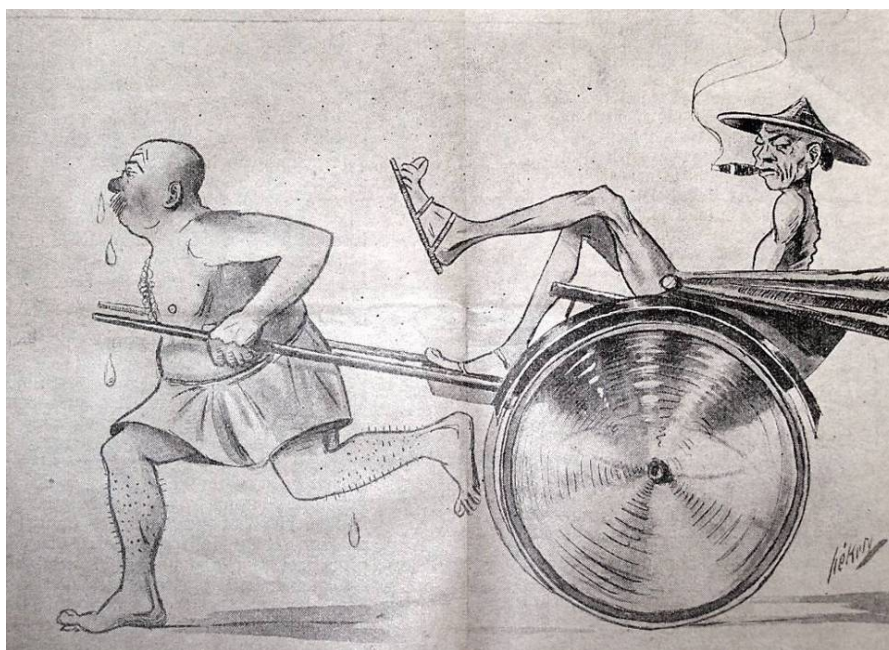
uitgevoerd om de familie in Holland een idee te geven hoe wij hier leven en hoe de werkverdeling is tussen den Hongkong-Chinees en ons Blanda's. (Of de Chinees het juiste aantal wervels heeft, hebben wij niet kunnen vaststellen.)”¹⁶

Hier staat de tekening op zich, zonder het spiegelende *Het heden*. De oorspronkelijke tekening *De toekomst* uit 1915 ontleende zijn kracht uit het contrast met het andere schilderij *Het heden*. De tekening die in *Sumatra* negen jaar later verscheen, kon niet meer van dit contrast profiteren. De ernst van de tekening wordt door de tekst verminderd. De redactie zorgde ervoor dat de lezers van de krant het beeld meer als karikatuur opvatten en niet als kritische waarschuwing, als onrustwekkend toekomstbeeld. De titel werd veranderd en de nieuwe titel geeft duidelijk aan dat het hier niet om een voorspelling gaat, maar om een omgekeerde wereld: *Deli op z'n kop*. En de tekst onder de tekening zorgt ervoor dat de lezers aan het lachen worden gebracht. Het was voor iedereen duidelijk dat de werkverdeling juist omgekeerd was. En de opmerking over het thuisfront in Nederland maakt de onwetende landratten in Holland, die nooit in Indië geweest waren en geen idee hadden van de koloniale toestanden, belachelijk. De tekst is dus dermate ironisch dat daardoor ook de tekening zijn ernstige bedoeling en zijn scherpte verliest. Székely heeft dus een kritische tekening gemaakt die de uitwerking moest zijn van zijn vroegere schilderij *De toekomst*. Maar de scherpe kritiek die uit dit schilderij uit 1915 sprak werd door het karikaturale karakter van het plaatje uit 1924 én het commentaar dat de redactie bij de tekening plaatste, gedempt.

Iets vergelijkbaars gebeurt met het schilderij *Het heden* uit 1915 wanneer dat door Székely tot een tekening wordt uitgewerkt en in het weekblad geplaatst. Deze variatie van het schilderij *Het heden* verscheen op 2 augustus 1924 in *Sumatra*, op pagina 8 onder de titel *Deli van de toekomst*. Hier kunnen we een gemotoriseerde riksja koelie zien, die niet meer met behulp van zijn eigen kracht, maar door een motorfiets het rijtuig voorttrekt. Toch beschikt de koelie over alle attributen van de riksja koelies op het schilderij *Het heden*: hij is mager, draagt alleen een broekje en een hoedje. In de riksja zitten twee Europeanen, een oude, dikke planter, kaal, met een snor, in het wit gekleed en met geheven hoofd, gekruiste benen en armen, bewust van zijn macht en status. Naast hem zit zijn vrouw: oud, dik, lelijk, met een smakeloos hoedje op en met een minachtende, zure uitdrukking op haar gezicht.

Deli van de toekomst tekening van László Székely uit 1924, verschenen in *Sumatra*.

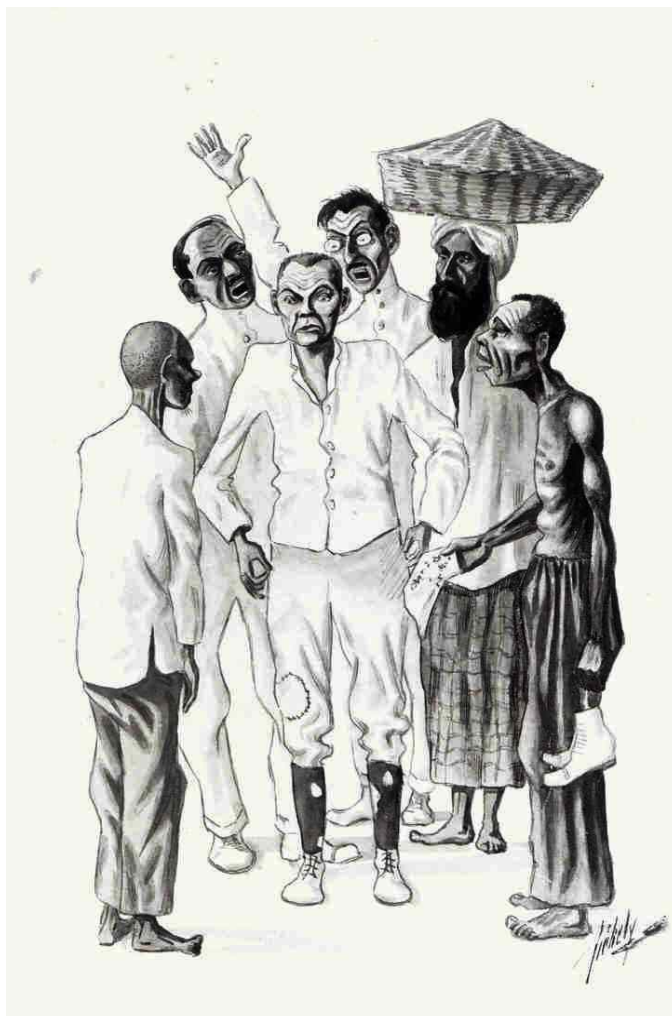

Deli op z’n kop tekening van László Székely uit 1924, verschenen in *Sumatra*.

De tekst bij de tekening luidt: “Hoe onze tekenaar zich voorstelt van het Ambacht van Hongkong-trekker een mensenwaardig bestaan te maken. (Het zweet-lapje blijft als poetslap gehandhaafd.)” Opvallend is, dat de kritische kijk van Székely, zonder het contrastbeeld met de omgekeerde rollen, verdwenen is. In *Deli van de toekomst* blijft koloniale hiërarchie van *Het heden* gehandhaafd en *Het heden* wordt als de toekomst gepresenteerd. Er is geen omkering, geen halfnaakte dikke planter die de riksja voorttrekt, geen zelfvoldane koelie in het rijtuig. De kritiek is verdwenen. Wat overblijft is een onschuldige, vermakelijke tekening waar het koloniale lezerspubliek smakelijk om kon lachen. De tekeningen *Deli van de toekomst* en *Deli op z'n kop* in hun vorm van 1924 missen dus de sterke en serieuze kritiek op de kolonie van *Het heden* en *De toekomst* uit 1915.

Ten slotte wil ik nog over een schilderij schrijven dat naar mijn weten in Indische kranten nooit gepubliceerd werd. Het gaat om een aquarel in het bezit van de KITLV in Leiden.

Het schilderij vormt geen directe kritiek op de kolonie, maar laat een scène zien die niet paste in het ideaalbeeld van de koloniale blanken. Het gaat om de verarmde Europeaan die langzaam afzakt op de maatschappelijke ladder. Dat is de eerste fase van het “verindischen”, het schrikbeeld van elke koloniaal. Het was een fenomeen dat bekend was in de kolonie, maar er werd niet graag over gesproken. Het beantwoordde niet het beeld van de superieure blanken over zichzelf. De jonge Europeaan op het schilderij van Székely kan financieel niet meer dat bieden wat bij zijn Europese status hoort. Zijn kleren zijn gescheurd en oud. Hij wordt omringd door zijn crediteurs, terwijl hij tevergeefs naar geld zoekt in zijn lege broekzakken. De vijf crediteurs om hem heen zijn twee Europeanen, een Chinees, een Bengaal en een Javaan. De twee Europeanen achter de schuldenaar zijn behoorlijk opgewonden. Ze zijn waarschijnlijk niet alleen bezorgd om het geld, maar ook om de status van de Europeaan. De afgezakte landgenoot in het midden maakt de reputatie van de blanken namelijk slechter door zijn gedrag.

Deze aquarel van László Székely heeft geen titel en werd naar mijn weten in de Nederlandse kolonie nooit in een krant afgedrukt of elders gepubliceerd. Op het einde van de 20e eeuw verscheen ze echter wel twee keer in druk: eerst in de anthologie *Witnesses to Sumatra* van Anthony Reid uit 1995 (Kuala Lumpur, Oxford University Press, Oxford, Singapore, New York), de tweede keer in het tijdschrift *Indische Letteren*, in 1997 als illustratie bij het artikel *Een 'lasterlijk geschrijf'*? Bij alle twee publicaties was een Engelse tekst onder de tekening afgedrukt: “A young European frantically searching his shabby clothes for money, surrounded by his creditors.” Deze zin is meer een uitleg dan een titel bij het schilderij. Volgens mij zou *Aan lager wal* een mogelijke titel van deze aquarel kunnen zijn. Het originele schilderij is in bezit van het KITLV [HISDOC: m 48].

Zijn kleding is niet alleen slordig, maar hij houdt zich ook niet meer aan de etiquette van de tropen: zijn jas is losgeknoopt, terwijl de twee andere Europeanen een keurig gesloten toetoeptjas dragen, zoals het toen hoorde. De wenkbrauwen fronsend en de hand heffend, helemaal in smetteloos wit gekleed schreeuwen zij tegen de arme Europeaan. De Chinees staat nederig, maar duidelijk geld eisend tegenover de jonge Europeaan, de halfnaakte Javaanse schoenmaker houdt een paar nieuwe witte schoenen in zijn linkerhand en in zijn rechterhand toont hij de bon (schuldbrief) waarop het bedrag staat dat hij moet krijgen. De Bengaalse broodbakker staat met zijn enorme mand op het hoofd en roerloos gezicht achter de jonge Europeaan. Het hele tafereel straalt de tragiek van de verarmde man uit. De aan lager wal geraakte Europeaan die het prestige van de blanke kolonisten ondergraaft. Hij zit echt aan de grond, hij kan niet eens meer aan de inheemsen zijn schuld betalen. Dat was een onderwerp waarover het liefst werd gezweven in de kolonie, maar dat Székely zelf bekend moest zijn. Toen hij met zijn neef István Radnai op 8 mei 1914 in Medan aankwam, verwachtten de twee jonge Hongaren zeer snel een vette baan te krijgen en meteen veel geld te verdienen. De werkelijkheid was ontvullend, zoals hierboven verteld. Twee weken later, op 22 mei schreef Radnai in zijn dagboek:

De uitzichten om hier een baan te vinden zijn niet bijzonder goed. We krijgen de ene afwijzing na de andere. Meestal 2 á 3 per dag. Misschien vinden we toch iets tegen 9 juni. Langer kunnen we vanwege ons gebrek aan geld niet meer wachten.¹⁷

Hij bleef tot 14 juni. Toen was het geld definitief op. Radnai kreeg van de controleur 14 gulden, waarmee hij naar Singapore vertrok en vandaar naar Hongarije kon reizen.¹⁸ Zijn neef bleef. László Székely en István Radnai hebben dus aan den lijve ondervonden wat het betekende als blanke zonder geld in de kolonie te zitten. Ook in later literair werk van Székely is de verarming van de Europeaan een belangrijk onderwerp. De hoofdfiguur in de roman *Rimboe* is zo een afgezakte Hongaar, die in een havenplaatsje in de kampong woont. De verteller, een Hongaarse zakenman, hoort van de hotelbaas over deze aan lager wal geraakte landgenoot. De eigenaar van het hotel, een Indo, zegt het volgende over de verarmde blanke in de kampong:

“Ach, die man is helemaal niet de moeite waard!” zei de Indo geringschattend en na het door mij geschrevene gevloeid te hebben, sloeg hij het gastenboek met een nadrukkelijke klap dicht. “Hij is totaal aan lager wal, meneer, er is geen mens, die met hem om wil gaan. Hij is niet iemand, waar een Europeaan mee om kán gaan.”¹⁹

De verarmde Europeaan in de tropen als schandvlek van de kolonie is dus bij Székely niet alleen een literair onderwerp, maar ook een thema wat op doek wordt uitgebeeld. Een gevoelig onderwerp dat door anderen het liefst wordt vermeden. De kritiek van Székely bestaat erin dat hij dat type aan lager wal geraakte blanke überhaupt thematiseert.

Slot

László Székely was als 21-jarige jongeman in 1914 in Medan aangekomen. In 1937 werd hij in de Indische en Nederlandse pers aangevallen omdat hij in zijn boek *Van oerwoud tot plantage* mistoestanden in Deli aan de kaak stelde. In zijn literair werk had hij zich dus ontpopt als criticus van de “Delische toestanden”. Maar hij had niet alleen een talent voor observatie en een scherp oog voor de koloniale misstanden, hij dacht ook vooruit. Dat deed hij echter als jonge schilder en niet als schrijver. Hij zag de consequenties van de koloniale politiek voor de kolonisten en de gevolgen van het koloniaal beleid voor de inheemsen. Hij zag en voorspelde als 22-jarige schilder het einde van koloniale maatschappij. Wij kunnen dus vaststellen dat László Székely in zijn jonge jaren als tekenaar en schilder kritischer was dan als schrijver. Als schrijver heeft hij de misstanden in Deli wel aan de kaak gesteld, waarvoor hij bijna veroordeeld werd, maar als schrijver heeft hij geen expliciete kritiek op het kolonialisme geformuleerd. Als jonge beeldende kunstenaar ging hij veel verder. Hij heeft in zijn tekeningen niet alleen de situatie van zijn eigen tijd vastgelegd, maar ook de toekomst gesuggereerd. Zijn uitdrukkelijke waarschuwing ten opzichte van de koloniale verhoudingen heeft hij in zijn aquarellen zeer vroeg, al na een verblijf van één jaar in Nederlands-Indië uitgebeeld. Negen jaar later maakt hij nog kritische tekeningen, die eigenlijk variaties zijn van zijn schilderijen uit 1915, maar daar wordt een andere toon gezet. Het is ten dele te danken aan Székely zelf, die uit zijn tekeningen karikaturen maakt. De serieuze bedoelingen uit 1915 zijn daardoor verdwenen, omdat de tekeningen elementen bevatten die de kij-

ker eerder aan het lachen brengen dan aan het denken zetten. Dat de tekeningen in Sumatra niet meer zo kritisch worden gepresenteerd, is ook aan de redactie te danken, die teksten onder de plaatjes zet die de overgebleven scherpe kantjes van de tekeningen afhaalt. Van de serieuze maatschappijkritiek uit 1915 blijft dus 9 jaar later weinig over. De Hongaarse tekenaar is in 1924 veel milder, of liever voorzichtiger, geworden in zijn kritiek.

De kritische blik was echter een essentiële karaktertrek van Székely. Hij kon niet anders, hij moest gewoon kritiek leveren. Een schandaal was daarom ook onvermijdelijk, het was voorspelbaar dat het vroeg of laat komen zou. Hoe voorzichtig hij ook was, 13 jaar later, in 1937 kon hij een schandaal vanwege zijn koloniale kritiek toch niet uit de weg gaan. Weliswaar was het niet wegens zijn tekeningen maar wegens zijn literair werk.

Bibliografie

Primair

- Radnai, I.: Dagboek. In: *Acta Neerlandica: Met vreemde ogen*, 3/2004. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 137-165.
Székely, László: *Rimboe*. Amsterdam: Het Wereldvenster, 1949.

Secundair

- Gera, Judit: (Anti-)Koloniale leesstrategieën in Toet Nja Din (1948). In: *Acta Neerlandica: Madelon Lulofs*, 5/2007. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
Goor, J. van: *De Nederlandse koloniën*. Den Haag: SDU, 1994.
NN: Fehérek paradicsoma Szumatra szigetén. In: *Esti Kurir*, 30 augustus 1941, 9.
NN: Húsz évi távollét után hazajött Sumatra szigetéről egy debreceni mérnök. In: *Debreczeni Ujság*, 14 augustus (zondag) 1932, 9.
Okker, Frank: *Tumult*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2008.
Praamstra, Olf: Ontworteld. In: *Acta Neerlandica: Madelon Lulofs*, 5/2007, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 89-111.
Pusztai, Gábor–Praamstra, Olf: Een 'lasterlijk geschrijf'? In: *Indische Letteren*, Jg. 12, No. 3 (september 1997), 98-125.
Pusztai, Gábor: Rágalomhadjárat vagy kordokumentum? In: *Könyv és Könyvtár*, 26/2004 Debrecen, 267-281.

Pusztai, Gábor: *Inleiding. Acta Neerlandica: Madelon Lulofs, 5/2007*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 9-25.
 R.: De caricaturist Szekely. In: *Weekblad voor Indië*, jrg. 12, Nr. 1 (18 april 1915), 7-8.

Noten

- ¹ Bij deze wil ik mijn dank uitspreken aan Anneke Scholte en aan Gerard Ter-morshuizen. Zonder hun vriendelijke hulp was deze publicatie in deze vorm niet mogelijk geweest.
- ² Pusztai, Gábor: *Inleiding*. In: *Acta Neerlandica: Madelon Lulofs, 5/2007*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 17.
- ³ Okker, Frank: *Tumult*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2008, 133, zie ook Praamstra, Olf: Ontworteld. In: *Acta Neerlandica: Madelon Lulofs, 5/2007*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 90.
- ⁴ Gera, Judit: (Anti-)Koloniale leesstrategiën in Toet Nja Din (1948). In: *Acta Neerlandica: Madelon Lulofs, 5/2007*, Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 168.
- ⁵ Okker, Frank: *Tumult*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas, 2008, 133.
- ⁶ Pusztai, Gábor–Praamstra, Olf: Een 'lasterlijk geschrijf'? In: *Indische Letteren*, Jg. 12, No. 3 (september 1997), 103.
- ⁷ Pusztai, Gábor: Rágalomhadjárat vagy kordokumentum? In: *Könyv és Könyvtár*, 26/2004 Debrecen, 267-281, zie ook: Pusztai, Gábor–Praamstra, Olf: Een 'lasterlijk geschrijf'? In: *Indische Letteren*, Jg. 12, No. 3 (september 1997), 103.
- ⁸ A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Főgimnázium értesítője az 1905-1906. tanévről. Közzéteszi Dr. Jászai Rezső igazgató. Debreceni Ujság nyomdája. 1906.
- ⁹ Je kon Grieks afgeven, als je in de plaats hiervan literatuur en tekenen deed. Voor Székely was dat geen vraag, hij heeft in de plaats van het zeer moeilijke Grieks literatuur gedaan, waarin hij een middelmatige leerling bleek en tekenen, waarin hij juist uitblonk.
- ¹⁰ Hij kreeg volgens het dagboek van Radnai niet 11 gulden van de notaris, maar 14 gulden van de controleur. Zie hiervoor: Radnai: Dagboek. In: *Acta Neerlandica: Met vreemde ogen*, 3/2004. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 148.
- ¹¹ Húsz évi távollét után hazajött Sumatra szigetéről egy debreceni mérnök. In: *Debreceni Ujság*, 14 augustus (zondag) 1932, 9. (vertaald door Gábor Pusztai)
- ¹² Fehérek paradicsoma Szumatra szigetén. In: *Esti Kurir*, 30 augustus 1941. 9. (vertaald door Gábor Pusztai)
- ¹³ R.: De caricaturist Szekely. In: *Weekblad voor Indië*, jrg. 12, Nr. 1 (18 april 1915), 7-8. Met dank aan Anneke Scholte.
- ¹⁴ Goor, J. van: *De Nederlandse koloniën*. Den Haag: SDU, 1994, 281.
- ¹⁵ Idem, 285.
- ¹⁶ Deli op z'n kop. In: *Sumatra*, 14 juni 1924, 8.
- ¹⁷ Radnai: Dagboek. In: *Acta Neerlandica: Met vreemde ogen*, 3/2004. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 145.

- ¹⁸ Radnai: Dagboek. In: *Acta Neerlandica: Met vreemde ogen*, 3/2004. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 148.
- ¹⁹ Székely, László: *Rimboe*. Amsterdam: Het Wereldvenster, 1949, 9.

Kees Teszelszky

**Hongaren, Bataven en Saksen.
De rol van Hongaren en Hongarije in
de ontwikkeling van een vroegmoderne
nationale identiteit in de Nederlanden***

Nederlanders en Hongaren hebben op het eerste gezicht weinig gemeenschappelijke wortels, en evenmin kunnen ze bogen op een gezamenlijke geschiedenis of een verwante taal. De banden tussen de inwoners van Hongarije en de Nederlanden in het verleden werden veeleer bepaald door politieke, economische en culturele factoren. Toch werd er in de Middeleeuwen en de Vroegmoderne periode toch heel anders gedacht over die banden. In deze studie wil ik door middel van een paar voorbeelden laten zien hoe de (vermeende) band tussen de inwoners van de Lage Landen bij de zee en het koninkrijk Hongarije in bepaalde mythes gedurende de Middeleeuwen en de Vroegmoderne periode tot uitdrukking kwam, wat de achtergrond was van deze mythes en hoe we het ontstaan ervan kunnen verklaren.

---

* A kutatást az OTKA NK 81948 számú pályázata támogatta.

De Bataafse mythe

Ergens rond 1515 legde de Hollandse humanist Cornelius Aurelius de laatste hand aan zijn kroniek, die later de geschiedenis in zou gaan als de “Divisiekroniek”. Volgens de studie van Fred van Lieburg was dit een memorabel moment in de Hongaars-Nederlandse betrekkingen: voor het eerst verscheen er een Hongaar in een Hollandse kroniek.¹ Aurelius gaf de Hongaren een prominente plek in de geschiedenis van Holland, Zeeland en Friesland door diens creatie van de zogeheten “Bataafse mythe”. En wat voor een plaats: in de ogen van Aurelius was Hongarije het oorspronkelijke vaderland van de Hollanders en was de stamvader van het Hollandse volk een Hongaar, die hij de naam Battus gaf.² In de woorden van Aurelius: “De prince Battus oft Battavus / comende uit Scythen oft daer omtrent uit Pannonien ofte Hongeryen als vorseyt is / vanden welcke dit lant Batavia genoemt is.”³ De dappere Battus was de mythische leider van het volk der Batavieren, die het gebied hadden veroverd, wat in latere tijden “Holland” zou gaan heten.

Het ontstaan van de Bataafse mythe in die tijd was zeker geen toeval. Aan het begin van de zestiende eeuw, toen het Humanisme in opkomst was in de Nederlanden en elders in Europa, begonnen humanistische historici aan een zoektocht naar de oeroude wortels van hun land, volk of familie. Over het algemeen werden de al aanwezige en zichtbare resten van de klassieke beschaving door de humanisten als bouwstenen gebruikt voor de constructie van een glorieus en rijk verleden. Indien dit niet voldoende was, dan kon de minder fantasievolle auteur volstaan met een verwijzing naar het verdwenen Troje. Maar waarom koos de Hollandse Aurelius nu juist voor Hongarije, resp. een Hongaar?

De Lage Landen maakten op het moment van schrijven van de kroniek deel uit van de Habsburgse Nederlanden en waren bovendien omringd door andere rijken met net zo’n eervol verleden als dat van Hongarije. Toch was het waarschijnlijk verstandiger voor een auteur als Aurelius om de wortels van zijn volk wat verder van huis te zoeken. Zo kon worden voorkomen dat het werk van de humanist onbedoeld steun verleende aan ongewenste claims van buurvorsten of legitimiteit verschaft aan ongebreidelde machtsuitbreiding van de eigen Habsburgse heerser. Bovendien was Hongarije geen onbekend land voor sommige inwoners van het toenmalige Nederland. Al in 1259 reisden de kooplieden uit Maastricht naar Hongarije en vandaar zelfs nog verder.⁴

HUNGAAR, nevens de Berggraverijen.

Hungarus, in: Jacob van Royen naar Richard Verstegen, *Antiquitates Belgicae, of Nederlandsche oudheden*, eerst verschenen bij J. van Royen, Amsterdam 1700. Nummer 192. Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit

Nog belangrijker is het ongemeen positieve beeld van de Hongaarse vorsten en hun koninkrijk in de middeleeuwse epische literatuur van de Nederlanden en elders.⁵ Het koninkrijk Hongarije was de bakermat van dappere en vrome vorsten (koning Floris van Hongherien in *Beerte* en *Floris*), “seer vrome ridders” (*De vier Heemskinderen*, *Meluzine*) en het stamland van de excellente paarden (*Gaver*). Net als de onwaarschijnlijke inhoud van de Bataafse mythe hadden deze epische verhalen over de dappere en vrome Hongaarse koningen en ridders natuurlijk weinig te maken met de Europese werkelijkheid van de vijftiende en zestiende eeuw. Toch droegen dergelijke populaire vertellingen bij tot de positieve beeldvorming over het koninkrijk Hongarije en zijn vorsten. Een onbeduidend samenraapsel van Friezen, Franken en Saksen woonachtig in de modderige delta van de Lage Landen kon dankzij het schrijfwerk van Aurelius bogen op een glorieus verleden door de verwijzing naar de band met een machtig christelijk en enigszins exotisch koninkrijk in het midden van Europa.⁶

De kroniek van Aurelius en diens mythe werden na het moment van publicatie in 1517 onmiddellijk een succes bij de intellectuelen in de Lage Landen. Op grond van de verspreiding en de receptie ervan kunnen we stellen dat het verschijnen van dit werk als een belangrijke stap in de ontwikkeling van een vroegmoderne identiteit in de Nederlanden in de loop van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw kan worden beschouwd.⁷ Het populaire werk circuleerde in meerdere handschriften en het beleefde verschillende drukken.⁸ Het werd zelfs in het begin van de zeventiende eeuw in het Frans vertaald en bewerkt om de gevluchte Hugenoten kennis te laten maken met het Hollandse verleden.⁹ Pas in de editie van 1620, die was bedoeld als lesboek voor gebruik in de Latijnse school om de leerlingen kennis van het eigen verleden bij te brengen, werden de verwijzingen naar de Hongaarse wortels uit de tekst geschrapt. Deze ingreep had geen politieke achtergrond, maar was het gevolg van het voortschrijdend inzicht in de humanistische geschiedeniswetenschap.¹⁰ Toch heeft de Bataafse oorsprongsmythe meer dan honderd jaar stand gehouden en de kans gehad om zich vast te zetten in de hoofden en harten van de inwoners. Ook na 1620 komen we deze mythe nog tegen in een rijmbewerking van de kroniek, waarbij de auteur opnieuw verwijst naar de Hongaarse wortels van Battus.¹¹

Hongaren door de ogen van een Nederlandse kunstenaar in de tijd van de Bocskai-opstand. Tekening van Roeland Savery (1576-1639).
British Museum, AN223665001 en AN00223647.

De Bocskai-opstand (1604-1606)

De opstand van prins István Bocskai tegen het Habsburgse gezag (1604-1606) in Hongarije en Transsylvanië was een belangrijk keerpunt in de Hongaars-Nederlandse betrekkingen. Al vanaf 1568 was in de Nederlanden een vergelijkbare opstand aan de gang. In Oost-Europa was het de eerste keer dat de onderdanen van een Habsburgse koning zich verzetten tegen diens autoriteit. Natuurlijk trok de rebellie van een gekozen calvinistische vorst tegen een autoritaire katholieke Habsburgse heerser al snel de aandacht in de Lage Landen. De overeenkomst tussen de beide opstanden in de Habsburgse gebieden bleef niet onopgemerkt: volgens de Nederlandse geschiedschrijver Everard van Reyd werd het Hongaarse volk net zo onderdrukt door de Habsburgse vorst als de inwoners van de Nederlanden.¹² Van Reyd gebruikte hier deze parallel als een argument tegen de vredesonderhandelingen met de Spanjaarden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in februari 1606 een diplomatiek overleg plaatsvond tussen een gezant van de Hongaarse vorst (nl. Johannes Bocatius) en een Nederlandse gezant (Pieter van Brederode/Brederodius), dat we als de eerste Hongaars-Nederlandse diplomatieke ontmoeting kunnen beschouwen.¹³ De Staten-Generaal kregen uitgebreide informatie van Van Brederode uit Heidelberg en Jacob Hoefnagel uit Praag over het verloop van de opstand, de politieke achtergrond.¹⁴ Ook konden de rest van de inwoners van de Nederlanden de gebeurtenissen in het Hongaarse koninkrijk en het prinsdom Transsylvanië lezen in vlugschriften en nieuwsberichten.¹⁵

Ook na het einde van de Bocskai-opstand in 1606 nam de belangstelling in de Nederlanden voor de toen actuele gebeurtenissen in Hongarije en Transsylvanië enorm toe. Deze opleving is vrijwel geheel te danken aan het werk van de in Antwerpen geboren geschiedschrijver Emanuel van Meteren (1535-1612), een neef van de bekende cartograaf Abraham Ortelius.¹⁶ Van Meteren studeerde theologie, maar werd op aandringen van diens vader koopman en vestigde zich in Londen, alwaar hij tevens consul werd van de aldaar aanwezige Hollandse kooplieden. Zijn zaken werden geen succes, omdat hij het koopmanschap verwaarloosde ten gunste van zijn ware passie: het schrijven van een omvangrijke geschiedenis van de opstand in de Nederlanden. Zijn boek werd een van de belangrijkste vroegmoderne beschrijvingen van de stichting van de Republiek en kan worden beschouwd als het invloedrijkste vroegmoderne geschiedwerk over de Nederlandse opstand tegen het Habsburgse gezag.¹⁷

Van Meteren was geen professioneel historicus zoals de kroniekschrijvers in de Nederlanden, maar een geschoold theoloog. Wellicht is dat de reden dat hij geen droge opsomming van gebeurtenissen en wetenswaardigheden gaf over het verloop van de opstand in de Nederlanden, maar een hele andere methode volgde. De calvinist Van Meteren beschreef het ontstaan van de Republiek vanuit het oogpunt van de Goddelijke Voorzienigheid, door allerlei vergelijkbare actuele gebeurtenissen elders in Europa bij zijn beschrijving van die in de Nederlanden te betrekken. Zijn werk heeft het karakter van een serie analogieën, waardoor hij de Nederlandse geschiedenis in een kosmisch verband kon plaatsen.¹⁸ De auteur kon zo aantonen dat de opstand een onvermijdelijk deel van het plan van God met de mensheid was en dat de stichting van de Republiek der Nederlanden de uitkomst was van Gods Wil. Met deze zienswijze verschaftte hij aan de Nederlandse opstandelingen een solide rechtvaardiging van hun opstand tegen het katholieke Habsburgse gezag.

De Spaanse Habsburgers was er natuurlijk alles aan gelegen om de opstand in de Nederlanden af te schilderen als een onwettige opstand tegen het legitieme gezag van de vorst of als een burgeroorlog die het gevolg was van de ongehoorzaamheid van de inwoners van de Lage Landen. Van Meteren wist echter in zijn beschrijving de gebeurtenissen in de Nederlanden te koppelen aan de belangrijkste ontwikkelingen in het zestiende-eeuwse Europa: de Reformatie, het protestantse verzet tegen de macht van de katholieke kerk en de wereldomspannende oorlog tegen de tirannie van de Habsburgers.¹⁹ In zijn eigen woorden: “Nederlant [is] een theatre van ’s werelts bloedige tragediën geworden.”²⁰ Van Meteren reduceert de wereldgeschiedenis tot een voortdurende strijd tussen goed en kwaad, waarbij Nederland het middelpunt van de geschiedenis is geworden. Aan de ene kant staat God, het Nederlandse volk en de protestantse wereld, daar tegenover plaatst hij de Paus en de katholieke kerk, de dynastie van de Habsburgers en het Spaanse volk.

Al met al is het niet verwonderlijk dat het Hongaarse volk, Hongarije en Transsylvanië, een prominente plek in het historische betoog van Van Meteren krijgen. Al in de eerste Duitse editie van 1593 krijgt de strijd van de Hongaren tegen de Turken en de Nederlandse inbreng daarbij al de warme aandacht van de auteur.²¹ Ook maakt Van Meteren een onderscheid tussen Hongarije en Transsylvanië vanuit geografisch en politiek opzicht. In de tweede editie van 1608, nu in de Nederlandse taal, die onder een gefingeerde stadsnaam in Amsterdam werd uitgebracht, besteedde Van Meteren uitgebreid aandacht aan de opstand van Bocskai.²²

Emanuel van Meteren: Historien der Nederlanden.... titelblad.
Groningen, Bibliotheek der Rijksuniversiteit

Het hoofdstuk over Bocskai begint met het volgende Bijbelcitaat: *No-biscum Deus, quis contra nos?* (Zo God met ons is, wie zal tegen ons zijn? Romeinen 8:31).²³ Door de verwijzing naar de Goddelijke Voorzienigheid is Van Meteren in staat om de geschiedenis van de opstand in de Nederlanden te verbinden met het lot van Hongarije. De opstand in de Nederlanden en die in het Hongaarse koninkrijk zijn in de ogen van Van Meteren als analoog te beschouwen, omdat beide gebeurtenissen deel zijn van Gods plan met de mensheid.²⁴

Van Meteren beschrijft tot in detail het verloop van de opstand in Hongarije en de rol van de belangrijkste hoofdrolspelers: Bocskai en István Illésházy.²⁵ Hij noemt Bocskai de vader des vaderlands en geeft de inhoud van een propagandatekst van Bocskai weer, waarin de Hongaren de beweegredenen voor hun opstand uiteenzetten.²⁶ Tevens beschrijft hij de kroning van Bocskai met de Turkse kroon. Op grond van de specifieke beschrijving van de kroon (De kroon van koning Vladislaus, die door de Turken te Boeda was gevonden), kunnen we stellen dat Van Meteren niet de bekende beschrijving van Bocatus over deze gebeurtenis heeft gelezen, maar dat hij de inhoud moet hebben gekend van een diplomatiek ambtsbericht uit Venetië.²⁷ Van Meteren citeert zelfs uit het testament van Bocskai, dat pas in december 1606 tot stand is gekomen en in zeer beperkte kring in handschriftelijke vorm circuleerde.²⁸ In de ogen van Van Meteren draaide de opstand in Hongarije om de vrijheid van godsdienst.²⁹ Zijn buitengewoon gedetailleerde beschrijving van de opstand in Hongarije in een werk dat nog vóór 1608 in Londen tot stand kwam is een opmerkelijk vroeg voorbeeld van de receptie in West-Europa van de propaganda van het hof van Bocskai.³⁰ Want hoe is het mogelijk dat Van Meteren al zo snel, binnen een jaar na de opstand in Hongarije, beschikte over dergelijke informatie?

De kennis van Van Meteren is te begrijpen als we hem beschouwen als een vroegmoderne informatiemakelaar in Londen.³¹ Van Meteren kreeg uit alle hoeken van de wereld informatie en gaf deze in bewerkte vorm weer door via zijn werk. Zijn intieme vriend, de predikant Simon Ruytinck, schreef in een biografie van Van Meteren dat deze een enthousiast verzamelaar was van alle informatie die relevant leek voor zijn onderzoek.³² Hij vroeg en kreeg vlugschriften, nieuwsberichten en brieven met informatie van goed ingevoerde personen over actuele gebeurtenissen in de Nederlanden en elders. Ook sprak hij met gezanten, politici, kooplieden en reizigers die toevallig of met opzet zijn pad in de wereldstad Londen kruisten. Van Meteren, als schrijver en diplomaat, had aldus een

functie die vergelijkbaar was met die van Jacques Bongarsius, de gezant van de Fransen in Zwitserland, met die van Pieter van Brederode, de gezant van de Republiek in Heidelberg, of met die van Johannes Bocatius, de gezant van Bocskai.³³ Zij fungeerden als sleutelfiguren in een informatienetwerk van protestantse politici, diplomaten en schrijvers, dat geheel Europa omspande. Zij beschouwden zichzelf als belangrijke spelers in een wereldwijde oorlog tegen de katholieke dominantie, waarbij informatie het belangrijkste wapen was in de strijd. In feite was dit netwerk een voortzetting van de aloude *Respublica Literaria* ofwel de Republiek der Letteren, de aloude gemeenschap van humanisten, maar nu met een duidelijk herkenbaar ideologisch doel en politiek ideaal: een einde maken aan de macht van de katholieken in Europa.

Ook in het werk van Van Meteren duikt een mythe op die de vermeende gemeenschappelijke afstamming van de Hongaren en de Nederlanders als basis heeft. Van Meteren neemt echter niet de bekende Bataafse mythe van Aurelius over, maar bedenkt een volstrekt nieuw concept. Dit idee benadrukt de lotsverbondenheid tussen beide volkeren en legitimeert de politieke boodschap van de auteur. Volgens Van Meteren zijn de inwoners van Kassa, het huidige Košice in Slowakije, het eerst in opstand gekomen tegen het Habsburgse gezag. Deze burgers zijn volgens hem Saksen. Volgens Van Meteren zijn deze Saksische burgers oorspronkelijk afkomstig uit de Saksische gebieden in de Nederlanden en zijn ze enkele eeuwen geleden vertrokken naar Hongarije.³⁴ Hij onderbouwt deze theorie door te beweren dat deze Saksen nog immer Nederlands spreken. Dit is voor hem het bewijs dat de opstandige inwoners van Hongarije in werkelijkheid Nederlanders zijn. Van Meteren draait als het ware de inhoud van de mythe van Aurelius om: niet de inwoners van Nederland zijn afkomstig uit Hongarije, maar sommige inwoners van Hongarije stammen van Nederlanders af.

Afstammingsmythes en vroegmodern nationaal bewustzijn

De afstammingsmythe van Van Meteren past in het vroegmoderne nationale bewustzijn zoals dat in de Nederlanden van zijn tijd tot ontwikkeling was gekomen. In verschillende Nederlandse politieke geschriften is een *topos* te vinden dat lijkt op dat in het werk van Van Meteren. De inhoud van dit *topos* luidde dat de Indianen, die streken tegen de Spanjaarden in West-Indië, in werkelijkheid van Nederlandse afkomst waren.³⁵ De auteurs van andere geschriften probeerden aan te tonen dat ook de inwo-

Portret van Emanuel van Meteren (1535-1612)
in Historien der Nederlanden...

ners van het huidige Indonesië van Nederlandse afkomst waren.³⁶ De strijd van de Nederlanders tegen de Spanjaarden in hun koloniën werd zo voorgesteld als een bevrijdingsoorlog van het eigen volk. Ook het lijden van de verschillende volkeren onder het juk van tirannen werd in deze ideologie betrokken. Volgens een ander *topos* hebben de Nederlanders nog erger geleden onder de Spanjaarden dan andere volkeren onder de Turken.³⁷

Door deze beschrijving van de vermeende gemeenschappelijke etnische wortels en de presentatie van historische analogieën proberen auteurs als Van Meteren de lotsverbondenheid tussen de verschillende volkeren te benadrukken. Deze lotsverbondenheid moet de soevereiniteit van het Nederlandse volk in de Nederlanden en de nieuwe overzeese gebiedsdelen legitimeren. Ook benadrukten zij de door God toebedeelde rol van de Nederlanden in de wereldgeschiedenis ten opzichte van die van andere volkeren. Het lijden van de Nederlanders onder het Spaanse juk en dat van andere volkeren onder de Spaanse (of andere) tirannie werd voorgesteld als een onderdeel van het kosmisch plan van God. Van Meterens schets van de inwoners van Hongarije als Nederlandse strijders voor de vrijheid van godsdienst had ten doel om het aanzien van de jonge Republiek in de wereld te vergroten en de Nederlandse opstand tegen de Habsburgse heerser te legitimeren.

Het beeld van Hongarije en Transsylvanië kreeg via het werk van Van Meteren een ongekennde verspreiding in Europa. Tot nu toe is dit feit echter volstrekt onbekend gebleven, ook al omdat geen enkele auteur het beeld van Hongarije en Transsylvanië in dit werk heeft opgemerkt. Tevens is aan de receptie van dit boek tot nu toe weinig aandacht besteed, ook omdat Van Meteren als historicus enigszins in de vergetelheid is geraakt.

Een prachtig voorbeeld van de receptie van het beeld van Hongarije en Transsylvanië via het werk van Van Meteren is het zgn. "Album van Kittensteyn", de oudst bewaard gebleven collectie historiestreken ter wereld.³⁸ Het album werd in 1613 samengesteld door Willem Luytzen van Kittensteyn, een burger uit Delft. Hij verzamelde ongeveer 570 streken, nieuwsberichten en aantekeningen in een album, waarbij hij de chronologie en de inhoud van het werk van Van Meteren als leidraad nam.³⁹ Deze verzameling is daarom te beschouwen als een aanvulling of uitbreiding van het geschiedenisboek van Van Meteren ten bate van het private genoegen van een ontwikkelde burger.

Een Hongaars paar door de ogen van een Nederlandse kunstenaar.
Christijn van de Passe (1594-1670)

Het Album van Kittensteyn bevat ongeveer 21 folia waarvan de afbeelding of het opschrift een direct verband heeft met Hongarije of Transsylvanië. (Het is mogelijk dat er oorspronkelijk nog meer zijn geweest, omdat er 80 bladen uit het album verdwenen zijn.) Elke bladzijde is voorzien van een citaat, aantekening of paginanummer dat verwijst naar Van Meteren. Zestien van de 21 folia bestaan uit kaarten van Hongarije of van beroemde veldslagen die zijn uitgevochten op Hongaars grondgebied, een deel is vervaardigd in Duitsland.⁴⁰ Elke kaart is met zorg ingekleurd. Het is waarschijnlijk dat de oorspronkelijke eigenaar dit zelf heeft gedaan, daar dit een populair tijdverdrijf was voor rijke burgers. Buiten deze kaarten bevat het album nog twee tekeningen van Andreas Teuffel en Miklós Zrínyi en een prent van Suleiman I.⁴¹ Ook bevindt zich in de verzameling een handgeschreven beschrijving van de overdracht van de Turkse kroon aan prins Bocskai in 1605, hetgeen een uittreksel is van het werk van Van Meteren, helaas zonder afbeelding.⁴² Het laatste item betreft een vlugschrift over de kroning van Mátyás II als koning van Hongarije en Bohemen.⁴³

Het Album van Kittensteyn is slechts één voorbeeld van de receptie van het werk van Van Meteren. Het is niet goed voor te stellen hoe groot de invloed van dit werk moet zijn geweest. Het boek is tot aan het einde van de 18de eeuw meer dan twintig keer herdrukt, en vertaald in het Latijn, Engels, Frans en Duits.⁴⁴ Alleen al tot 1621 beleefde dit werk elf drukken in Nederland. Zonder overdrijving kunnen we stellen dat Van Meterens levenswerk het meest verspreide geschiedenisboek bij de Nederlanders was: alleen de Bijbel en de moralistische werken van Jacob Cats kwamen meer voor in de Hollandse huishoudens.⁴⁵

Nog belangrijker dan de verspreiding onder de burgerlijke huishoudens in de Nederlanden is het feit dat het werk werd gebruikt door politici, informatiemakelaars, historici, journalisten, predikanten en geïnteresseerde lezers als een soort van handboek over het heden en verleden van Hongarije en Zevenburgen, ook al handelde het niet alleen over de Hongaren. Het boek van Van Meteren werd frequenter geciteerd door vroegmoderne Nederlandse auteurs die schrijven over de geschiedenis Hongarije of Zevenburgen, dan het zo beroemde geschiedwerk van Antonio Bonfini, de hofhistoricus van koning Matthias Corvinus van Hongarije, dat in 1568 voor het eerst verscheen.⁴⁶ Het is daarom heel goed mogelijk dat mede dankzij de invloed van het werk van Van Meteren de bevolking van de Republiek zo welwillend stond ten opzichte van de Hongaarse studenten

die aan het begin van de zeventiende eeuw naar de Nederlanden trokken om daar hun studies af te ronden.

Noten

- ¹ Fred van Lieburg: Hungary and the Batavian Myth. In: *Acta Ethnographica Hungarica*, 49 (1-2) 2004, 151-160.
- ² Cornelius Aurelius: *Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant...* Leiden 1517. fol. vii. Zie voor de uitgebreide literatuur de studie van Van Lieburg.
- ³ Cornelius Aurelius: *Die cronycke...* fol. vii.
- ⁴ Akte van bevestiging door Koenraad van Hochstaden, aartsbisschop van Keulen, van het voorrecht dat de burgers van Maastricht, onder meer volgens het getuigenis van de cantor van het kapittel van Onze Lieve Vrouw, vanouds hebben bezeten om bij hun handelsreizen naar Hongarije en andere oostelijke gebieden ongehinderd door Keulen te mogen passeren. Kapittel van Onze Lieve Vrouw te Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, 14.B001, 87. Zie ook: Gerard Panhuysen: *Studiën over Maastricht*. Groningen, 1933, p. 147-149. Over de latere economische betrekkingen tussen de Nederlanden en Hongarije, zie: László Pószán: Németalföldi-magyar gazdasági kapcsolatok a középkorban. In: *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Red. Gábor Pusztai, Réka Bozzay. Debrecenm 2010, p. 13-23.
- ⁵ Willem Kuiper – Hella Hendriks – Sasja Koetsier: *Repertorium van eigennamen in Middel-nederlandse literaire teksten*. Amsterdam 1993-2011. <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/remlt/H.pdf> (28 april 2012.)
- ⁶ Hierbij moet worden vermeld dat bijvoorbeeld de adellijke familie van Arkel (Arckel) ook hun wortels in het koninkrijk Hongarije zochten, zoals blijkt uit hun adelskroniek, die in verschillende handschriften is overgeleverd. Zie: A. Janse: Hollandse Adelskronieken. In: *The Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Red. G. Dunphy. Leiden–Boston, 2010, p. 811-812. Deze adelskroniek is in de volgende handschriften bewaard gebleven: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Manuscript 6045-6054, Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Manuscript II 1055, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Manuscript 131 G 31, Detmold, Nordrhein-Westfälisches Staatsarchiv, Manuscript L 3 Holland no 429, Utrecht, Universiteitsbibliotheek, Manuscript 771, Utrecht, Utrechts Archief, Manuscript, p. 293.
- ⁷ Karin Tilmans: *Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Hagiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus*. Hilversum, 1988; Simon Schama: *Embarrassment of Riches: an interpretation of Dutch culture in the Seventeenth Century*. New York, 1987, p. 72.
- ⁸ Karin Tilmans: *Aurelius en de Divisiekroniek*, p. 180-182.
- ⁹ Jean Francios Petit: *Grande Chronique ancienne et moderne de Hollande, Zelande, West-Frise, Utrecht, Frise, Overijssel et Groeningen, jusques à la fin de l'an 1600*. Recueil tant des histoires desdites Provinces, que de divers autres Auteurs. Dordrecht 1601.
- ¹⁰ Idem.

- ¹¹ Caspar Wachtendorp: *De oude Hollandsche Geschiedenissen ofte korte Hollandtsche rym-kronyck...* Amsterdam, 1645. Batthus komt uit Hongarije: “Daer van Panonien werdt Ongary geheten.” C1v.-D1r.
- ¹² Everard van Reyd: Trouhertighe vermaninghe aen het vereenichde Nederlandt, om niet te luysteren na eenige ghestroyde ende versierde vreed-articulen, nu onlangs wtghegaen ende int gheschrifte van hant tot hant wtghecopyeert, en naderhandt door eenvoudicheyt inden druck ghebracht. 1605. B2v.
- ¹³ Kees Teszelszky: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás.* Pannonhalma, 2009, p. 106-107; Idem: Magyar missió, Európai politika. Bocaius János diplomáciai tevékenységei. In: Ildikó Horn – Nóra G. Etényi (szerk.): *Színlelés és propaganda a kora újkori magyar politikában.* p. 143-165; Idem: Üzenet az utazótáskából. Kora újkori diplomáciai kapcsolatok Németalföld és Magyarország között a Bocskai-felkelés alatt. In: Ildikó Horn – Nóra G. Etényi (szerk.): *Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban.* Budapest, 2008, p. 127-147.
- ¹⁴ “[...] d'andere seijnde ick H.M.E. door mijn Broeders met noch seeckere stucken van Importantie die de hongarsche beroerten betreffen, de welcken mij meede eerst op hunden ter handen gecommen sijn, twijfeld niet oft dit alles sal H.M.E. door mijnen voornoombden Broeder, die ick den dach twee oft drie tot dien eijnde opgehouden hebbe, getrouwelijck behandigt werden.” Brief van Pieter Brederode aan de Staten-Generaal, Frankfurt 9 april 1605. Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6016. Andere berichten van Van Brederode over Hongarije zijn te vinden in: Nationaal Archief, Den Haag, Staten-Generaal, nummer toegang 1.01.02, inventarisnummer 6035 (1604-1605), Nationaal Archief, Den Haag, Landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, nummer toegang 3.01.14, inventarisnummer 2530.
- ¹⁵ S.N., Warachtlich verhael vande oorloghen ende gheschiedenissen zoo in Polen als in Hungarijen ende te Venegien in Italien... alles over gheschreven uut Norenberch den 15 augusti na den nieuwen stijl. Rotterdam 1606. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Knuttel 1340.
- ¹⁶ E.O.G. Haitsma Mulier – G.A.C. van der Lem (red.): *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800.* Den Haag, 1990, p. 284-286; Leendert Brummel: *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje: Hugo Blotius (1534-1608). Emanuel van Meteren (1535-1612).* Den Haag, 1972; Wouter Verduyn: *Emanuel van Meteren: bijdrage tot de kennis van zijn leven, zijn tijd en het ontstaan van zijn geschiedwerk.* Den Haag, 1926. Over de drukgeschiedenis van het werk van Van Meteren en de illustraties in dit boek, zie: Irene Schrier: *'Boeckvercooper ende Construcker'. De Delftse boek- en prentuitgever Nicolaes de Clerck (1599-1623) als pleidooi voor de toenadering van Boekhistorie en Kunsthistorie.* Scriptie ter afsluiting van de Master Boekwetenschap en Handschriftenkunde. Universiteit van Amsterdam, 2010.
- ¹⁷ Leendert Brummel: *Twee ballingen*, p. 171.
- ¹⁸ Benjamin Schmidt: *The Dutch Imagination and the New World, 1570-1670.* Cambridge, 2001, p. 337-339.
- ¹⁹ Benjamin Schmidt: *Innocence Abroad*, p. 338.

- ²⁰ Van Meteren: “Voor-reden aenden Leser” 3r.
- ²¹ Van Meteren, p. 80.
- ²² Emanuel van Meteren: Commentarien ofte Memorien van-den Nederlandtschen staet, handel, oorloghen ende geschiedenissen van onsen tyden, etc.: Mede vervattende eenige haerder ghebueren handelinghen. / Beschreven door Emanvel van Meteren. Ende by hem voor de tweede ende leste reyse over-sien, verbeterd en de vermeerderd. Oock soo verre ghebrocht totten af-standt van wapenen ende vrede, in 't jaer 1608. [Amsterdam] 1608, p. 101-102.
- ²³ Van Meteren, p. 100.
- ²⁴ Zie: Balázs Trencsényi: Patriotism and elect nationhood in early modern Hungarian political discourse. In: Balázs Trencsényi – Zászkaliczky Márton (red.): *Whose Love of which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden–Boston, 2010, p. 499-500.
- ²⁵ Van Meteren, 100r-v, 149r.
- ²⁶ S.N.: Quaerelae, excusationes cum protestatione Regni Hungariae praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano. In: *Magyar országgyűlési emlékek*. Red. Károlyi Árpád. Boedapest, 1899, XI. 169-184. Waarschijnlijk baseerde Van Meteren zich op de Engelse editie: S.N.: A declaration of the lordes and states of the realme of Hungarie contayning the reasons which mooued them in forcible manner to oppose themselues against the violence and oppression vsed and practised vpon the inhabitants of the foresaid cuntry by the emperours subiects. Translated out of French. London, 1605.
- ²⁷ De beschrijving van Bocatius: Johannes Bocatius: Relatio vel epistolica commemoratio conuentus inter sereniss[imum] Hungariae Transylvaniaeque principem Bochkay et inter Machumetum Vezerium habiti in campo Rakos ex adverso ripae Danubii et Budensis civitatis die 11. Novembris in festo nimirum D[ivi] Martini anno 1605. Ad amicum ἀδελφου. Authore Bocatio poeta. Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs Wien, Ungarische Akten, Fasc. 149/C fol. 3-18. Het ambtsbericht uit Venetië: Magyar országgyűlési emlékek. Red. Károlyi Árpád. p. 147.
- ²⁸ *TESTAMENTARIA DISPOSITIO / Serenissimi Principis et domini, domini STEPHANI Dei gratia Hungariae Transsylvaniaeque Principis et Siculorum Comitis, Coram R.do D'no Petro Alvinczj, et Gener. Paulo Eoruendij Consiliario et Thesaurario, ac Simone Pechio intimo Secretario facta*. Haus-, Hof- und Staatsarchiv des Österreichischen Staatsarchivs Wien, Ungarn, Fasc. 151 Konv. A. 1606.X-XII, fol. 45r.-110v.; Magyar Országos Levéltár, P. 287 Forgách család. Series 1. 34. cs. Fasc. T. 34, fol. 24-31. Tot nu toe is het me niet gelukt om een exemplaar in een West-Europese bibliotheek of archief te traceren.
- ²⁹ Van Meteren, 101r-v.
- ³⁰ Kees Teszelszky: *Az ismeretlen korona. Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Pannonhalma, 2009, p. 106-107. Zie ook: Kees Teszelszky – Zászkaliczky Márton: “Többet lehetnék hasznára, mint néhány ezer katona”. *Hír, információ és politikai propaganda a Bocskai felkelés kapcsán az európai információhálózatokban (1604-1606)* (handschrift).
- ³¹ Over de rol van vroegmoderne informatiemakelaars, zie: Brinda Charry – Gitanjali Shahani (eds.): *Emissaries in Early Modern Literature and Culture. Mediation,*

- Transmission, Traffic, 1550-1700*. Farnham–Burlington, 2009, p. 95-129; Marika Keblusek – H. Cools – B. Noldus (eds.): *Your Humble Servant: Agents in Early Modern Europe*. Hilversum, 2006; Marika Keblusek: Cultural and political brokerage in seventeenth-century England: the case of Balthazar Gerbier. In: J. Roding – E.J. Sluijter – B. Westerweel (eds.): *Dutch and Flemish artists in Britain 1550-1800*. Leiden, 2003, p. 73-81; Craig E. Harline: *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic*. Dordrecht, 1987.
- ³² Simon Ruytinck: Het leven en sterven van den Eerwaerdigen, vromen en Vermaerden Emanuel van Meteren... In: Emanuel van Meteren: *Historien der Nederlanden en haar naburen oorlogen tot het jaar 1612*. Amsterdam, 1612. 3v.-4r. Zie ook: Leendert Brummel, p. 148.
- ³³ Over de rol van Bongarsius binnen dit netwerk, zie: Ruth Köndorfer-Fries: *Diplomatie und Gelehrtenrepublik: die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612)*. Tübingen, 2009.
- ³⁴ Van Meteren, p. 101.
- ³⁵ Benjamin Schmidt: *Innocence Abroad*, p. 359-360.
- ³⁶ Merle C. Ricklefs: *Yogyakarta under Sultan Mangkubumi*. London, 1974, p. 11-13.
- ³⁷ Zie de prent: Anonymus: *De troon van de paapse tyrannie*, ca. 1569. Rijksmuseum, Amsterdam; Daniel R. Horst: *De opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse Opstand 1566-1584*. Zutphen, 2003, p. 87.
- ³⁸ Willem Luytisz van Kittensteyn: *Spieghel ofte afbeeldinghe der Nederlandsche Geschiedenissen*. Delft (1613) (album). Collectie Atlas van Stolk, Rotterdam, 50442. Waarschijnlijk zijn er vroeger veel meer van dergelijke collecties geweest, maar de meeste alba zijn in later tijd uit elkaar gehaald en de inhoud is verspreid of verloren gegaan. Vergelijkbare, nog bestaande collecties: Atlas Beudeker, British Library en Atlas van der Hagen, Koninklijke Bibliotheek Den Haag.
- ³⁹ J.C. Nix: De Atlas Van Stolk. Een verzameling historieprenten over de vaderlandse geschiedenis. In: *Ons erfdeel*, 1996/39, p. 233.
- ⁴⁰ Matthias Zündt: Ain voarhaftige beschreibung des khünigreichs Hungern. die vier-nemsten Stetten und Vestungen mit sampt der Belagerten Orten, Ouch der Christlich, und Thurcke Herzug angezaijgt. Nürnberg, 1566. In: Willem Luytisz van Kittensteyn: *Spieghel ofte afbeeldinghe der Nederlandsche Geschiedenissen*. Atlas van Stolk, Rotterdam, 50442, fol. 53, Győr, fol. 54, Gyula, fol. 59, Szigetvár, fol. 59, NOVA ET RECENS EMENDATA TOTIUS REGNI UNGARIAE [...] fol. 359, Komárom, fol. 360, Esztergom, fol. 367, Tata, fol. 400, Győr fol. 401, Kanisza fol. 427, 428, 429, 431, Székesfehérvár, fol. 448, 449.
- ⁴¹ “Andreas Baron Duijvel is van keijzers wegghen ghecommitteert naer den grooten Turck met het present van 200 dusent gul[den] also den vrede tussen den keijser ende den Turck was beslooten an^o 1606 Metr. 28. fol.149” idem, 50442 - 523, “gran Nicolaus vanserin, hout him klouck int beleigh van sijghet wort entlick door Türckx ghewelt over kracht al waer hij nae een klouck ghevecht doot blijft.” Idem, 50442 - 58, “Soliman Den groten Turc een dapper krijchsman sterff voor Sijget 2 daghen eer het Den Turck T’veroverden sijn doot wert sekreet ghehouden om te behoeden eenighe beroerte. Metr. 2. fol. 38.” Atlas van Stolk, Rotterdam, 50442 - 58.

- ⁴² “Stephanus Bochkay tot bescherming der privilegie ende vryheyt der consciencie heeft hem opgeworpen tegen den keyser intituleerde hem Prince van Transsilvania heere van Opperhongerens Grave van Ziceleren etc, Ende heeft met den Turck gehandelt, die hem toesondt de goude croone gecomen van Vladislau Coning van hongeren tot Buda van den Turck gevonden Eyndelyck vrede gemaect met den keyser als oock met den Turck is daer over met gerustheyt gestorven Anno 1606. Metre, XXVI, fol C,I, ende XXVIII, fol. 149”. Willem Luytzen van Kittensteijn: *Spieghel ofte afbeeldinghe der Nederlandtsche Geschiedenissen*. Atlas van Stolk, Rotterdam, 50442 - 503.
- ⁴³ “Eigentliche Contrafactur aller unterschiedlichen Acten wie Ihre kön: M.tt in hungarn, den 23. Marz A° 1611 zum König in Böhmen gekront worden.” Atlas van Stolk, Rotterdam, 50442 - 528.
- ⁴⁴ Zie het overzicht in de Nederlandse Short Title Catalogue en www.VD17.de.
- ⁴⁵ Leendert Brummel, p. 171.
- ⁴⁶ Antonio Bonfini: *Rerum Ungaricarum decades*. Basel, 1568.

Zsuzsa Tóth

De receptie van Nederlandse literatuur in het tijdschrift *Nyugat* (1908-1941)

Introductie

De betrekkingen tussen twee landen kunnen op verschillende manieren geanalyseerd worden: er kan onderzoek gedaan worden naar onder andere de historische, politieke, economische en culturele contacten. Om de culturele contacten aan het licht te brengen, kan men de receptie van de literatuur van het ene land in het andere land bestuderen. In dit geval gaat het om de rol van de Nederlandse literatuur in Hongarije in de eerste helft van de 20ste eeuw.

Ik zal de receptie van de Nederlandse literatuur in *Nyugat*, één van de meest invloedrijke Hongaarse literaire tijdschriften, analyseren. In mijn onderzoek naar de kritieken die over Nederlandse auteurs verschenen, zal ik uitleggen hoe hun receptie in het Hongarije van die tijd was. Door dit onderzoek kan men de ontmoeting van het Nederlandse en Hongaarse culturele leven in de periode tussen 1908 en 1941 op de voet volgen.

Om dit onderzoek in een bepaalde context te kunnen plaatsen, is het onvermijdelijk de literaire gebeurtenissen van deze periode van beide landen te schetsen. Daarom moet niet alleen de rol van *Nyugat* in Hongarije bepaald worden, er moet ook aandacht besteed worden aan de voornaamste gebeurtenissen in de Nederlandse literatuur in deze periode. Op deze manier kunnen de literaire processen in de twee landen vergeleken worden. Een ander belangrijk aspect van dit onderwerp is het belang

NYUGAT

1908

ELSŐ ÉVFOLYAM

I. KÖTET (1—15 SZÁM)

FŐSZERKESZTŐ: ÍGNOTUS

SZERKESZTŐK: FENYŐ MIKSA ÉS OSVÁT ERNŐ

"JÓKAI" KÖNYVNYOMDAI MŰINTÉZET
(BERGER ÉS SCHIMEK), BUDAPEST VII,
THÖKÖLY-UT 28. SZ. (GARRAI-BAZÁR).

De titelpagina van het eerste nummer van *Nyugat*

van de Nederlandse literatuur in *Nyugat* in vergelijking met andere buitenlandse literaturen.

Buitenlandse literatuur in *Nyugat*

Begin 20ste eeuw zijn er verschillende stromingen opgedoken in het Hongaarse culturele leven. De belangrijkste was het symbolisme, maar ook het naturalisme, de Jugendstil en sommige avant-gardistische stromingen kunnen hiertoe gerekend worden.¹ De Hongaarse auteurs die rond het eerste decennium van de 20ste eeuw begonnen te schrijven – degenen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de oprichting van *Nyugat* – werden ook door het realisme van de vorige eeuw beïnvloed.²

Nyugat, als het belangrijkste literaire tijdschrift van de periode, was het forum van nieuwe buitenlandse stromingen waarin er ook recensies over buitenlandse literaire werken zijn verschenen. Maar *Nyugat* hield zich afzijdig van de stromingen van de avant-garde en hield zich grotendeels bezig met het symbolisme, het impressionisme en het naturalisme.

In het nummer 1925/16-17. verscheen er een artikel dat het nieuwe programma van *Nyugat* proclameerde: het doel van de redacteurs was het tijdschrift interessant te maken voor een breder publiek door belangstelling te tonen voor nieuwe thema's. Volgens de redacteurs was de tijd gekomen om niet alleen de creativiteit, maar ook de kritische geest van de Hongaarse auteurs te doen herleven in *Nyugat*.³

Uit het artikel dat dit programma formuleerde, blijkt dat de redactie ook de buitenlandse literaturen wilde behandelen. Het tijdschrift wilde een "nauw en levendig contact"⁴ opbouwen met de westerse cultuur en wilde het werk van de schrijvers en kunstenaars met een "strikte en onbevooroordeelde kritische instelling beschouwen".⁵ Daarom was hun doel om literaire kritieken te schrijven ook over buitenlandse schrijvers en waar het mogelijk was ook hun in het Hongaars vertaalde werken te publiceren, daardoor het publiek te informeren over de belangrijkste gebeurtenissen van het buitenlandse culturele leven. Het tijdschrift formuleerde dit programma ook in zijn titel:⁶ het doel was om de Hongaarse literatuur te verheffen tot het niveau van de westerse literaturen.

De redacteurs dachten ook dat de Hongaarse literatuur zich met de grootste Europese literaturen kan en moet meten. Wat het publiek onder "de grootste Europese literaturen" heeft verstaan in de tijd van *Nyugat*,

kan op de voet worden gevolgd als we de artikels in verband met buitenlandse literaturen bekijken.

Voorals Frankrijk blijkt voor *Nyugat* “het westen” te betekenen.⁷ Het Hongaarse publiek kreeg een veelzijdiger en genuanceerder beeld van het Franse proza dan van welke andere literatuur dan ook.⁸ Binnen de Franse literatuur waren de symbolisten Charles Baudelaire en Paul Verlaine de bekendste en meest vertaalde auteurs.⁹ Wat de kritieken over de Franse schrijvers betreft, zijn Anatole France, Henri Bernstein en Jules Romains de meest besproken schrijvers geweest.¹⁰

In de vroege jaargangen van *Nyugat* kwam de Duitstalige literatuur echter het vaakst voor.¹¹ Uit de regelmatige Duitse citaten blijkt dat de medewerkers van het tijdschrift veronderstelden dat de lezers deze taal beheersten.¹² Binnen de Duitse literatuur waren Johann Wolfgang von Goethe en Rainer Maria Rilke de meest vertaalde auteurs; zij werden vooral met hun gedichten vertegenwoordigd.¹³ De Duitse literatuur speelde ook in andere opzichten een belangrijke rol: zij fungeerde als een soort “bemiddelende” literatuur. Deze ‘bemiddeling’ was dubbel: ten eerste leerden Hongaarse lezers werken in andere talen kennen via Duitse vertalingen, ten tweede werden deze werken vergeleken met werken van de toen meest invloedrijke Duitse literatuur.¹⁴ Het directe en indirecte effect van de Duitstalige literatuur en cultuur is later afgenomen in het tijdschrift.¹⁵

Men kan spreken over een misverstand onder de redacteurs van *Nyugat* wat de Noord-Amerikaanse literatuur betreft.¹⁶ Zo heeft bijvoorbeeld, zoals Szegedy-Maszák stelt, Aladár Schöpflin Mark Twain de eerste Amerikaanse schrijver genoemd in 1910 en beweerde hij dat bijvoorbeeld Poe en Longfellow geen Amerikaanse auteurs waren. Eén jaar later stelde Mihály Babits dat Poe een Engelse dichter was.¹⁷ Als we bekijken wat voor werken van de Amerikaanse literatuur in het tijdschrift werden gepubliceerd, vinden wij slechts drie auteurs: Edgar Allen Poe, Walt Whitman en Eugene O’Neill.¹⁸ Hiernaast verschenen er talrijke boekbesprekingen over Amerikaanse literatuur.¹⁹ *Nyugat* heeft ook Engelse werken gepubliceerd, en natuurlijk vinden wij literaire kritieken over Engelse schrijvers, voornamelijk over William Shakespeare en George Bernard Shaw.²⁰

Op basis van het repertoire van *Nyugat* kunnen wij zien dat de Scandinavische literaturen in het algemeen goed vertegenwoordigd waren in het tijdschrift.²¹ Tijdens het 34-jarige bestaan van het tijdschrift verschenen ongeveer dertig kritieken over Deense literatuur. De Noorse literatuur bleek ook heel populair te zijn, vooral door Henrik Ibsen, over wie zelfs

dertig artikels werden geschreven. Binnen de Zweedse literatuur kwam August Strindberg het vaakst voor, met zestien artikels. De populariteit van bepaalde Scandinavische schrijvers in *Nyugat* – hoewel de Scandinavische literatuur geen “grote” literatuur was zoals de Franse of de Duitse – heeft waarschijnlijk te maken met hun internationale bekendheid.

De belangstelling voor de “grote” literaturen in *Nyugat* betekende dat het tijdschrift minder aandacht heeft besteed aan de literatuur van Oost-Europa en de kleinere West-Europese landen zoals Nederland of België.

De receptie van de Nederlandse literatuur in Hongarije

In de eerste helft van de 20ste eeuw betekende de uitdrukking “wereldliteratuur” de verzameling van werken die in de “grote” talen werden geschreven. Wat van de Nederlandstalige literatuur in Hongarije bekend werd, was daar vaak doorheen een Duitse filter gekomen.²²

Slechts een handvol Nederlandse auteurs was in Hongarije bekend geworden. Een van hen was Multatuli: van de *Max Havelaar* zelf verschenen er vier vertalingen in de 20ste eeuw.²³

Louis Couperus was ook een bekend figuur in Hongarije: vijf vertalingen verschenen er van zijn werken.²⁴ Couperus’ naam verschijnt ook in *Nyugat*, in een artikel van zijn vertaler, Ignotus.²⁵ Uit zijn artikel blijkt dat Couperus bekend was in Hongarije maar het is opvallend dat hij als een vertegenwoordiger van de “Germaanse” literatuur werd beschouwd.²⁶ Het is niet duidelijk wat Ignotus onder “Germaanse” literatuur verstond: waarschijnlijk betekende deze term voor hem literatuur die in een Germaanse taal werd geschreven.

Wat de Hongaarse vertalingen van de werken van Nederlandse auteurs betreft, waren het eind van de jaren dertig en het begin van de jaren veertig de productiefste periodes tussen 1900 en 1945. In deze periode kwamen er van Jo van Ammers-Küller negen boeken uit.²⁷ Overigens is Jo van Ammers-Küller, samen met Herman Heijermans, de meest vertaalde Nederlandse auteur op Hongaars taalgebied.²⁸ De werken van Madelon Székely-Lulofs waren ook vrij bekend in Hongarije: in de jaren dertig en veertig verschenen er vijf boeken van haar.²⁹

Als wij dus op zoek gaan naar Nederlandse schrijvers in *Nyugat*, vinden we alleen maar de volgende auteurs: Herman Heijermans, Madelon Székely-Lulofs, Jo van Ammers-Küller en Louis Couperus. Wat Heijermans en Székely-Lulofs betreft, werden er boekbesprekingen gepubli-

ceerd en een vertaling van een fragment uit Van Ammers-Küllers roman *De appel en Eva*.³⁰ De naam van Couperus werd alleen maar vermeld door Ignotus in zijn artikel “Mlle. Beulemans.”³¹

Herman Heijermans in Hongarije

Uit het aantal opvoeringen van zijn toneelstukken in Boedapest blijkt dat de toneelschrijver Heijermans nogal bekend was in de eerste helft van de 20ste eeuw in Hongarije. Dus we zouden kunnen zeggen dat er een algemeen beeld of een algemene indruk bestond over de schrijver. In verband met het algemene beeld is het een belangrijke kwestie welke stukken van Heijermans bekend of onbekend waren in Hongarije. Andrea Rádai vermeldt dat de toneelstukken *Op hoop van zegen*, *Ghetto*, *Ora et labora*, *De Meid*, *Feest* en *Het zevende gebod* werden opgevoerd. Daarnaast zijn er voorstellingen van *Schakels* bekend en vertalingen van *Ahasverus* en *In de Jonge Jan*.³²

In zijn artikel over Heijermans heeft de recensent Sándor Szerdahelyi ook de titel van het stuk *Het Pantser* vermeld, waarover hij schrijft dat het een “uitgesproken antimilitaristisch” werk is en dat het weinig literaire waarde heeft.³³ Dus er waren talrijke toneelstukken van Heijermans bekend in Hongarije, maar ik zal in detail alleen over degene schrijven die ook in *Nyugat* vermeld werden: *Op hoop van zegen* en *De Meid*.

Herman Heijermans in Nyugat

In *Nyugat* werden drie artikels gepubliceerd die over Herman Heijermans gaan. Er verscheen een artikel ter gelegenheid van de dood van Heijermans dat eigenlijk een overzicht is van zijn oeuvre.³⁴ Zoals Sándor Szerdahelyi in dit artikel schrijft, werd Heijermans’ naam in Europa samen met Ibsen en Hauptmann vermeld. Volgens hem was Heijermans degene die “de mensheid van de geestelijke stagnatie van het einde van de laatste eeuw bevrijdde”.³⁵ Ondanks het feit dat “Heijermans de Nederlandse toneelliteratuur heeft gecreëerd”,³⁶ werd hij – aldus Szerdahelyi – niet gewaardeerd.³⁷ Daarvan geeft Szerdahelyi de schuld aan de maatschappij, en hij vindt dat Heijermans “vreemd en vijandelijk [is] geworden voor de burgerlijke wereldopvatting”.³⁸ Hij denkt dat Heijermans “meestal krachteloos en niet overtuigend”³⁹ is en dat er in zijn werken “rouw” heerst.

Het is interessant dat net als Menno Ter Braak,⁴⁰ ook Szerdahelyi benadrukt dat Heijermans “tot de massa heeft gesproken”⁴¹ en met zijn stukken de mensen iets wilde aanleren. Volgens Szerdahelyi is het Heijermans’ verdienste dat hij ontdekt heeft dat “de analytische methode van het naturalisme een soort wetenschappelijke demonstratie is; het meest effectieve middel om de nog steeds primitieve menigte radicaal te vernieuwen”.⁴² Heijermans heeft dus het naturalisme als pedagogisch middel gebruikt. Szerdahelyi noemt Heijermans verwant aan Multatuli; en deze verwantschap is niet op de vergelijkbare literaire vormen gebaseerd, maar op het feit dat beide schrijvers voor de rechtvaardigheid vochten.⁴³

Szerdahelyi geeft een kort overzicht over Heijermans’ leven en vermeldt zijn romans en toneelstukken, onder andere *Diamandstad*, *Dora Kremer*, *Ghetto* en *Het zevende gebod*. Hij schrijft ook over de *Falklandjes*: hij verwijst naar deze reeks cursiefjes als “schetsen vooral over het kleinburgerlijke leven van Joden, meestal met een satirisch tintje”.⁴⁴ Szerdahelyi schrijft over Heijermans’ belang in de Nederlandse arbeidersbeweging en over zijn socialistische tijdschrift *De Jonge Gids*, waarin naast Heijermans ook een aantal andere auteurs publiceerden.

Over Heijermans’ toneelstukken schrijft Szerdahelyi dat ze “verontrustend zijn als de met sombere wolken bedekte hemel”.⁴⁵ Zijn toneelstukken laten ons niet vluchten naar gekleurde dromen, naar de wereld van “bijgeloof”. In zijn werken probeert Heijermans “de nieuwe mens” en “de nieuwe moraal” te tonen.

Over Heijermans’ *Op hoop van zegen* schrijft Szerdahelyi dat “in deze tragedie er nauwelijks iets gebeurt”, maar hij erkent dat het stuk ontroerend is en noemt het Heijermans’ “meest uitstekende drama”. Hij analyseert de loopbaan van Heijermans in de context van de maatschappelijke omstandigheden van zijn tijd. Heijermans wordt in Szerdahelyis artikel beschouwd als een schrijver wiens “tragedie is dat hij de rol van zijn tijd volledig vervulde”.⁴⁶

Omdat naturalisme vaak met socialisme werd geassocieerd, gaat Szerdahelyi verder, heeft deze literaire stroming na een tijd zijn actualiteit verloren. Volgens Szerdahelyi begint Heijermans al in de eerste helft van de 20ste eeuw in de vergetelheid te raken. Desondanks concludeert Szerdahelyi dat het werk van Heijermans ongetwijfeld aanwezig moet zijn in de cultuurgeschiedenis van de “menselijke bevrijding”.⁴⁷

Op hoop van zegen in Nyugat

Er werd een artikel over Heijermans' *Op hoop van zegen* (A Remény) gepubliceerd in *Nyugat* na de voorstelling van Nemzeti Színház op 11 juni 1909.⁴⁸ De recensie van Menyhért Lengyel is nogal ongunstig: hij kritiseert het toneelstuk wegens de "smakeloosheid" ervan en hij beschuldigt Heijermans van effectbejag. Lengyel voegt eraan toe dat de betekenis van dit stuk niet meer begrijpelijk is en dat het thema niet meer actueel is. Lengyel heeft alleen maar goeds over voor de prestatie van de acteurs. Andere recensenten, bijvoorbeeld Sándor Szerdahelyi, schreven dat hoewel de thematiek niet meer actueel is, het stuk nog steeds ontroerend is.⁴⁹

De Meid in Nyugat

Er verscheen in 1912 een artikel in *Nyugat* over Herman Heijermans' toneelstuk *De Meid* (A Mari) geschreven door Frigyes Karinthy.⁵⁰ Het artikel werd geschreven nadat het toneelstuk opgevoerd werd door Új Színház.⁵¹ Karinthy schrijft: "er kan onmiddellijk vastgesteld worden dat *De Meid* dramaturgisch gezien niet van hoog niveau is".⁵² Volgens hem "vindt Heijermans het thema interessant genoeg zodat hier op zich effect kan worden bereikt".⁵³

Volgens Karinthy toont het stuk de kenmerken van een drama niet en hij prijst alleen maar het thema: hij vindt het origineel, suggestief en "gelukkig gekozen".⁵⁴ "Er is misschien ook een boodschap te vinden in dit stuk" – gaat hij verder – "misschien voor de socialisten".⁵⁵ Hij vindt de figuur van Mari (Annemie in het originele stuk) het best, maar vooral door de volgens hem geniale vertolking van actrice Etel Judik, die de rol van Annemie speelde. Karinthy concludeert dat *Mari* slechts een acteeropdracht is en verder niets. Volgens hem speelde Etel Judik een grotere rol in het scheppen van Mari dan Heijermans zelf.⁵⁶

Madelon Székely-Lulofs in Nyugat

Székely-Lulofs' romans over Indië hebben veel lezers gevonden en zijn in de meeste belangrijke talen beschikbaar. Bijna alle boeken van Székely-Lulofs werden vertaald, haar debuutroman *Rubber* zelfs in meer dan tien talen, en die is bovendien in 1934 door de auteur bewerkt voor toneel en verfilmd. *Rubber* maakte Székely-Lulofs bekend in Nederland en ver daarbuiten en het is haar populairste roman gebleven. Eigenlijk was ze

“acht jaar na haar debuut met de roman *Rubber* [...] de bekendste Nederlandse auteur van haar tijd – in binnen- en buitenland.”⁵⁷

Madelon Székely-Lulofs is de enige van de in dit artikel vermelde Nederlandse auteurs die een echt contact met Hongarije en de Hongaarse literatuur had. Zij vertaalde met haar man onder andere uit het Hongaars in het Nederlands, waardoor het echtpaar het symbool werd van de literaire en culturele betrekkingen tussen Nederland en Hongarije.⁵⁸ Ook in de naoorlogse jaren werkte zij als vertaler van romans uit het Engels, Duits, Hongaars en Frans. Madelon Székely-Lulofs en haar man zijn beiden van zeer grote betekenis geweest voor de introductie van vooraanstaande Hongaarse schrijvers in Nederland, zoals Sándor Márai, Ferenc Kőröndi, Jolán Földes, Zsolt Harsányi, Mihály Földi, Ferenc Molnár, Gábor Vaszary en anderen.⁵⁹ Omgekeerd werden door hun inspanningen boeken van onder meer Piet Bakker, Jan de Hartog en Karel Norel in Hongarije bekend”.⁶⁰

István Nagypál (de naam was het pseudoniem van schrijver en vertaler Schöpflin Gyula) heeft een gunstige kritiek over Madelon Székely-Lulofs' roman *De hongertocht* (Szumátraí őrvjárat) geschreven.⁶¹ De roman verscheen in Hongarije in 1937.

Volgens hem laat de roman “het ware gezicht van de koloniale wereld” zien en de mythe die deze wereld meestal omringt, verdwijnt in *De hongertocht*. De roman probeert deze “vervormde” wereld realistisch te beschrijven met zijn wreedheid en uitbuiting, met de tegenstellingen tussen de inheemsen en de blanken, een wereld waarin er geen mogelijkheid is voor het begrijpen van de ander. Nagypál vindt de roman geslaagd in zijn onverholen afbeelding van de instinctieve heldhaftigheid van de primitieve mensen tegen de natuurkracht en de strijd tussen de menselijke wil en het noodlot.

Nagypál schrijft verder dat de hoofdpersoon van de roman het oerwoud is, met “zijn dove stilte en zijn onbegaanbare bergruggen”.⁶² Volgens hem is het sterkste punt van *De hongertocht* de puriteins-realistische stijl van de schrijfster, waarin men de rare nostalgie naar de “verstikkende maar toch betoverend omarmende” tropen kan voelen.

Jo van Ammers-Küller in *Nyugat*

In *Nyugat* vinden we geen artikels die het literaire werk van Jo van Ammers-Küller beoordelen. Er werd alleen maar een fragment van haar roman *De appel en Eva* gepubliceerd in het tijdschrift in 1932.⁶³ Ondanks het feit dat Van Ammers-Küller naast Herman Heijermans de meest vertaalde Nederlandse auteur was op Hongaars taalgebied,⁶⁴ kunnen we op basis van de in *Nyugat* verschenen artikels geen onderzoek doen naar haar algemene receptie in Hongarije. Dat veel van haar boeken in het Hongaars vertaald werden en dat het belangrijkste Hongaarse literaire tijdschrift van die tijd een fragment van haar tot dan niet voltooide roman publiceerde, bewijst dat ze een heel populaire auteur was in Hongarije in de eerste helft van de 20ste eeuw.

Conclusie

Het voornaamste doel van *Nyugat* was om de lezers van het tijdschrift met de buitenlandse literaturen bekend te maken. Toch werd de selectie van deze literaturen door een soort onevenredigheid gekarakteriseerd: er werd namelijk vooral nadruk gelegd op de Franse en de Duitse literatuur. De Nederlandse literatuur is op de achtergrond gebleven in Hongarije in de eerste helft van de 20ste eeuw, omdat er meer aandacht werd geschonken aan literaire werken die in de “grote talen” geschreven werden.

Dat de Nederlandse letterkunde in het tijdschrift een inferieure positie heeft bekleed, blijkt uit het feit dat er maar over drie Nederlandse auteurs (Herman Heijermans, Madelon Székely-Lulofs en Louis Couperus) werd geschreven en een fragment van de roman van een Nederlandse schrijfster (Jo van Ammers-Küller) werd gepubliceerd in *Nyugat*.

Herman Heijermans was heel beroemd en succesvol in Nederland en ver daarbuiten. Zijn bekendheid in Hongarije in de eerste helft van de 20ste eeuw blijkt uit zijn relatieve populariteit in *Nyugat*: er werden drie artikels gepubliceerd in het tijdschrift die zich met zijn werken bezighouden.⁶⁵ Hij was naast Jo van Ammers-Küller ook de meest vertaalde Nederlandse auteur in Hongarije. *Op hoop van zegen* werd wereldberoemd en dit stuk was zijn beroemdste werk ook in Hongarije. *De Meid* werd ook vaak opgevoerd, maar het heeft ook ongunstige kritieken gekregen, zowel in Nederland als in Hongarije.⁶⁶ Maar het feit dat hij zo populair was, betekende niet dat de Hongaarse critici alleen maar goede recensies over

hem geschreven hebben. De meningen over zijn literaire werk waren verdeeld: in *Nyugat* werden zijn toneelstukken meestal negatief beoordeeld, ondanks het feit dat ze vaak opgevoerd werden in Hongaarse theaters.

Madelon Székely-Lulofs, de andere Nederlandse schrijfster wier naam in *Nyugat* vermeld werd, werd ook wereldberoemd met haar Indische romans die in heel veel talen werden gepubliceerd.⁶⁷ Maar haar aanwezigheid in *Nyugat* is vooral te danken aan het feit dat ze in Hongarije woonde, met een Hongaarse man getrouwd was, en dat het echtpaar veel gedaan heeft voor de literaire en culturele betrekkingen tussen Hongarije en Nederland, vooral dan met hun vertaalwerk: in het interbellum waren ze heel actief op het gebied van de Hongaars-Nederlandse literaire vertalingen.⁶⁸ Maar ondanks hun belangrijke bijdrage werden ze in de Hongaarse pers niet vaak behandeld.⁶⁹ *Nyugat* vermeldt haar naam één keer. Haar man, László Székely, kon ook niet de Hongaarse literaire kringen binnentreden. Zijn werken werden meestal niet als literatuur beschouwd en verschenen op forums die niet per se literaire werken publiceerden.⁷⁰ Haar boeken hebben veel aandacht gekregen in Nederland en ze was de bekendste Nederlandse auteur van haar tijd.⁷¹ Maar vanaf midden jaren dertig, vooral vanwege de ongunstige kritieken van Edgar du Perron en Menno ter Braak, begon haar populariteit te tanen en ze werd pas in de jaren tachtig geherwaardeerd door toedoen van de schrijver en journalist Rudy Kousbroek.⁷² Op basis van het enige artikel dat in *Nyugat* over haar roman *De hongertocht* verscheen kunnen wij over haar Hongaarse receptie geen algemeen overzicht krijgen.

De lezers van *Nyugat* konden kennismaken ook met de naam van Jo van Ammers-Küller. Op basis van haar aanwezigheid in *Nyugat* is het onbekend of zij in Hongarije gunstig ontvangen werd. De voornaamste oorzaak van haar aanwezigheid in *Nyugat* is dat zij naast Herman Heijermans de meest vertaalde Nederlandse auteur was in het Hongaarse taalgebied.

Bibliografie

A *Nyugat* új korszaka. In: *Nyugat*, 1925/16-17. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>.

Anbeek, Ton: *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885-1985*. Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990.

Béládi, Miklós – György Bodnár: *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig*. Budapest: Gondolat, 1971.

- Brems, Hugo: *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2006.
- Brouwers, Ton: M.H.Székely-Lulofs. In: *Kritisch lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur*, pp.1-11.
- Calis, Piet: *Onze literatuur tot 1916*. Amsterdam: Meulenhoff Educatief bv, 1983.
- Calis, Piet: *Onze literatuur vanaf 1916*. Amsterdam: Meulenhoff Educatief bv, 1988.
- Csepregi Klára: *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások*. <http://mek.niif.hu/05800/05861/05861.pdf>
- Die Deutsche Nationalbibliothek. www.dnb.de
- Fenyő, Mario D.: *A Nyugat hőskora és háttéré*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2001.
- Galambos, Ferenc: *Nyugat repertórium*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Tanszék, 1959.
- Gera, Judit: Multatuli négy élete Magyarországon. In: *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2010, pp. 331-343.
- Grave, Jaap: Else Otten: vertaler in een ‘feberhaft hastenden Zeit’. In: *Jaarboek Letterkundig Museum 6*. Den Haag: Letterkundig Museum, 1997, pp. 1-22.
- Heijermans, Herman: *A vörös kalóz. A Fecske család a levegőben*. Budapest: Athenaeum, 1913.
- Ignotus: Mlle. Beulemans. In: *Nyugat*, 1910/16. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Jo van Ammers-Küller: Az alma és Éva. Részlet egy készülő regényből. In: *Nyugat*, 1932/9-10.
- Karinthy, Frigyes: A Mari (Heyermans kétfelvonásosa – az Új Színpad bemutatója). In: *Nyugat*, 1912/7. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Kenyeres, Zoltán: *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat koráról*. Budapest: Anonymus Kiadó, 2001.
- Kókay, György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest: Sajtóház, 2001.
- Lengyel, Menyhért: A Remény. In: *Nyugat*, 1909/12. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

- Lodewick, H.J.M.F.: *Literatuur – Geschiedenis en bloemlezing. Tweede deel: omstreeks 1880 tot heden.* 's Hertogenbosch: Malmberg, 1959.
- Mann, Jolán – Zsuzsanna Rózsafalvi (hoofdred.): *100 éves a Nyugat (1908-2008). Ünnepi honlap.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2007-2009. <http://nyugat.oszk.hu/>
- Nagypál, István: Szumátrai őrvárát. Madelon Lulofs regény. In: *Nyugat*, 1938/1. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Okker, Frank: Drie omgekeerde onkuise meisjes. Over de vroege journalistiek van Madelon Lulofs. In: *Indische Letteren*, december 2007, pp. 194-208.
- Praamstra, Olf: Madelon Székely-Lulofs en het koloniale discours. In: *Indische Letteren*, december 2007, pp. 209-239.
- Praamstra, Olf: Ontworteld. Waarom Madelon Székely-Lulofs verder zag dan haar tijdgenoten (en ervan schrok). In: *Acta Neerlandica 5*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, pp. 89-109.
- Pusztai, Gábor: De 'schrijfster van de Javaanse slaven'. Madelon Székely-Lulofs in de Hongaarse pers. In: *Acta Neerlandica 7*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, pp. 9-25.
- Pusztai, Gábor: Inleiding. In: *Acta Neerlandica 5*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, pp. 9-24.
- Pusztai, Gábor: Kívül a körön. Székely László és az irodalmi kánonok. In: *Tariménes 1* (december 2005) pp. 1-23.
- Pusztai, Gábor: Op de grens van de genres. Roman of egodocument: Van oerwoud tot plantage door László Székely. In: *Indische Letteren*, september 2006, pp. 186-195.
- Pusztai, Gábor – Gerard Termorshuizen: De tweede man. Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely. In: *Acta Neerlandica 5*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, pp. 49-62.
- Rádai, Andrea: *De receptie van Herman Heijermans' toneelstukken in de eerste helft van de twintigste eeuw in Boedapest*
http://www.ned.univie.ac.at/CMS/Comenius/Amos/Scripties/R_dai_Andrea_De_receptie_van_Herman_Heijermans_toneelstukken_in_de_eerste_helft_van_de_twintigste_eeuw_in_Boedapest, 31 mei 2007.
- Schenkenveld, M.A. – Van Der Dussen (hoofdred.): *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers, 1993.
- Sivirsky, A.: *A holland-magyar kulturális kapcsolatok öt évszázada*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
- Sivirsky, A.: *Het beeld der Nederlandse literatuur*. Groningen: Wolters Boekdrukkerij, 1960.

- Szabó, Emese – Katalin Beke: Van *Guido tot Het geheim*. Nederlandse boeken in Hongaarse vertaling. In: *Acta Neerlandica, 1*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, pp.79-93.
- Szegedy-Maszák, Mihály: *A Nyugat és a világirodalom*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2000.
- Székely, György (hoofdred.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. <http://mek.niif.hu/02100/02139/html/sz12/121.html>
- Szerb, Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Magvető, 1982.
- Szerdahelyi, Sándor: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>
- Ter Braak, Menno: Herman Heijermans. In: *De Propria Curesartikelen 1923-1925*. Ed. Carel Peeters. 1978. <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=heij011> 1 november 2010.

Noten

- ¹ Mario D. Fenyő: *A Nyugat hőskora és háttere*. p. 54.
- ² A magyar irodalom története 1905-től napjainkig. p. 28.
- ³ “[...] elérkezett az ideje annak, hogy a magyar alkotó erő mellett a magyar bíráló szellem is a Nyugatban éledjen újjá.” “A Nyugat új korszaka.” In: *Nyugat*, 1925, pp. 16-17.
- ⁴ “Élénk és szoros kapcsolatot akarunk a nyugati kultúrával”. “A Nyugat új korszaka.” In: *Nyugat*, 1925, pp. 16-17.
- ⁵ “A Nyugat elfogulatlan és szigorú kritikával akarja az irodalom és a többi művészet művelőinek munkáját”. “A Nyugat új korszaka.” In: *Nyugat*, 1925, pp. 16-17.
- ⁶ “Nyugat” betekent namelijk “het westen”.
- ⁷ Mario D. Fenyő: *A Nyugat hőskora és háttere*. p. 94.
- ⁸ Mihály Szegedy-Maszák: “A Nyugat és a világirodalom.” p. 13.
- ⁹ De Franse literatuur wordt in *Nyugat* in totaal met 525 publicaties vertegenwoordigd. Het tijdschrift publiceerde twaalf gedichten van Charles Baudelaire en tien gedichten van Paul Verlaine. Ferenc Galambos: *Nyugat repertórium*. pp. 106-107, 273-292.
- ¹⁰ Er verschenen 17 boekbesprekingen over de werken van Anatole France, terwijl Henri Bernstein en Jules Romains allebei met tien artikels worden vertegenwoordigd in het tijdschrift. Ibid. pp. 273-292.
- ¹¹ Het tijdschrift telt in totaal 352 publicaties in verband met de Duitse literatuur. Ferenc Galambos: *Nyugat repertórium*. pp. 110-11, 295-307.
- ¹² Mihály Szegedy-Maszák: “A Nyugat és a világirodalom.” p. 2.
- ¹³ Zeventien gedichten van Rainer Maria Rilke werden in *Nyugat* gepubliceerd, en zes publicaties verschenen onder de naam van Johann Wolfgang Goethe. Ferenc Galambos: *Nyugat repertórium*. pp. 110-11.

- ¹⁴ Mihály Szegegy-Maszák: “A *Nyugat* és a világirodalom.” p. 2.
¹⁵ Ibid.
- ¹⁶ Mihály Szegegy-Maszák: “A *Nyugat* és a világirodalom.” p. 6.
¹⁷ Ibid. p. 6.
- ¹⁸ Ferenc Galambos: *Nyugat repertórium*. p. 104.
- ¹⁹ De Amerikaanse literatuur werd in totaal met 143 publicaties vertegenwoordigd. Ferenc Galambos: *Nyugat repertórium*. pp. 255-260.
- ²⁰ In verband met de Engelse literatuur verschenen er 335 publicaties in *Nyugat*. Ibid. pp. 104-105. en 260-269.
- ²¹ Ferenc Galambos: *Nyugat repertórium*.
- ²² Andrea Rádai: *De receptie van Herman Heijermans' toneelstukken in de eerste helft van de twintigste eeuw in Boedapest*.
- ²³ De volgende werken van Multatuli werden in het Hongaars vertaald: *De geschiedenis van Woutertje Pieterse (Kamaszévek, 1964, door György Gellért en László Bartha), Max Havelaar of De koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij (Max Havelaar avagy A Holland Kereskedelmi Társaság kávéárverései, 1924, door Zoltán Bartos; Jáva gazdag és éhezik, 1950, wij weten niet wie de vertaler is; Max Havelaar, 1955, door György Faludy; Havelaar avagy A Holland Kereskedelmi Társaság kávéaukciói, 1981, door Péter Balabán), Szaidza és egyéb elbeszélések, 1901, door Ignác Gábor*). Deze laatste vertaling is een verhalenbundel, waarin ook het hoofdstuk „Saïdjah en Adinda” uit *Max Havelaar* te vinden is, maar de originele titel ervan is niet bekend. Klára Csepregi: *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások*. pp. 157-158 en Judit Gera: Multatuli négy élete Magyarországon. In: *Debrecentől Amszterdamig. Magyarország és Németalföld kapcsolata*. pp. 331-343.
- ²⁴ De volgende werken van Louis Couperus werden in het Hongaars vertaald: *Noodlot (Végzet, 1893, door Ignotus), De berg van licht (Heliogabalus, 1918, door István Lendvai), Fidessa (Fidessa: Az örök hűség legendája, 1927, door Barna Balogh), De komedianten (Komédiások, 1921, door Ignác Balla), Psyche (Psyche, 1925, door Barna Balogh)*. Csepregi Klára: *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások*. pp. 112.
- ²⁵ Pseudoniem van Hugó Veigelsberg (1869-1949), literatuurcriticus, oprichter en hoofdredacteur van het tijdschrift *Nyugat*. In: *A magyar irodalom története 1905-től napjainkig*. pp. 37-39. Volgens de studie van Emese Szabó en Katalin Beke (“Van Guido tot *Het geheim*”, p.88.) was *Noodlot* van Couperus uit het Nederlands vertaald en verscheen in 1893 in Hongarije. Ze vermelden niet dat de vertaler Ignotus was. Andrea Rádai schrijft over Ignotus als “de vertaler van Couperus” in haar scriptie *De receptie van Herman Heijermans' toneelstukken in de eerste helft van de twintigste eeuw in Boedapest*. Het is meer waarschijnlijk dat Ignotus dit werk uit het Duits heeft vertaald, gezien het feit dat hij uit een Duits-Joods gezin afkomstig was, dat hij een lange periode van zijn leven in Wenen en in Berlijn doorgebracht heeft en dat hij veel werken van Goethe en Gottfried Keller vertaald heeft. Biografie van Ignotus is te vinden op de website “100 éves a *Nyugat* (1908-2008).”
- De Duitse vertaling van *Noodlot (Schicksal)* verscheen in 1892, dus één jaar voordat de Hongaarse vertaling uitkwam. Jaap Grave: Else Otten: vertaler in een ‘fieber-

- haft hastenden Zeit'. In: *Jaarboek Letterkundig Museum* 6. p. 1. Waarschijnlijk was deze Duitse vertaling de basis van de Hongaarse vertaling.
- ²⁶ Ignotus: Mlle. Beulemans. In: *Nyugat*, 1910/16. In dit artikel houdt Ignotus zich bezig met de komedie *Le mariage de Mlle Beulemans* van de Belgische schrijvers Fernand Wicheler en Frantz Fonson. Volgens Ignotus is de Belgische literatuur – ook als het in het Frans geschreven is – verwant liever aan de “Germaanse en vooral aan de Scandinavische literatuur” dan aan de Franse literatuur. Als voorbeelden voor de “Germaanse literatuur” vermeldt hij de Duitse schrijver Theodor Storm en de Nederlandse Louis Couperus.
- ²⁷ De volgende werken van Jo van Ammers-Küller werden in het Hongaars vertaald: *Tantalus* (*Tantalus*, 1931, door Lola Kosáryné Réz), *Heeren, knechten, vrouwen: de geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie in de jaren 1778 tot 1815. I. De patriotten: 1778-1787* (*Urak, szolgák, asszonyok*, 1941, door Miklósné Berend), *De getrouwen: 1799-1813. Heeren, knechten, vrouwen: de geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie in de jaren 1778 tot 1815. (A Tavelinckek hűsége 1799-1813: Regény Napóleon idejéből*, 1942, door Miklósné Berend), *De sansculotten, 1792-1795. Heeren, knechten, vrouwen: de geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie in de jaren 1778 tot 1815. (Felfordult világ: egy nagy szerelem története az 1792-1795 években*, 1942, door Imre Sándor), *De opstandigen: een familieroman in drie boeken (A Coornvelt-ház asszonyai*, 1943, door Imre Sándor), *De appel en Eva (Coornvelt Erzsébet házassága*, 1943, door Zsuzsa Thury), *Maskerade (Álarcosok*, 1945, door Géza Ottlik), *Ma: een familieroman uit de jaren 1871-1901 (Quist ezredes családja*, 1945, door Miklósné Berend), *Elzelina: de geschiedenis van een Hollandsche vrouw in de jaren 1776-1845 (Madame X: Napóleon korának nagy kalandornője*, 1943, door Imre Sándor). Csepregi Klára: *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások*. pp.97-98.
- ²⁸ De volgende werken van Herman Heijermans werden in het Hongaars vertaald: *Ghetto* (*Gettó*, 1903, door Sándor Hevesi), *'n Jodenstreek* (*Zsidó furfang*, 1904, we weten niet wie de vertaler is), *Nummer tachtig* (*A nyolcvanas szám*, 1906, we weten niet wie de vertaler is), *Ahasverus* (*Ahasvér*, 1910, 1911, 1920, door Gábor Katona), *De Meid* (*A Mari*, 1912, door Ernő Bresztovszky), *De roode Flibustier* (*A vörös kalóz*, 1913, door Mihály Balla), *Gevleugelde daden* (*Fecske család a levegőben*, 1913, door Mihály Balla), *Het zevende gebod* (*Hetedik parancs/Hetedik parancsolat*, 1920, door Tamás Moly), *De moord in de trein* (*Blöff*, 1926, door Lajos Mikes), *Op hoop van zegen* (*A remény*, 1950, door Sándor Hevesi). Csepregi Klára: *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások*. pp.133-135.
- ²⁹ De volgende werken van Madelon Székely-Lulofs werden in het Hongaars vertaald: *Koelie* (*Az őserdő rabjai*, 1934, door Andor Németh), *De andere wereld* (*A másik világ*, 1937, door László Pintér), *De hongertocht* (*Szumátrai őrvár/Szumátrai járőr*, 1937, door László Pintér), *Rubber*, (*Gumi*, 1937, 1942, door György Kovács). *Het laatste bedrijf* (*Utolsó kísérlet*, 1944, door László Székely). Csepregi Klára: *Holland (flamand, fríz, németalföldi, afrikaans) – magyar bibliográfia. Hollandián kívül és Magyarországon megjelent írások*. p.151.

- ³⁰ Dit fragment verscheen in het tijdschrift onder de titel “Az alma és Éva. Részlet egy készülő regényből.” (“De appel en Eva. Fragment uit een roman in voorbereiding.”) Het fragment verscheen in het nummer 1932/9-10 van *Nyugat*, terwijl de Hongaarse vertaling van de roman zelf kwam pas in 1943 uit onder de titel *Coornvelt Erzsébet házassága*. (Zie voetnoot 31.)
- ³¹ Ignotus: Mlle. Beulemans. In: *Nyugat*, 1910/16.
- ³² Andrea Rádai: *De receptie van Herman Heijermans’ toneelstukken in de eerste helft van de twintigste eeuw in Boedapest*. Er verschenen geen Hongaarse vertalingen van de stukken *Ora et labora*, *Feest*, *Schakels* en *In de Jonge Jan*. De theatervoorstellingen van deze stukken werden waarschijnlijk op basis van hun Duitse vertaling gemaakt.
- ³³ “Megemlítjük még Páncél című darabját, mely kifejezetten antimilitarista küzdőirat [...]. Irodalmi értéke vajmi csekély.” Sándor Szerdahelyi: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24.
- ³⁴ Sándor Szerdahelyi: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24.
- ³⁵ “Heijermans [...] a múlt század lelki tespedéséből kiobbantotta az emberiséget.” Ibid.
- ³⁶ “[...] a holland drámairolalom megteremtője.” Ibid.
- ³⁷ Deze bewering van Szerdahelyi is onjuist: de literatuurhistorische werken spreken over Heijermans’ succes in het binnen- en buitenland. Zie bijvoorbeeld: Calis, P.: *Onze literatuur tot 1916*. p.136.; Dautzenberg: *Nederlandse literatuur. Geschiedenis, bloemlezing en theorie*. pp. 231-232. Van Den Bergh, Hans: *Op hoop van zegen gaat in première*. In: Schenkenveld, M.A. – Van Der Dussen (hoofdred.): *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. pp. 569-575.; Lodewick: *Literatuur – Geschiedenis en bloemlezing*. pp. 120-125.; Svirsky: *Het beeld der Nederlandse literatuur. Tweede deel*. pp. 245-250. Heijermans werd vooral gekritiseerd door conservatieve critici vanwege zijn socialistische wereldopvatting die ook in zijn toneelstukken verschijnt.
- ³⁸ “Heijermans idegen lett, ellenséges lett a polgári elgondolás és világfelfogás számára.” Sándor Szerdahelyi: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24.
- ³⁹ “Heijermans legtöbbször erőtlen, valószínűtlen, nem meggyőző. Megmarad a mindeken uralkodó gyász [...].” Ibid.
- ⁴⁰ Menno ter Braak: Herman Heijermans. In: *De Propria Curesartikelen 1923-1925*.
- ⁴¹ “[Heijermans] a tömegekhez szólt.” Sándor Szerdahelyi: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24.
- ⁴² “[...] fölsimerte, hogy a naturalizmus analitikus módszere olyan, mint valami természettudományos demonstráció – a még primitív tömegek pedagógiájának, forradalmosításának leghatásosabb eszköze.” Ibid.
- ⁴³ Ibid.
- ⁴⁴ “Többnyire ugyancsak a zsidó kispolgári életet rajzolja meg, sokszor szatírával, a Falkland Sámuel álnév alatt kiadott vázлатаiban.” Ibid.
- ⁴⁵ “Heijermans drámái úgy nyugtalanítanak, mint a komor felhőktől borított ég.” Sándor Szerdahelyi: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24.
- ⁴⁶ “Heijermans tragikuma: teljesen kimerítette kora diktálta szerepét, hivatását betöltötte [...].” Ibid.

- ⁴⁷ “Heijermans programja [...] az emberi fölszabadulás kultúrhistóriájából nem hiányozhat.” Ibid.
- ⁴⁸ Menyhért Lengyel: A Remény. In: *Nyugat*, 1909/12.
- ⁴⁹ Sándor Szerdahelyi: Herman Heijermans. In: *Nyugat*, 1924/24.
- ⁵⁰ Frigyes Karinthy: A Mari (Heyermans kétfelvonásosa – az Új Színpad bemutatója). In: *Nyugat*, 1912/7.
- ⁵¹ Új Színpad was de gemeenschappelijke onderneming van schrijver en theaterdirecteur Artúr Bárdos en dichter Béla Révész. Ze hebben dit kleine theater in 1912 in Boedapest opgericht. Bron: http://www.szineszkonyvtar.hu/contents/a-e/bardos_elet.htm
- ⁵² “[...] röviden s azonnal megállapíthatjuk, hogy A Mari [...] nem jelenti dramaturgiai szempontból a legmagasabb színvonalat”. Frigyes Karinthy: A Mari (Heyermans kétfelvonásosa – az Új Színpad bemutatója). In: *Nyugat*, 1912/7.
- ⁵³ “Heijermans [...] a témát elég érdekesnek találja, hogy önmagában hasson [...]” Ibid.
- ⁵⁴ “Ami szuggesztíve hat ránk, ezek után maga a téma lehet csak – amit ezúttal szerencsésnek és ötletesnek nevezhetünk.” Ibid.
- ⁵⁵ “[Ebben a darabban] van talán valami mondanivaló is (talán a szocialisták számára.” Ibid.
- ⁵⁶ Etel Judik (1886-1918) was lid van de theatergezelschappen Thália Társaság, Bonbonnière Cabaret en Új Színpad. Zij was de eerste vrouw van Frigyes Karinthy, tussen 1914 en 1918. In: Székely, György (hoofddred.): *Magyar Színházművészeti Lexikon*.
- ⁵⁷ Olf Praamstra: Ontworteld. Waarom Madelon Székely-Lulofs verder zag dan haar tijdgenoten (en ervan schrok). In: *Acta Neerlandica* 5. p. 89.
- ⁵⁸ Antal Sivirsky: *A holland-magyar kulturális kapcsolatok öt évszázada*. p. 34.
- ⁵⁹ Gábor Pusztai – Gerard Termorshuizen: De tweede man. Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely. In: *Acta Neerlandica* 5. p. 55.
- ⁶⁰ Ibid. p. 55.
- ⁶¹ István Nagypál: Szumátrai őrzárát. Madelon Lulofs regénye. In: *Nyugat*, 1938/1.
- ⁶² “Egyetlen főszereplője van ennek a regénynek: az Óserdő, [...] süket csendjével, úttalan hegyhátaival.” Ibid.
- ⁶³ Jo van Ammers-Küller: Az alma és Éva. Részlet egy készülő regényből. In: *Nyugat*, 1932/9-10. De Hongaarse vertaling van de roman werd pas in 1943 uitgegeven, dus het in *Nyugat* verschenen fragment werd vermoedelijk op basis van de Duitse vertaling gemaakt, die eerst in 1932 uitkwam. Die Deutsche Nationalbibliothek. www.dnb.de
- ⁶⁴ Emese Szabó – Katalin Beke: “Van Guido tot *Het geheim*.” p. 82.
- ⁶⁵ Over de andere Nederlandse auteur in *Nyugat* – Madelon Székely-Lulofs – vinden wij maar één artikel.
- ⁶⁶ Over de receptie van Herman Heijermans’ toneelstukken zie Andrea Rádai: *De receptie van Herman Heijermans’ toneelstukken in de eerste helft van de twintigste eeuw in Boedapest*. Rádai vermeldt in haar scriptie dat terwijl *Op hoop van zegen* onder de toeschouwers heel populair was, waren de meningen van de critici erover verdeeld. Ze kritiseerden onder andere het gebrek aan theatraleiteit, maar tegelijkertijd

vonden andere contemporaine critici het stuk waarachtig en noemden ze het een meesterwerk. Over *De Meid* schrijft Rádai dat door de tijdgenoten van Heijermans was het stuk ongunstig ontvangen, maar in de latere vakliteratuur werd *De Meid* meestal geprezen.

⁶⁷ Olf Praamstra: Ontworteld. Waarom Madelon Székely-Lulofs verder zag dan haar tijdgenoten (en ervan schrok). In: *Acta Neerlandica* 5. p.89.

⁶⁸ Gábor Pusztai – Gerard Termorshuizen: De tweede man. Het huwelijk van Madelon Lulofs en László Székely. In: *Acta Neerlandica* 5. p. 55. Gábor Pusztai: Kívül a körön. Székely László és az irodalmi kánonok. In: *Tariménes*, 1 (december 2005) p. 8.

⁶⁹ Gábor Pusztai: De ‘schrijfster van de Javaanse slaven’. Madelon Székely-Lulofs in de Hongaarse pers. In: *Acta Neerlandica* 7. p. 11.

⁷⁰ Zijn kortverhalen verschenen in dag- en weekbladen zoals *Pesti Napló*, *Magyar Nemzet* en *Ünnep* en in het tijdschrift van het Hongaarse Aardrijkskundige Genootschap (Magyar Földrajzi Társaság), *A Földgömb*. Gábor Pusztai: Kívül a körön. Székely László és az irodalmi kánonok. In: *Tariménes*, 1 (december 2005) p. 9.

⁷¹ Olf Praamstra: Madelon Székely-Lulofs en het koloniale discours. In: *Indische Letteren*, december 2007. p. 209.

⁷² *Ibid.* p. 209-210.

Over de auteurs

Réka Bozzay (1977) studeerde Nederlands, Duits en Geschiedenis in Debrecen en is gepromoveerd op een proefschrift over de peregrinatio academica van Hongaarse studenten aan de Leidse universiteit in de 17de en 18de eeuw. Zij is tewerkgesteld als hoofdassistent aan de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen.

E-mail: bozzay.reka@arts.unideb.hu

László Z. Bujtás (1957) studeerde geschiedenis en Hongaarse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Szeged. Hij publiceert regelmatig over de betrekkingen tussen Hongarije en Nederland op het gebied van cultuur, kerk- en diplomatieke geschiedenis, voornamelijk in de tweede helft van de 17de eeuw.

E-mail: bujtaszlo@yahoo.com

Réka Eszenyi (1973) studeerde Neerlandistiek en Engelse taal en literatuur aan de Eötvös Loránd Universiteit (ELTE) in Boedapest. Zij promoveerde op een onderzoek naar hoe het internet en chatprogramma's ingezet kunnen worden in de taalles. Sinds 1998 geeft zij colleges aan de Vakgroep Neerlandistiek aan de KRE Budapest en werkt zij als freelance tolk en vertaler. Zij doet tegenwoordig onderzoek naar het gebruik van vertaaloperaties in Hongaarse vertalingen van Nederlandse literatuur.

E-mail: e_reka@rocketmail.com

Judit Gera (1954) is hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de vakgroep Neerlandistiek van de Eötvös Loránd Universiteit te Boedapest en literair vertaler. Ze publiceert over dwarsverbanden tussen literatuur en schilderkunst en over de Nederlandstalige literatuur vanuit postkoloniale en feministische invalshoek waaronder *Van een afstand. Max Havelaar tegendraads gelezen*. In 2010 verscheen van haar hand met coauteur A. Agnes Sneller een cursusboek *Inleiding literatuurgeschiedenis voor de internationale neerlandistiek*. Voor haar vertalingen van literatuur uit het Nederlands ontving ze in 2001 de Martinus Nijhoff Prijs. Recentelijk doet ze receptieonderzoek van de Nederlandstalige en Hongaarse literatuur.

E-mail: gerajudit@gmail.com

Ferenc Postma (1945) is buitengewoon hoogleraar (Kerkgeschiedenis) aan de Károli Gáspár Református Egyetem (KGRE) in Budapest, en Honorary Fellow aan de Bibliotheek der Vrije Universiteit Amsterdam, afdeling Bijzondere Collecties, Studiecentrum voor Protestantse Boekcultuur (voor onderzoek naar het oude protestantse boek, speciaal in relatie tot het historische Hongarije).

E-mail: dr.f.postma.venlo@hetnet.nl

Gábor Pusztai (1971) is sinds 1995 verbonden aan de Universiteit Debrecen, waar hij Nederlandse taal- en literatuur doceert. Hij promoveerde in 2003 in literatuurwetenschap. Vanaf 2007 is hij hoofd van de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit Debrecen. Zijn onderzoeksgebied is Nederlands-Hongaarse culturele contacten en koloniale- en postkoloniale literatuur van Nederland. Hij schreef over literaire ervaringen van het vreemde in *An der Grenze* (2007), over *Michiel de Ruyter* (2009) en was redacteur van meerdere bundels, waarvan de laatste twee *Michiel de Ruyter és Magyarország* (2008) en *Debrecentől Amszterdamig* (2010) waren.

E-mail: pusztai.gabor@arts.unideb.hu

Kees Teszelszky (1972) studeerde politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden en Oost-Europese studies aan de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde op een onderzoek naar de betekenis van de Hongaarse kroon en de ontwikkeling van vroegmoderne nationale identiteit aan de Rijksuniversiteit Groningen. Momenteel doet hij onderzoek naar de verandering van het vroegmoderne beeld van Hongarije in de Nederlanden aan de afdeling Middeleeuwse en Vroegmoderne Geschiedenis van Hongarije van de ELTE (OTKA NK 81948) onder leiding van prof. dr. Ágnes R. Várkonyi.

E-mail: teszelszky@gmail.com

Zsuzsa Tóth (1986) studeerde Nederlands en Engels aan de Universiteit Debrecen. Zij is momenteel PhD-studente en assistente aan de Vakgroep Nederlands van de Universiteit Debrecen. Zij doet onderzoek naar de 20ste-eeuwse receptie van de Nederlandse literatuur in Hongarije onder leiding van dr. Gábor Pusztai.

E-mail: toth.zsuzsa@arts.unideb.hu